

TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATI

I cild

Qədim dövr

Prof. Dr.
Nizami Cəfərov

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

ÇAŞIOĞLU
2006

Azərbaycanda
Atatürk Mərkəzi

Kitab Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin

sponsorluğu ilə nəşr olunmuşdur.

Şirkətin prezidenti

cənab Rövneq Abdullayevə

təşəkkür edirik.

Türk xalqları ədəbiyyatı. Qədim dövr.

Bakı: Çarşıoğlu – Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi, 2006.–320 s.

ISBN 9952-27-037-2

T 4602020400–227
082–06

©“Çarşıoğlu” nəşriyyatı, 2006
© “Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi”, 2006

Bir neçə söz

Oxuculara təqdim olunan dördcildlik “Türk xalqları ədəbiyyatı” türklərin müstəqil bir etnos, xalq kimi tarix səhnəsinə çıxdıqları dövrdən (e.ə. I minilliyin ortalarından) zəmanəmizə qədər yaratdıqları ədəbiyyatın əsaslarını əhatə edir. Birinci cildə **qədim**, ikinci cildə **orta**, üçüncü cildə **yeni**, dördüncü cildə isə **ən yeni** türk ədəbiyyatından örnəklər daxil olunmuşdur.

Qədim dövr türklərin Altay birliyindən (bu etnomədəni, etnososial, etnosiyasi... birlik türklər, monqollar və tunqus – mancurlardan ibarət idi) ayrıldıqları zamandan başlayaraq eramızın II minilliyinin əvvəllərinə qədər davam edir. Qədim türk ədəbiyyatı türk xalqlarının ümumi, ortaq mənəvi-mədəni sərvətidir.

II minilliyin əvvəllərindən etibarən türklərin etnocoğrafi diferensiasiyası dərinləşir. Və onlar əsasən üç geniş (və dinamik!) coğrafiya üzrə bölünürlər:

1. Şərqi (karluq türkləri),
2. Şimal-Qərb (qıpçaq türkləri),
3. Cənub-Qərb (oğuz türkləri).

Orta əsrlərin sonlarına qədər davam edən həmin dövrdə yaranan ədəbiyyat (**orta dövr türk ədəbiyyatı**) qədim (ümum-) türk ədəbiyyatının ortaq xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaqla yanaşı bölündüyü coğrafiyalar üzrə müəyyən fərqli əlamətlər də qazanır.

Türklərin orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən (XVI–XVII əsrlərdən) başlayan yenidən diferensiasiyası müasir türk xalqlarının yaranması ilə nəticələnir. Türk (osmanlı türkləri), Azərbaycan, özbək, uйğur, qazax, tatar, başqırd, türkmən, qırğız, Altay... xalqları nəinki özlərinə məxsus fərqli sosial-siyasi, mədəni əlamətlər nümayiş etdirməyə, hətta daxili iddialarla ortaq sərvətləri də bölüşdürməyə təşəbbüs göstərirlər.

Türk xalqları ədəbiyyatının yeni dövrü XVII əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər davam edir.

Yeni dövr türk ədəbiyyatı orta dövr türk ədəbiyyatından daha çox "türk xalqları ədəbiyyatı"dır, yəni hər bir türk xalqının özünün yaradıcılıq məhsuludur. Lakin bu, o demək deyil ki, orta qüsusiyyətlər, ümumi tipologiya tamamilə aradan qalxır... Əslində, yeni dövrdə olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərindən başlayan ən yeni dövrdə də türk xalqları ədəbiyyatı "gen"dən, yüz illər, min illər boyu davam etmiş "ümumi tarix"dən gələn elə orta qələmlər daşıyır ki, onların tamamilə aradan qalxması, "etnik yaddaş"ın pozulması, praktik olaraq, mümkün deyil.

Ən yeni dövr türk ədəbiyyatı, yaxud ədəbiyyatları iki min beş yüz illik **ümumtürk ədəbiyyatı** tarixinin həm ideya-məzmun, həm də forma-ifadə texnologiyaları baxımından üzvü tərkib hissəsidir.

Ümumtürk, yaxud türk xalqları ədəbiyyatının tarixini müasir elmi-metodoloji tələblər səviyyəsində təsvir etmək etnomədəni ehtiyaca çevrilməkdədir. Və oxuculara təqdim olunan bu kitab həmin ehtiyacdən yaranmışdır.

Ö N S Ö Z

Türklərin mükəmməl bir etnos – xalq olaraq formalaşması eramızdan əvvəl I minilliyin ortalarına təsadüf etsə də, həmin formalaşma prosesinin etnokulturoloji, sosial-siyasi baxımdan zəngin iki-üç min illik bir dövrü əhatə etməsi o qədər də böyük şübhə doğurmur. Lakin tarixən "törəmək", "qanun-qaydaya sahib olan (cəmiyyət)", "güclü-qüvvətli" mənalarını verən "türk" sözünə ilk dəfə Göytürk dövlətinin (imperatorluğunun) adında rast gəlinir. Eramızın I minilliyinin ortalarında tarix səhnəsinə çıxmış həmin imperatorluq qədim türk ictimai-siyasi düşüncəsini, milli dövlət idarəçiliyi təcrübəsini parlaq bir şəkildə təzahür etdirməklə yanaşı orta əsrlər türk dövlətləri, imperiyaları üçün zəngin bir düşüncə-idarəçilik ənənəsi vermişdir.

Qədim türklərin vətəni ilk orta əsrlərdən bəri Türkünstan kimi tanınan geniş çöllərdir. Şimalda Köqmən (Sayan) dağlarına, Sibir meşələrinə; Cənubda Tibetə; Şərqdə Sakit okeana, Sarı dənizə; Qərbdə isə Aral gölüne, Xəzər dənizinə, sonralar isə Qərbi Avropaya qədər uzanan bu çöllərdə türk atlarının ayaq səslərini qədim dövrlərin tarixçiləri hələ də eşidirlər. Arxeoloji araşdırmalar göstərir ki, haqqında söhbət gedən geniş coğrafiyada türklərdən öncə hər hansı bir etnos-xalq tərəfindən ardıcıl şəkildə yaradılmış maddi mədəniyyətin izlərinə təsadüf edilmir. Və həmin coğrafiyanın ilk dastanlarını türklər söylədikləri kimi, ilk nəğmələrini də türklər oxumuş, ilk yazılarını da məhz türklər yazmışlar.

Altay imperiyasından sonra türklərin qurduqları (və Altaydan fərqli olaraq, tarixi əsasları bizə, demək olar ki, məlum) siyasi birlik Hun-türk imperiyasıdır (e.ə. III əsrdən eramızın V əsrinə qədər) ki, onun yüz illərlə mövcud olması, qədim dünyanın ən böyük siyasi birlikləri ilə intensiv əlaqələri türklərin tarixi qüdrətini – etnososial, mənəvi-ideoloji imkanlarını nümayiş etdirir. Hun-türk imperiyasının türk mədəniyyətinin, o cümlədən ədəbiyyatının inkişafına hansı səviyyədə təkan verdiyini göstərmək üçün yalnız bir faktı yada salmaq kifayətdir ki, qədim türk eposunun əsas qəhrəmanlarının prototipləri əsasən hun-türk xaqanlarından ibarətdir. Onların mübarizələri, ictimai-siyasi fəaliyyətləri, düşüncələri, mənəvi aləmi qədim türk ozanına daim bitib-tükənməz ilham vermişdir. Lakin bu, o demək

deyil ki, qədim türk ozanı mədhiyyəci idi (əksinə, qədim türk eposunun, demək olar ki, bütün nümunələrində onları yaradan sənətkarın ideya müstəqilliyi, fikir-düşüncə sərbəstliyi özünü tam açıqlığı ilə göstərir: xaqan kimi ozan da qəti əmindir ki, öz yaradıcılığında Tanrının (və Tanrının himayəsində olan xalqın, dövlətin) iradəsini əks etdirir.

Hun-türk imperiyasından sonra türk düşüncəsinin, türk mədəniyyətinin təkamülünə, dünyanın geniş bir coğrafiyasında yayılmasına sosial-siyasi şərait yaradan dövlət Göytürk imperiyasıdır. Həmin dövləti yaradıb inkişaf etdirənlərin fəaliyyəti, hərbi qüdrəti, siyasi müdriyyəti barədə artıq ozan (epos!) dan daha çox yazılı abidələr, kitabələr məlumat verir. Lakin epik tarix ənənəsinə uyğun olaraq, bu yazı-kitabələrin də ifadə texnologiyası, intonasiyası xeyli dərəcədə bədii-estetik təfəkkürün məhsuludur. Daha doğrusu, əsasən VII əsrin sonu VIII əsrin ilk onilliklərinə aid olan bu əsərlərdə aydın (konkret) xronologiya ilə bədii-fəlsəfi ümumiləşdirmə üzvü vəhdətdə təzahür edir. Və bu vəhdət o qədər mükəmməldir ki, bugünün oxucusunda Tanrıdan gələn (türkcə!) kəlam-müqəddəs kitab təəssüratını yaradır.

Göytürk dövründə türklərin Çin, İran, rum, ərəb dünyası ilə çoxşəkilli əlaqələri daha da intensivləşir, onlar (türklər) dünyanın müxtəlif dini dünyagörüşləri, mədəniyyətləri ilə sonsuz bir maraqla tanış olur, ədəbi-bədii yaradıcılıq arsenallarını daha da genişləndirir, o zamana qədər görünməmiş bir miqyasda şifahi ədəbiyyatdan yazılı ədəbiyyata keçirlər. Türklərdə yazılı ədəbiyyatın daha geniş vüsət almasında maniliyi, buddizmi qəbul edərək Şərqi Türküstanda bir neçə əsr (I minilliyin sonu II minilliyin əvvəlləri) sürən hakimiyyət yaradan uyğurlar xüsusi rol oynayırlar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, haqqında söhbət gedən dini-fəlsəfi görüşlər əsasən uyğur aristokratiyası arasında yayıldığına, xalq, bir qayda olaraq, tanrıçılığa inanmaqda davam etdiyinə görə, maniçi, buddist ədəbiyyatı məhz yuxarı təbəqənin maraq dairəsi ilə məhdudlaşır.

I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərinə – islamı qəbul edənə qədər türklər Türküstandan kənarında (Çində, Hindistanda, Şərqi Avropada), möhtəşəm dövlətlər qurmaqla kifayətlənməyib Qafqaza, İrana, ərəb ölkələrinə, Bizansa, Qərbi Avropaya bir sıra yürüşlər edir, hərbi şücaətləri ilə yanaşı, ictimai-siyasi idarəçilik mədəniyyətlərini, geniş dünyagörüşlərini nümayiş etdirirlər. Və “dünyanın türklərə darlıq elədiyi” həmin dövrlərdə türk ədəbiyyatının həm ideya-məzmun, həm də sənətkarlıq baxımından nə qədər zəngin olacağını təsəvvür etmək çətin deyil. Sami mədəniyyətindən, həmin mədəniyyətdən xəbərdar olmayan yunanlardan sonra üçüncü beynəlxalq (ümumbəşəri!) mədəniyyəti yaradan (ikincilərdən, xüsusilə birincilərdən, dünyanın coğrafiyasını ehtiva etmək mənasında, daha çoxmiqyaslı olan!) türklər qədim dövrdən orta əsrlərə keçidin tarixi (!) hökmünə uyğun olaraq, yaratdıqları mədəniyyəti klassik orta əsrlərə birbaşa ötürə bilmədilər. Sami xalqları ümumiyyətlə “gizləndilər”; yunanlar rumlular vasitəsilə dünyaya bir daha gəlib xristian mədəniyyəti adı altında klassik orta əsrlərin ideya-estetik, yeni dövrün texnoloji mənzərəsini yaratdılar, türklər isə

öz beynəlxalq miqyaslarını (vücutlarını!) nə gizlədə bildilər, nə də ilk orta əsrlərdəki şücaətlərini yeni dövrün texnologiyasına çevirdilər. Mənbəyini orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərindən götürən (?) anqlosaksonlar isə daha beynəlxalq bir mədəniyyətin (!) təmsilçiləri olaraq müasir dünyaya öz (!) harmoniyalarını gətirdilər. Odur ki, müasir dünyada anqlosakson mədəniyyəti ilə beynəlxalq tarixi mədəniyyət potensialı içərisində dialoqa giren üç güc mövcuddur: sami (yəhudi, daha sonra ərəb təzahüründə), yunan-rum və türk!..

Türk mədəniyyəti tarixinin görkəmli tədqiqatçısı İ.Kafesoğlu “Türk milli kulturu” əsərində yazır: “Bütün digər millətlər fərdləri toplu olaraq bir arada bulunduğu üçün hər hansı bir zamandakı durumunu açıqca təsbit və tədqiq mümkün olduğu halda dağınıq şəkildə yaşayan türk kütlələrinin bir-birindən fərqli gəlişmə yolları təqib etmələri səbəbi ilə türk tarixini bəliqli bir zaman kəsimində bütün halında dəyərləndirmək asan olmamaqdadır”. Ümumiyyətlə maraqlı olan bu mülahizədə mübahisəli, hətta metodoloji baxımdan qəbul edilməsi çətin olan məqamlar vardır: birincisi, bütün digər millətlərin fərdlərinin toplu olaraq bir arada bulunması əlamətini mütləqləşdirmək düzgün deyil – dünyanın böyük mədəniyyət tarixi yaşamış xalqlarının (məsələn, yəhudilərin, yunanların, ərəblərin, fransızların, almanların, ingilislərin) tarixində də aşağı-yuxarı həmin “dağınıqlıqlar” özünü göstərir; ikincisi, ən qədim dövrlərdən başlayaraq türk cəmiyyətində gedən tamamilə təbii sosial-siyasi, mədəni-mənəvi diferensiasiya həmin cəmiyyətin etnotipoloji bütövlüyünü heç zaman əsaslı şəkildə sarsıtmamışdır; üçüncüsü isə, türklərin ilk baxışdan dağınıq görünən yaşam tərzini onların ictimai təbiətinə xas olan elə bir bütöv kompleksdir ki, dünyaya açıq olmaq, onu özündə ehtiva etmək marağından irəli gəlir (həmin kompleks yuxarıda adlarını çəkdiyimiz xalqların çoxunda olmuşdur, ona görə də türklər istisna deyil). Və odur ki, böyük elm adamının “tarixləri sınırı bəliqli bir coğrafi çevrə içində cərəyan edən digər millətlərin yayılmaları da dəyişməyən vətən torpaqları civarında vüqaa gəlirəkən çeşitli türk kütlələri əsrlərcə yeni iqlimlər, yeni yurdlar arayaraq tarixlərini çeşidli bölgələrdə yapmışlar” fikrinə də türk mədəniyyətinin tarixini araşdırarkən metodoloji əsas kimi istinad etmək çox-çox çətindir.

Qədim türk ədəbiyyatının əsas mövzusu qədim türk insanının həyatı, onun ictimai-siyasi dünyagörüşü, arzu-ideallarıdır. Ən qədim zamanlardan başlayaraq türklər ailə (oğuş) ilə cəmiyyət (uruğ, boy...) arasında nə isə (bugün bizim dərk etmədiyimiz) bir yaxınlıq, əlaqə görmüş, ailədə cəmiyyətin, cəmiyyətdə isə ailənin qanunları ilə davranmanın xoşbəxtlik gətirəcəyinə inanmışlar. Ona görə də qədim türk ədəbiyyatı insanın həm etnik, həm də sosial-siyasi birlik (dövlət) qarşısındakı məsuliyyətini sonsuz bir maraqla tərənnüm edərək həmin münasibəti fərdin mənəviyyəti səviyyəsinə yüksəltdir.

Qədim türklərin xüsusilə ilk dövrlərdə (I minilliyin ortalarına qədər) daha çox atlı-köçəri həyat yaşamaları onların dünyagörüşünə əhəmiyyətli təsir göstərmiş, yayda yaylağa, qışda qışlağa köçən əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətinin əsasını ovçuluq, heyvandarlıq, sənətkarlıq təşkil etmişdir.

Bu isə xalqı təbiətlə sıx ünsiyyətdə yaşamağa, onun şıltaqlıqlarına səbrlə dözməyə, onu ilahiləşdirməyə gətirib çıxarmışdır. Xarakteri etibarilə bir əskər-döyüşçü kimi böyüyən türk oğlunun taleyini, birinci növbədə, özünü, ailəsini, tayfasını, daxil olduğu sosial-siyasi birliyi qorumaq inersiyası müəyyən edir. Qədim türk ədəbiyyatı göstərir ki, sosial-mənəvi problemlər əsasən məhz fərd (şəxsiyyət!) -ailə-tayfa-sosial-siyasi birlik maraqları arasındakı harmoniya pozulanda meydana çıxır.

Qədim türklərin ticarətlə geniş miqyasda (və bilavasitə) məşğul olduqlarını demək çətin olsa da, bir məsələ tamamilə təkzibedilməzdir ki, dünyanın əsas ticarət yolları, xüsusilə məşhur "İpək yolu" əsrlər boyu onların siyasi-mədəni nəzarəti altında olmuş, bunun da nəticəsində həmin yollar, demək olar ki, həmişə maneəsiz işləmişdir. Eramızın ilk əsrlərindən, xüsusilə I minilliyin ortalarından etibarən türklərin yayıldığı geniş coğrafiyada şəhər mədəniyyətinin sürətlə inkişafı da "İpək yolu"nun iqtisadi-təsərrüfat məhsuldarlığı sayəsində baş vermişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk şəhərləri iqtisadi, sosial-siyasi həyatın intensiv dəyişkənliyi, müttəhərlikliyi ucbatından tez-tez dağılmış, şəhər əhalisi vaxtaşırı olaraq öz arxasında zəngin mədəniyyətin xarabalıqlarını buraxaraq yeni, daha münasib yerlərə köçmüşlər. Əlbəttə, qədim türk şəhərlərinin texniki mühafizəsinin o qədər etibarlı olmaması, müdafiə işinin əsasən canlı qüvvə (və müəyyən qədər də təbii istehkamlar) üzərinə düşməsi və imperiya, dövlət mərkəzlərinin müxtəlif səbəblər üzündən dəyişdirilməsi də şəhər mədəniyyətinin sürətli inkişafına öz mənfi təsirini göstərməyə bilməzdi.

Qədim türk düşüncəsinə, xüsusilə onun daha mütəşəkkil aristokratik səviyyəsinə xas olan dünya nizamı yaratmaq, dünya dövləti qurmaq ideyası böyük türk imperiyaları dövründə formalaşsa da, I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərinə -etnososial, siyasi diferensiasiya dövrünə qədər, hətta müəyyən inersiya ilə ondan sonra da davam etmiş, xalqa dünyanın taleyində yaxından iştirak etmək, ona (dünyaya) mənəvi harmoniya gətirmək missiyası aşlamışdır ki, bu da öz növbəsində daxili ictimai-ruhi birliyin möhkəmlənməsinə, dünyanın bir-birindən uzaq mədəniyyət mərkəzlərində, oriyentasiya götürməyin çox çətin olduğu geniş çöllərdə (və təxminən min beş yüz illik bir dövrdə) yaranmış türk ədəbiyyatının əsasən eyni bir ideya-estetik mənbədən qaynaqlanmasına səbəb olmuşdur.

Türklərin özünəməxsus zəngin mifologiyaları, həmin mifologiya əsasında formalaşmış mükəmməl dini dünyagörüşləri (tanrıçılıq!) olmuşdur ki, qədim türk ədəbiyyatı ideya-estetik enerjisini məhz buradan götürmüşdür. Bununla belə qədim türk ədəbiyyatı onu yaradan xalqın, etnik-mədəni sistemin xarakterinə uyğun olaraq dünyaya açıq bir ədəbiyyatdır: eramızdan əvvəl I minilliyin ortalarından eramızın I minilliyinin sonu II minilliyinin əvvəllərinədək türklərin yaşadıkları geniş coğrafiyada baş vermiş ictimai-siyasi hadisələr onların ədəbiyyatında özünün kifayət qədər dərin izlərini qoymuş, eyni zamanda dünyanın müxtəlif dini dünyagörüşlərinin, ideologiyalarının təsiri ilə yaranmış əsərlər türkcəyə tərcümə edilərək qə-

dim türklərin ədəbiyyatını zənginləşdirmiş, dünyanın ən beynəlmiləl, ən ümumbəşəri ədəbiyyatlarından biri səviyyəsinə qaldırmışdır.

Qədim türk ədəbiyyatı, tamamilə təbii olaraq, etnosun, xalqın ümum-kütləvi yaradıcılıq məhsulu olan eposla başlayır. Qədim türk eposunun ideya-estetik, poetik-poetexnoloji diferensiasiyası nəticəsində qədim türk poeziyası, sonralar (eramızın I minilliyinin ortalarından) isə qədim türk nəsr formalaşır. Və bu cür təbii-tarixi diferensiasiya tədricən qədim türk ədəbiyyatının zəngin ifadə – janr mənzərəsini yaratmaqla fərdi-professional istedadın (və yaradıcılıq üslubunun) fəaliyyəti üçün də geniş meydan açır.

Ümumiyyətlə, qədim türk ədəbiyyatı ideya-estetik, ifadə-janr etibarilə dünyanın ən mükəmməl ədəbiyyatlarından biri olsa da, layiq olduğu səviyyədə araşdırılıb nəşr edilmədiyindən onun barəsində nəinki dünyada, həmin ədəbiyyatın bilavasitə varisi olan türk dünyasında da lazımi genişlikdə təsəvvür yaradılmamışdır; halbuki türk ədəbiyyatının tarixində xüsusi dövr olan (və türklərin ümumi mədəni-mənəvi keçmişini əks etdirən) qədim türk ədəbiyyatını bu və ya digər dərəcədə bütöv bir şəkildə təqdim etmək yalnız elmi deyil, ümumən ideoloji-mənəvi bir ehtiyacdır. Məhz bu ehtiyacın tələb olunan səviyyədə ödənilməməsinin nəticəsidir ki, istər orta əsrlərdə, istərsə də yeni dövrdə (elə müasir dövrdə də!) türk intellektualının mənəvi dünyası bir sıra hallarda qeyri-harmonik ideyaların dağıdıcı təsirinə, düşünmə, mədəniyyət ekletikasına məruz qalmışdır.

Qədim türk ədəbiyyatının əsasında ən qədim dövrlərdən formalaşmış gələn türk mifologiyası dayanır dedikdə biz mifologiyanın ədəbiyyatın yaranmasına ilk təkəni ilə yanaşı sonrakı dövrlərdə, ardıcıl olaraq, ədəbi prosesi ideya-estetik baxımdan qidalandırmasını da nəzərdə tuturuq. Və qeyd etmək lazımdır ki, bu cür qidalanma türk ədəbiyyatının yalnız tamamilə orjinal əsərlərinə aid olmaqla qalmayıb, başqa dini dünyagörüşləri zəminində, türk tanrıçılığından müəyyən səviyyədə imtina olunduğu mühitlərdə yaranmış türkcə əsərlərdə də bu və ya digər dərəcədə özünü göstərməkdədir. Bu da ondan irəli gəlir ki, türklər nə manililiyi, nə buddizmi, nə xristianlığı, nə yəhudiliyi, nə də I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərindən etibarən onların əsas dini dünyagörüşlərinə çevrilən islamı bilavasitə deyil, türk mifologiyası, xüsusilə onun inkişafının keyfiyyətə yeni mərhələsi olan tanrıçılıq əsasında qəbul edirlər.

Qədim türk mifologiyasına görə, yuxarıda Göy, aşağıda Yer yarandıqdan sonra onların arasında insan oğlu əmələ gəlmişdir. Dünyanın damı olan mavi Göydə doğan Günəş qədim türklər arasında xüsusi ilahi məzmun daşıdığından xaqanın-türk hökmdarının çadırı həmişə üzü şərqə qurularmış. Yer insanların məskunlaşdığı dörd tərəfdən ibarət, sonu dənizlərlə əhatə olunmuş kifayət qədər geniş bir məkan kimi təsəvvür olunmuşdur. Gündoğan - irəli, Günbatan - geri, buradan irəli gələrək, Cənub - sağ, Şimal isə sol tərəf sayılmışdır ki, bu da qədim türklərin zəngin coğrafi maraqlarının olduğunu göstərir.

Qədim türklərə görə, dünya üç hissədən ibarətdir: yuxarı dünya, orta dünya, aşağı dünya.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, həmin təsəvvür o qədər də mükəmməl olmamış, dünyanın Göy və Yerdən ibarət olması düşüncəsi daha geniş yayılmışdır. Dünyanın dağılıb yenidən qurulması barədəki ümumbəşəri ideyanın meydana çıxmasında türk təfəkkürünün də xidməti olmuşdur: elə ki, “Göy yuxarıdan sızır, Yer ayrılır”, yaxud “Yer-Göy lərzəyə gəlir”, o zaman işıq çəkilir, qaranlıq çökür, insanlar, heyvanlar, quşlar “yolunu azır”... Üç il sürən həmin xaos “Göyün rəhmi” ilə aradan qalxır, dünyanın harmoniyası bərpa olunur.

Eramızın I minilliyinin ortalarından etibarən türk təfəkküründə artıq xüsusi sistemi olan din səviyyəsinə yüksələn tanrıçılığın əsas obrazı – Tanrı anlayışı məhz türk mifik düşüncəsinin məhsuludur. Və maraqlıdır ki, hələ mifin güclü olduğu dövrlərdə də Tanrı obrazı müəyyən müstəqilliyə malik olmuş, Göy, yaxud Yer kimi dünyanın (kosmosun!) tərkibinə daxil edilməmiş, I minilliyin ortalarından isə artıq dünyanın, insanların, hadisələrin məhz Tanrı tərəfindən idarə olunması barədəki təsəvvür türk cəmiyyətində, xüsusilə onun yuxarı təbəqəsində aparıcı yer tutmuşdur. Lakin təbiidir ki, Tanrı anlayış-ideyası tanrıçılıq dininin əsası kimi formalaşana, yaxud mükəmməlləşənə qədər xeyli dərəcədə konkret, hətta antropomorf səciyyə daşmışdır. Həmin dövrdə türklər Tanrını hər şeyə qadir bir qəhrəman, yenilməz bir igid saymış, onun şərəfinə mərasimlər keçirmiş, qurbanlar kəsmişlər. Doğum ilahəsi olan Umay isə Tanrının xanımı imiş.

Qədim türk mənbələri göstərir ki, xaqan, onun qvardiyası Tanrı ilə Umaya adətən birlikdə ibadət edər, apardıqları döyüşlərdən qələbə ilə qayıtmaq üçün onlardan yardım diləyərmişlər. Həmin mənbələrdə xaqanın vaxtaşırı Tanrı ilə söhbətləşməsi, ondan göstərişlər alması, bu ilahi göstərişə əməl etmədikdə isə cəzalandırılması barədə təsəvvürlər də əks olunur. Zaman keçdikcə Tanrı ideyasının güclənməsinin, mifdən dinə keçilməsinin nəticəsidir ki, xaqan özünü Tanrının himayəsində hiss edir, xalqı məhz onun iradəsi ilə idarə etdiyini inamla bildirərək özünün real ictimai-siyasi missiyasını ruhani-ilahi mənbəyə bağlayır. Və etiraf olunmalıdır ki, tanrıçılığın bir din kimi formalaşmasında, tanrıçı ruhanilərin yetişib müxtəlif formalarda fəaliyyət göstərmələrində, həmin dinin xalq içərisində təbliğində türk xaqanları, onları əhatə etmiş aristokratiya ilk dövrlərdən maraqlı olmuşlar.

Qədim türk mifologiyasında müqəddəs Yer – Su (ıdık Yer-Sub) obrazı da mövcud olmuşdur – həmin obrazın funksiyası müəyyən qədər Tanrı – Umayın ilahi funksiyasına uyğundur. Bununla belə Yer – Su, görünür, daha çox yurd – vətən hissənin təzahürüdür. Ümumiyyətlə, türklərdə “Vətən”, “Vətən tutmaq” təsəvvürü çox güclü olmuşdur ki, bu da, heç şübhəsiz, onların mifologiyasına yeni ideyalar gətirmişdir.

Qədim türklərdə yeraltı dünya təsəvvürünün əsas qəhrəmanı Erlikdir. O, Tanrının qəzəbinə gəlmiş insanların, əgər belə demək mümkünsə, hamisi, bəd ruhların hökmdarıdır.

Qədim türk mifologiyasının ən çox maraqlı doğuran mövzularından biri etnosun öz genezisinə münasibəti, daha doğrusu, etnik mənşəyinə verdiyi ilkin bədii-fəlsəfi interpretasiyadır. Ümumiyyətlə, qədim türklər inan-

mışlar ki, onlar Qurddan törəmişlər, əcdadları məhz Boz Qurddur. Bununla yanaşı Dağdan (Qayadan), Ağacdan törənmə təsəvvürləri də vardır ki, bu cür interpretasiya rəngarəngliyi qədim türk mifologiyasının dinamikliyini, qədim türk insanının idrak imkanının genişliyini göstərir.

Altay – protürk -türk mifologiyasından türk tanrıçılığına qədər gəlib çıxan prosesin tarixi zənginliyi özünü onda da göstərir ki, türklərin sonralar qəbul etdikləri dinlərin anlayışlar sistemi tanrıçılıq leksikonu ilə kifayət qədər mükəmməl ifadə olunur. Və lakin, təbii ki, istər manilik, istərsə də xüsusilə buddizm türkdilli manici, yaxud buddist ədəbiyyatda özünəməxsus ideyalar, idrak texnologiyası ilə yanaşı, öz terminologiyasını, sözün geniş mənasında ifadə tərzini də gətirir.

Qədim türk ədəbiyyatına hiss ediləcək qədər təsir göstərmiş gəlmə dini dünyagörüşlərdən birincisi, yəqin ki, maniliktir. Əslən iranlı olan Nəqqəş Maninin III əsrdə Şərqi ölkələrində yaymağa başladığı maniliyin əsasında zərdüştlük – xeyirlə şərin, işıqla qaranlığın mübarizəsi dayansa da, burada qədim dövrün müxtəlif dinlərdən (zərdüştlük, buddizm, xristianlıq və s.) əxz olunmuş ideyalar komplektləşdirilmişdir. Özünü “həqiqət allahının elçisi” sayan Mani dünyada mövcud olan bütün dini dünyagörüşlərini birləşdirərək universal “dünya dini” yaratmaq iddiası ilə çıxış edirdi ki, bu da “dünya dövləti” qurmaq barədə düşünən türklər üçün maraqlı olmaya bilməzdi. Lakin maniliyin asketizmi -işığı, xeyiri (ruhu!) qaranlıqdan, şərdən (bədəndən!) qurtarmaq barədəki göstərişi həyatsevər türklər arasında geniş yayılmaq, mənəvi-ideoloji dayaq tapmaq imkanına malik deyildi.

Maninin təlimində qədim türk mifologiyası, xüsusilə Dünyanın yaranması haqqındakı təsəvvürlərlə səsleşən məqamlar kifayət qədərdir. Tanrının qaranlığın, şərin, bədənin deyil, məhz işığın, xeyirin, ruhun yaradıcısı olması; insanın mahiyyətinin bədəndə yox, ruhda təzahürü, dünyanın (materianın) xaos, mükəmməl insanın (ruhun) kosmos səciyyəsi daşması qənaətinə gələn Mani, görünür, yalnız müqəddəs kitabları öyrənməklə kifayətlənməmiş, öz təlimini yaradarkən qədim təsəvvürlərdən, miflərdən də istifadə etmişdir.

Maniliyin Şərqi Türküstanda yayılmasının ən intensiv dövrü I minilliyin son əsrlərinə düşdüyündən güman etmək olar ki, manici türk ədəbiyyatı da əsasən həmin əsrlərdə yaranıb yayılmışdır.

Qədim türk ədəbiyyatına əhəmiyyətli təsir göstərmiş gəlmə dinlərdən biri də buddizmdir. Ən qədim dünya dini olan buddizm e. ə. I minilliyin ortalarında yaransa da, türklər arasında min il sonra yayılmağa başlamış, buddist türk ədəbiyyatı isə təxminən manici türk ədəbiyyatı ilə eyni dövrdə inkişaf etmişdir.

Buddizmin yaradıcısı olan Qautama Budda (“ışıqlanmış” mənasında), tərcümeyi-halı əfsanələrə bürünmüş olsa da, tarixi şəxsiyyətdir. Mənbələr göstərir ki, Qautama Buddanın əsl adı Siddxartxadır. O, Şak tayfasının hökmdarı Suddxodanın oğlu, şahzadədir. Sarayda yaşayan, zəngin, firavan həyat sürən şahzadə yeniyetmə illərində insanların müxtəlif səbəblər üzündən çəkdiyi əzabları görüb onlara kömək etmək üçün bir çarə tapmaq

ümidilə sarayı tərk edir. Uzun əziyyətlərə dözdükdən sonra, qırx yaşlarında Tanrıdan işıq alıb (vergi verilib) Budda olur. Və insanları xilas edən qüvvəyə çevrilir. Əfsanədə deyilir ki, Budda ruhən sabit, dayanıqlı olsa da, formasını -şəklini dəyişdirib müxtəlif təbəqələrdən olan insanların, hətta müxtəlif heyvanların, quşların cildində zühur etmişdir.

Buddizmin mahiyyətini onun dörd həqiqət barədəki kanonları aydın göstərir: 1) izzirab mövcuddur, 2) hər bir izzirabın səbəbi var, 3) izziraba son qoymaq olar, 4) ümumiyyətlə, izzirabların qarşısını almaq mümkündür. Buddizmə görə, izzirabdan xilas olmağın səkkiz yolu mövcuddur ki, buraya 1) idrak-anlamanın, 2) hərəkətin, 3) nitqin, 4) davranışın, 5) həyat tərzinin, 6) cəhdlərin, 7) görmə-seyrin və 8) düşüncə ilə hərəkət birliyinin düzgünlüyü, doğru-dürüslüyü daxildir.

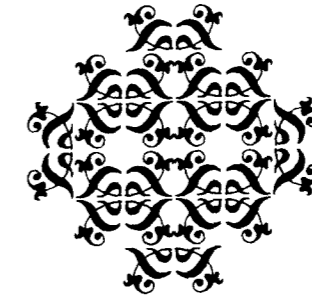
Hər bir insanın xilas yolu isə məhz “Buddanın yolu”dur.

Göründüyü kimi, həm maniçilikdə, həm də ondan daha mükəmməl bir dini-ideoloji sistem olan buddizmdə insan, təbiəti etibarilə, qeyri-mükəmməl sayılır, onun təkamülü, intibahı real dünyadan kənarında, ruhun dialektikasında axtarılır. Həmin axtarışların yaratdığı türkdilli ədəbiyyatın ideya-məzmunu ümumən maniçi, yaxud buddist ədəbiyyat kontekstində xüsusi orjinallığı ilə fərqlənməyə də, bu ədəbiyyatların türk estetik təfəkkürünə mistik xarakterli yeni ideyalar gətirdiyi şübhəsizdir. Sonrakı orta əsrlərdə türk ədəbiyyatında geniş yayılmış sufizmin köklərini də məhz burada axtarmaq lazım gəlir.

Qədim türk ədəbiyyatının son mərhələsi islamın türklər arasında yayılması, əsas dini-mənəvi dünyagörüşü formasına çevirilməsi ilə başlayır. Tanrıçılıqdan islama keçid, ümumiyyətlə, ilkin orta əsrlər türk təfəkkürü tarixinin ən global problemlərindən biridir. XI-XIII əsrlər türk ədəbiyyatının genezisi araşdırılarkən daha çox qeyri-türk müsəlman mənbələrinə müraciət edildiyinə görə tanrıçılıqdan islama keçidin tipologiyası aydınlaşdırılmamışdır. Lakin “Tanrı-Allah” (“Kitabi-Dədə Qorqud”) anlayış-ideyası islamın türklər arasında məhz tanrıçılıq əsasında qəbul olunmasını təsdiq edir. Türklərin qəbul etdikləri islam xüsusilə mənəvi-mədəni sahədə, öz idraki məzmununa görə ərəblərin, yaxud farsların qəbul etdikləri islamdan fərqlənir; bu xalqların hər biri dünyanın ən mükəmməl (və mütərəqqi!) dinini öz qədim mifologiyaları, eposları əsasında qəbul etmişlər. Və araşdırmalar göstərir ki, türklər islama kifayət qədər kamil mənəvi-ideoloji təfəkkür, zəngin idrak mədəniyyəti ilə gəlmişlər.

“Kitabi-Dədə Qorqud”, Y. Balasaqunlunun “Qutadqu-biliq”i, Ə.Yüqnəkənin “Atibətül-həqaiq”i, Nizaminin “Xəmsə”si tanrıçılıqdan islama keçid dövründə türk bədii-fəlsəfi təfəkkürünün nə qədər böyük qüdrətə, enerjiyə malik olduğunu əks etdirir.

QƏDİM TÜRK EPOSU

Qədim türk eposu bir neçə min illik mifoloji-epik düşüncə ax-tarıqlarının nəticəsi olaraq eramızdan əvvəl I minilliyin ortalarında formalaşmışdır. Xalqın mədəniyyət tarixində xüsusi hadisə olan həmin dövrə qədər türk ədəbi-fəlsəfi təfəkküründə hansı ictimai-kulturoloji idrak proseslərinin getdiyi barədə məlumatlar ya çox azdır, ya da yoxdur. Lakin bir məsələ məlumdur ki, qədim türk eposunun əsasında protürk-türk mifologiyası dayanır. Və artıq qeyd etdiyimiz kimi, protürk-türk mifologiyası konkretlikdən ümumiliyə (müərrədliyə) doğru inkişaf etmiş, bu ideya-mənəvi təkamül prosesi türk təfəkkürünü, xüsusilə onun qabaqcıl səviyyəsini tanrıçılığa gətirib çıxarmışdır. Tanrıçılıq türk eposunun ifadə texnologiyasının zənginləşməsi ilə təkmilləşmiş, onun (eposun) ideya-məzmun əsaslarını müəyyənləşdirən generator olmuşdur. Tanrıçılıq dünyagörüşünün müəyyənləşməsi ilə ona qədərki bütün etnik-ideoloji idrak formaları tanrıçılığa tabe olur, mifologiya bundan sonra məhz haqqında söhbət gədən mükəmməl dünyagörüşünün (tanrıçılığın) “məntiqi” ilə yaşayır, onu tamamlayır. Müşahidələr göstərir ki, qədim türk cəmiyyətində kütləvi düşüncədən fərqli olaraq, “professional” düşüncə (yuxarı silkin, cəmiyyətin yüksək təbəqələrinin düşüncəsi) daha çox tanrıçılığa əsaslanır.

Qədim türk eposu ilə təxminən eyni dövrdə təşəkkül tapan, türkçülük təfəkkürünün ideya-məzmun əsasını təşkil edən tanrıçılıq elə bir mükəmməl ideoloji-mənəvi sistemdir ki, qədim türk mədəniyyətini (o cümlədən ədəbiyyatını) həmin sistemdən kənarında izah etmək mümkün deyil. Çünki qədim türk idrakının ən böyük əsəri həmin idrakın gəlib çıxdığı “Tanrı” ideya-obrazıdır ki, türk varlığı onu bütün potensial imkanları ilə yaratmış, ən azı min illik (e.ə. I minilliyin ortalarından eramızın I minilliyinin ortalarına qədər) ictimai-mənəvi həyat təcrübəsinin etnik (univesal) idrak metodologiyasına çevrilmişdir.

Tanrı göylər aləmi ilə bağlıdır: lakin türkün yaşadığı torpağın da, cəmiyyətin də, qəbilənin də taleyini Tanrı müəyyənləşdirir. Əgər Tanrı istəməsə, kimsə türk cəmiyyətinin hökmdarı (kağanı) ola bilməz. Ona görə də türklərdə həm də hökmdar kultu mövcud olmuş, hətta tanrıçılığın tənəzzülündən sonra da yaşamışdır.

Ola bilsin ki, tanrıçılıq özünəqədərki mifoloji dünyagörüşünü tamamilə inkar etmək gücündə olmamışdır. Lakin o, mahiyyət etibarilə, türk düşüncəsində, ən azı, təkallahlığın ərəfəsi idi. Türküstanda geniş yayılmış əfsanəyə görə, Allahın rəsulu Məhəmməd mərəca çıxdığı gecə peyğəmbərlər arasında tanımadığı bir şəxsi görmüş və Cəbrayıldan onun hansı peyğəmbər olduğunu soruşmuşdu. Cəbrayıl cavab vermişdi ki, o, peyğəmbər deyil, 333 il sonra Türküstanı dinimizə döndərəcək Satıq Buğra xanın ruhudur...

Türklərin İslamı qəbul etdiyi dövrün tarixçiləri yazırdılar ki, türklər həmişə tək bir Tanrıya inanır, ərəblərin də eynilə bir Allaha inanmaları onları islama yaxınlaşdırırdı.

Qədim türk mifologiyası ümumtürk eposunda tanrıçılıq qədər böyük rol oynamamışdır və oynaya da bilməzdi. Mükəmməl epos təfəkkürü üçün tək bir Tanrı (tək bir hökmdar, tək bir qəhrəman!..) lazım idi. Ona görə də qədim türk eposunun (müxtəlif mənbələrdə bu və ya digər şəkildə mühafizə olunmuş dastanların) əsas qəhrəmanları "Tanrı" obrazının transformları olan hökmdar-qəhrəmanlardır ki, onların iradəsi həmin dastanı yaradan epos təfəkkürünün (xalqın, etnosun, etnik-mədəni sistemin və s.) bilavasitə iradəsidir. Tanrı türk insanını, türk cəmiyyətini, türk dövlətini (və türk hökmdarını) hifz edir.

Qərbdə əvvəl xristianlığın, sonra islamın, Şərqdə islamın (oğuzlar arasında), buddizmin və maniçiliyin (karluq-uyğurlar arasında) yayılması qədim (ümum-) türk eposuna həmin dinlər – dünyagörüşlərilə əlaqədar müəyyən motivlər, ideyalar gətirir. Əsasən V–X əsrlərdə baş verən beynəlxalq mənəvi-ideoloji kontaktların nəticəsində türk eposu Şərqdə Çin-Tibet, Hind-İran, ərəb, Qərbdə isə german, skandinav, slavyan eposları ilə qarşılaşır.

IX- XI əsrlərdə aşağıdakı türk etnik-kulturoloji regionları formalaşır ki, bu da qədim (ümum-) türk eposunun diferensiasiyası üçün etnik-ictimai zəmin olur: Türküstan, yaxud Mərkəzi Asiya; Şimal-Qərb, yaxud Şərqi Avropa; Cənub-Qərb, yaxud Qafqaz-Kiçik Asiya.

Beləliklə, qədim türk eposunun zənginliyi, ideya-estetik mükəmməlliyi tanrıçılığın fəlsəfi idrak imkanlarının genişliyi ilə, türklərin tarixinin, iqtisadi, ictimai və siyasi həyatlarının zənginliyi, coxtərəfliliyi, fəallığı ilə, nəhayət, onların Altaydan Avropanın içrilərinə qədər geniş bir coğrafiyada, müxtəlif xalqlarla, etnoslarla fəal əlaqədə olub ümumdünya proseslərində ardıcıl iştirak etmələri ilə bilavasitə bağlıdır. Məhz bütün bunların vəhdətdə təsirinin nəticəsidir ki, qədim türk epik ənənəsi həm Şərq, həm də Qərb xalqlarının epos təfəkkürünə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə təsir göstərmək-

lə yanaşı, xüsusilə I minillikdə, Şərq epik-mədəni ənənələrinin Qərbə daşınmasında çox mühüm rol oynamış, təxminən min il ərzində Şərqlə Qərb arasında əsas mənəvi-kulturoloji ötürücü olmuşdur.

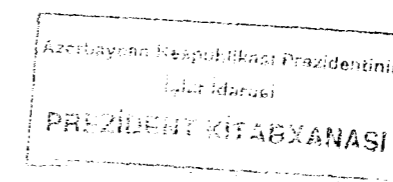
Qədim türk epos təfəkkürünün müxtəlif mənbələrdə zəmanəmizə qədər gəlib çıxmış əsas əsərləri mətnşünaslıq səciyyəsinə, mühafizə olunma üsuluna görə bir-birlərindən fərqlənir: onların çox az bir hissəsi uzun zaman şifahi şəkildə xalq arasında dolaşmış, yalnız son dövrlərdə yazıya alınmışdır; əksər hissəsi isə orta əsrlərdə türk və ya qeyri-türk dilli mənbələrə səpələnmiş, həmin mənbələrdə ya bilavasitə əks olunmuş, ya da mətndə "gizlədilmiş" (məsələn, Ə.Firdovsinin "Şahnamə"sində olduğu kimi) dir – türk epos təfəkkürünü (onun mətnlərini) bərpa etmək işi elmi vəzifə kimi bu gün də qarşıda dayanmaqdadır.

Qədim türk dastanları, əsasən, e.ə. I minilliyin ortalarından meydana çıxsada, epos ənənəsinə uyğun olaraq, daha qədim dövrlərin hadisələri, ictimai, etik-estetik əhval-ruhiyyəsi də onlarda öz əksini tapmışdır. Aparıcı ovqat, dünyagörüşü, etnik-ictimai emosiya isə məhz dastanların formalaşdığı dövrə aiddir.

"Qədim türk eposu" bir anlayış kimi bir də ona görə şərtidir ki, onun təzahür formalarının həcmi, mənzum, yaxud mənsur formada olması, dil-üslub xüsusiyyətləri barədə konkret məlumat yoxdur; artıq qeyd edildiyi kimi, mənbələrdə həmin əsərlərin, əsasən, "qısa məzmunu" və ya "süjet"i mühafizə olunmuşdur. Belə məzmun və süjetlərin özü də bir sıra hallarda ya tam deyil, ya da "müasirləşdirilmiş", müəyyən məqamları təhrifə məruz qalmışdır. Çin və ya İran mənbələrində mühafizə olunmuş qədim türk dastanlarında (əslində, dastan süjetlərində) nəinki bir sıra motivlər, hətta adlar belə dəyişikliyə məruz qalmış, türk adları Çin və ya İran adları ilə əvəz edilmişdir... Bütün bunlarla bərabər, qədim türk dastanları qədim (ümum-) türk eposunu "rekonstruksiya" etmək üçün yeganə mühüm mənbələrdir.

Əlbəttə, epos (eləcə də qədim türk eposu) sadəcə dastan deyil, aparıcı etnik-millî ideyanın təzyiqi ilə müxtəlif süjetlər, motivlər verən, mənsub olduğu xalqın ictimai-estetik təfəkkürünün əsaslarını (və incə nüanslarını) bütövlükdə ifadə edən möhtəşəm dastan-potensiyadır. Onu tam halında bərpa etmək olmaz, mövcud mənbələr əsasında yalnız təsəvvür etmək mümkündür ki, həmin təsəvvür ideya-estetik, poetexnologiya və s. komponentlərin üzvü vəhdətini tələb edir.

Qədim türk mifoloji dünyagörüşünün (və epos təfəkkürünün) ilk mükəmməl məhsullarından olan Düyanın yaranması haqqında təsəvvür – dastanı XIX əsrdə böyük türkoloq V.Radlof Altaydan yazıya almışdır. Yarandığı dövrdən iki-üç min il sonra yazıya alınmasına

baxmayaraq, dastan qədim ideya-məzmun xüsusiyyətlərini, demək olar ki, bütünlükdə mühafizə etmişdir. Bu isə islamı (eləcə də başqa dinləri kütləvi şəkildə) qəbul etməmiş Altay türklərinin yeni dövrdə də hələ qədim zamanların ideoloji “əhval-ruhiyyə”si ilə yaşamaları nəticəsində mümkün olmuşdur.

Mifik dünyagörüşün təsiri altında olan dastanda qədim türklərin (hətta prototürklərin) dünyanın yaranması barədə epik təsəvvürü əks olunmuşdur. “Xaosdan kosmosa” məntiqinə əsaslanan həmin təsəvvürə bu və ya digər şəkildə dünya xalqlarının çoxunun düşüncə tarixində təsadüf olunur.

Qədim türklər inanır ki, dünyanın (kosmosun) təşəkkülündə Tanrı Qara xanın (ideyanın!) rolu aparıcıdır. Ancaq, görünür, o, bu dünyanı yalnız xeyirxah düşüncələr, əməllər dünyası kimi yaratmaq iqtidarında deyil – Tanrı Qara xan hədisələrə ancaq o halda müdaxilə edir ki, bədxahlıq xeyirxahlıqdan yüksəyə qalxmaq, dünyanı idarə etmək, “kosmos”a hökm eləmək iddiasına düşür. Ümumiyyətlə isə, varlıq Ağ Ananın hökmü, Tanrının (ideyanın!) iradəsi ilə yaranmışdır.

Türklərin törəyişi haqqındakı təsəvvür-dastanlar (Boz Qurd dastanları), çox güman ki, Dünyanın yaranması haqqındakı mifoloji-fəlsəfi-bədi düşüncə-konsepsiyadan sonra formalaşmışdır. E.ə. I minilliyin ortalarında təşəkkül tapdığını güman etdiyimiz həmin təsəvvür-dastan Göytürk dövründə (eramızın I minilliyinin ortalarından sonra), tarixi ideya-məzmununa ciddi xələl gəlmədən yenidən dirçəlmişdir. Dastanın iki variantı Göytürk, onlardan daha fərqli üçüncü variantı isə Uyğur dövrünə aiddir. Hər üç mətn Çin mənbələrində təsbit olunsa da, dastanların əsas motivlərinə orta əsrlər türk mənbələrində də təsadüf edilir.

Oğuz kağan dastanı qədim türk eposunun ən mükəmməl təzahürlərindən biri, bəlkə də birincisidir. Dastanın e.ə. I minilliyin sonlarında formalaşdığını güman etmək olar. Eramızın birinci minilliyində türklər arasında geniş yayılmış, təxminən həmin minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərindən etibarən daha çox oğuz türklərinin epik tarixi funksiyasında çıxış etsə də, mənşəyi, tipologiyası baxımından ümumtürk miqyaslı hadisədir.

Oğuz kağan dastanının ideya-məzmunu, poetik xüsusiyyətləri barədə kifayət qədər təsəvvür yaradan aşağıdakı əsas yazılı mənbələr mövcuddur: təxminən XIII əsrdə uyğur əlifbası ilə Türküstanda yazılmış kiçik bir mətn (əvvəldən də, sondan da naqisdir), F.Rəşidəddinin XIV əsrə aid farsca “Came et təvarix” kitabında böyük bir hissə, bizə gəlib çıxan nüsxəsi XVI əsrə aid (XI əsr mənbə-

sindən üzü müəyyən redaktə ilə köçürülən) “Kitabi-Dədə Qorqud”, XVII əsrdə Əbülqazi xan Xivəlinin yazdığı “Şəcəreyi-tərakimə” və s.

Oğuz kağan Tanrı mənşəlidir, mərkəzləşmiş türk cəmiyyətinin (dövlətinin) epik yaradıcısı, hökmdarı və hamisidir. Onun Tanrı mənşəyi ilə yanaşı Tanrı tipologiyası da vardır ki, bu da özünü, hər şeydən əvvəl, göy qızları ilə evlənməsində göstərir. Oğuz (və onun xalqına) yol göstərən, onu düşmən üzərində qələbəyə aparan, türklərin Dünya dövləti yaratmasına kömək edən Göy (Boz) Qurd da Oğuzun bilavasitə Tanrı himayəsində olduğunun ifadəsidir.

Oğuz kağan dastanının türk epik ənənəsində həm ideya-estetik, həm də forma-poetik baxımdan möhkəm yer tutması dastandan bəhs edən, demək olar ki, bütün araşdırmalarda qeyd olunmuşdur. Türk epos təfəkkürünü, görünür, Oğuz kağan dastanı (yaxud dastanları) qədər sistemli əks etdirən, bu dərəcədə mükəmməl bir əsərə təsadüf etmək çətindir.

Türk törəyiş təsəvvür-dastanlarının, Oğuz kağanın ideya motivləri əsasında I minilliyin ortalarına qədər formalaşdığını güman etdiyimiz Siyenpi dastanı II əsrdə yaşamış Siyenpi hökmdarı Tanşe Hoay yabqunun qeyri-adi (ilahi!) doğuluşu, qəhrəmanlağı barədədir. Çin mənbələrində qısa məzmunu qorunub saxlanmış bu dastanın bir variantının da V.Radlof tərəfindən Altay türklərindən yazıya alınması göstərir ki, o, türklərin yaddaşından uzun zaman silinməmişdir.

Alp Ər Tonqa dastanı ən gec e.ə. I minilliyin sonlarında formalaşmış olsa da, həmin dastandan türkcə çox az şey, yalnız M.Kaşqari “Divan”ında qeydə alınmış məşhur ağı qalmışdır. Ancaq güman edilir ki, Turan hökmdarı Alp Ər Tonqa (Assuriya mənbələrində Maduva, Herodotun “Tarix”ində Madyes, İran mənbələrində Əfrasiyab) haqqında həm turanlılar (əslində, türklər), həm də iranlılar arasında xüsusi dastan təşkil edəcək qədər əfsanələr, rəvayətlər dolaşmış, Ə.Firdovsi “Şahnamə”ni yazarkən İran mənbələri ilə yanaşı, türk mənbələrindən də istifadə etmişdir. Ə.Firdovsiyə, haqqında söhbət gedən mövzuda əsər yazdığı sifariş verən türk hökmdarı Sultan Mahmud Qəznəvi həmin mövzunun türklər üçün şərəf gətirən hadisələrdən bəhs etdiyini bilirdi, “Şahnamə” müəllifinin iranpərəst mövqe tutduğunu gördükdə isə qəzəblənmiş, şairi mükafatlandırmaqdan, tamamilə təbii olaraq, imtina etmişdi.

Alp Ər Tonqa dastanı “Şahnamə” müəllifi tərəfindən “təhrif edilsə” də, burada türk hökmdarı Alp Ər Tonqanın cahangirlik eh-tirasları, vətənpərvərliyi, haqq-ədələt (dünya nizamı) uğrunda mübarizəsi və s. heç də sonacan itirilməmişdir. Tanrının iradəsi ilə hərəkət edən hökmdar, nəticə etibarilə, taledən qaça bilmir, bədxah-

lıqla öldürülür və “dünya yiyəsiz, sahibsiz qalır”.

Dastanda qədim türklərin geniş coğrafi təfəkkürü, dünyada gədən miqyaslı ictimai-siyasi proseslərə nəzarət edə bilmək bacarığı, dövlətçilik təsəvvürləri və s. əks olunur.

M.Kaşqari “Divan”ındakı parçalar göstərir ki, Alp Ər Tonqa dastanı iri həcmli mənzum bir əsər imiş, çox güman ki, I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərinə qədər türklər arasında onun müəyyən hissələrini, yaxud hamısını əzbər bilən ozanlar olmuşdur.

Dastanın qısa məzmunu Ə.Firdovsinin “Şahnamə”si, M.Kaşqarının “Divan”ı əsasında bərpa edilmişdir (bu zaman N.Atsızın rekonstruksiyasından geniş istifadə olunmuşdur).

Şu dastanı Makedoniyalı İsgəndərin Türkünə yürüş etdiyi dövrün hadisələrindən bəhs edən, görünür, e.ə. I minilliyin sonu eramızın ilk əsrlərində ümumtürk eposu əsasında formalaşmış bir əsərdir ki, ondan rəvayətlər şəklində müəyyən hadisələr M.Kaşqari “Divan”ında öz əksini tapmışdır.

Qədim türk dastanlarında, əfsanələrində Makedoniyalı İsgəndərlə bağlı əhvalatlara təsadüf olunması dünyanın böyük cahangirinin yürüşlərinə, yəni konkret tarixi hadisələrə türk epos təfəkkürünün reaksiyasını göstərir: həmin reaksiyanın məzmununu bu cür ümumiləşdirmək olar ki, Makedoniyalı İsgəndər nə qədər məğlublənməz sərkərdə, nə qədər müdrik hökmdar olsa da, türk dünyası üçün “gəldi-gedərdi”, ona görə də Şu dastanının qəhrəmanı İsgəndərin gəlişini laqeyd qarşılayır, xüsusi bir tədbir görməyi mənasız sayır. Və ümumiyyətlə maraqlıdır ki, qədim dövrlərdən gələn ənənəyə uyğun olaraq, ilk orta əsrlər türk təfəkküründə (eləcə də sonralar) qədim dünyanın böyük cahangirinə münasibət kifayət qədər müsbət olmuş, dahi mütəfəkkir Nizami Gəncəvi də “İsgəndərnaməni”ni həmin ənənənin təsiri altında yaratmışdır.

Ərgənəkən dastanı təxminən I minilliyin ortalarında formalaşmışdır. Dastanın məzmununu XIV əsrdə F.Rəşidəddin, XVII əsrdə isə Əbül Qazi xan danışır.

Türklərdə Ərgənəkəndən çıxmaq yazın gəlişi ilə əlaqələndirilmiş, bu tarixi hadisəyə bağlı möhtəşəm mərasim yaranmışdır. Həmin mərasimdə dəmir döymək, yəni dəmirçiliyin müqəddəs (xilasedici) bir sənət olduğunu nümayiş etdirmək adəti zəmanəmizə qədər gəlib çıxmışdır.

Uyğur türklərinin mifoloji, tarixi-estetik düşüncəsinin məhsulu olan Köç dastanı onların Ötükəndən Tarım hövzəsinə köçmələrindən bəhs edir. Dastanın bir variantı Çin, digəri İran mənbələrində qorunub saxlanmışdır.

Dünyanın yaranması haqqında

... Bir zamanlar yalnız Tanrı Qara xan və su vardı. Qara xandan başqa görən, sudan başqa görünən yox idi. Ağ Ana göründü. O, Qara xana “yarat” deyib yenidən suya daldı. Bunu eşidən Qara xan bir kişi yaratdı. Qara xanla kişi intəhasız suyun üstü ilə iki qara qaz kimi uçurdular. Lakin halından məmnun olmayan kişi, Qara xandan daha yüksəkdə uçmaq istəyirdi. Onun istədiyini bilən Qara xan kişidən uçmaq qabiliyyətini aldı. Kişi dibsiz suya yuvarlandı. Boğulurdu. Elədiyinə peşman olub Tanrı Qara xandan bağışlanmasını xahiş etdi.

Tanrı Qara xanın göstərişi ilə sudan bir ulduz çıxdı. Kişi həmin ulduzun üstünə çıxıb xilas oldusa da, Qara xan onun bir daha uça bilməyəcəyini nəzərə alıb dünyanı yaratmaq qərarına gəldi. Kişiyə buyurdu ki, suyun dibinə dalaraq torpaq çıxarsın. Şər düşüncədən əl çəkməmiş kişi torpaq gətirərkən fikirləşdi ki, özü üçün gizli bir dünya da yaratsın, ona görə də torpağın bir hissəsini ağzında saxladı. Elə ki, ovcundakı torpağı su üzərinə səpdi, Tanrı Qara xan torpağa “böyü” deyərək buyurdu. Torpaq böyüyüb dünya oldu. Lakin kişinin ağzında saxladığı torpaq da böyüyüb onu boğmağa başladı. Qara xan ona “tüpür!” deməyədi, boğulub öləcəkdi.

Tanrı Qara xan dümdüz bir dünya yaratmışdı, lakin kişi tüpürəndə ağzından çıxan torpaq bataqlıqlar, təpələr əmələ gətirdi. Hirsələnən Qara xan itaətsiz kişiyə “Erlik” (şeytan) adını verib, özünün işıqlı dünyasından qovdu.

Sonra yerdə doqquz budaqlı bir ağac bitirdi, hər budağın altında bir adam yaratdı ki, bunlar doqquz insan irqinin ataları oldular. Erlik insanların gözəlliyini, xoş həyatını görüb Tanrı Qara xandan xahiş etdi ki, həmin insanları onun ixtiyarına versin. Qara xan vermədi. Lakin Erlik istəyindən dönmədi, insanları öz tərəfinə çəkməyə başladı. Qara xan insanların azgınlığını, Erliyə aldanmalarını görəndə acıqlandı, onları öz başlarına buraxdı. Erliyi yer altındakı qaranlıq dünyanın üçüncü qatına qovdu. Özü isə göyün on yeddinci qatını yaradıb oraya çəkildi. Mələklərindən birini insanları qorumaq üçün yer üzünə göndərdi.

Erlik Tanrı Qara xanın qərar tutduğu gözəl göyü görüb, ondan icazə istədi ki, özü üçün bir göy yaratsın. İcazə alıb yaratdı və aldatdığı şər ruhları öz göyündə yerləşdirdi. Lakin Qara xan görəndə ki, Erliyin təbəəsi onunkundan daha yaxşı yaşayır, mələklərindən birini göndərib həmin göyü dağıtdırdı. Göy yıxılıb dünyaya düşdü,

dağlar, dərələr, ormanlar meydana gəldi. Və acıqlanmış Tanrı Qara xan Erliyi yerin ən aşağı qatına sürdü. Buyurdu ki, günəşsiz, aysız, ulduzsuz yerdə dünyanın sonuna qədər qalsın.

Tanrı Qara xan göyün on yeddinci qatında oturub kainatı idarə etməkdədir. Ondən bir qat aşağıda Bay Ölgün Altun dağda qızıl bir taxt üstündə oturub. Göyün yeddinci qatında Gün Ana, altıncı qatında Ay Ata oturmuşlar.

Türklərin törəyişi haqqında (Boz Qurd dastanları)

I variant

Qədim Hunların soyundan gələn Göytürklər Aşina adlı bir ailədən törəmiş, ayrı-ayrı oymaqlar halında yaşamağa başlamışdılar. Lin adlı bir xalq tərəfindən məğlub edilib qırıldılar. Yalnız on yaşında bir uşaq qaldı. Düşmən onun zəif olduğunu nəzərə alıb öldürmədi, qıçlarını kəsib bataqlığa atdılar. Orada peyda olan bir diş qurd uşağı etlə bəsləyib böyütdü, onunla ər-arvad kimi yaşamağa başladı. Və hamilə oldu. Gəncin yaşadığını bilən düşmən onu tapıb öldürdü. Qurd isə qaçıb dağlara getdi. Ətrafı yaşıl çöl olan bir mağaraya sığınıb orada on oğlan uşağı doğdu. Oğlanlar böyüdükdən sonra kənarından gətirdikləri qızlarla evləndilər. Hər birindən bir soy törədi. Aşina da həmin soylardan biri idi. Çoxalib yüz ailə olduqdan sonra yaşadıkları yerə sığmayıb mağaradan çıxdılar. Altay dağlarının ətəklərində məskunlaşdılar.

II variant

Göytürklər Hun ölkəsinin Şimalındakı Sou diyarından çıxmışlar. Onların başında A Panqpu dururdu. Onun on yeddi qardaşı vardı. Qardaşları düşmən hücumu nəticəsində öldürüldü. Yalnız Qurdan doğulmuş, yağışa-küləyə hökm edən İci Nisu Tu qaldı. Onun biri Yaz, digəri Qış Tanrısının qızları olan iki arvadı vardı. Bunlardan dörd uşağı oldu. Uşaqlardan biri ağ leyləyə çevrildi. İkincisi Çiqu ilə üçüncüsü Çucin hərə bir məskən tutub yaşamağa başladılar. Ən böyükləri olan dördüncüsü Na Tuliu isə ulu babası A Panqpunun törəmələrinin məskunlaşdığı Şin dağlarına çəkildi. Burada məskunlaşmış xalq soyuqdan çox əziyyət çəkirdi. Na Tulin od tapıb onların canını qurtardı. İnsanlar rahat yaşamağa başladılar. Bunu gören qardaşları onu başçı seçib adını Türk qoydular. Na Tuliu - Türkün on arvadı vardı. Onun oğlanları soyadlarını analarından alırdılar.

Türk öləndən sonra oğlanları bir böyük ağacın altına topladılar. Ən yüksəyə hoppananı başçı seçmək qərarına gəldilər. Türkün ən cavan arvadı Aşinanın oğlu ən gənc olsa da ən yüksəyə hoppandığına görə başçı oldu. Aşina soyu buradan törədi.

III variant

Qədim Kun yabqularından birinin o qədər gözəl iki qızı vardı ki, o, Tanrının bunları insan övladı ilə evlənmək üçün yaratdığına heç cür inanmırdı. Düşünürdü ki, həmin qızlar yalnız Tanrıyla evlənə bilirlər. Bu məqsədlə ölkəsinin Şimal ucqarlarında yüksək bir qala tikdirdi. Qızlarını oraya köçürdü. Və Tanrıya yalvardı ki, onun qızlarını arvadlığa qəbul etsin.

Qalanın ətrafında qoca bir Qurd gecə-gündüz dolaşmağa başladı. Qorxunc bir səslə ulayan Qurd qalanı qoruyurdu. Nəhayət, qalanın dibində özünə bir yuva düzəltdi. Uzun zaman onları qoruyan Qurdun məhz Tanrının özü olduğunu, atalarının diləyi ilə gəldiyini anlayan kiçik qız bacısına başa saldı ki, aşağı enmək lazımdır.

Bu evlənmədən doğulan Doqquz Oğuzların səsi Qurd səsini xatırladır. Və nəgmə oxuyarkən sanki Qurd ulamasını təqlid edirlər.

Oğuz kağan dastanı

...Ay kağan günlərin bir günü hamilə olub bir oğlan uşağı doğur. Gözləri ala, saçları, qaşları qara bu gözəl oğlan anasının ilk südünü əmib daha əmmir, dil açıb çiyət, bişmiş yemək, şərab istəyir. Qırx günə böyüyür. Ayağı öküz ayağına, beli qurd belinə, köksü ayı köksünə oxşayır. Bədəni başdan-başa tüklə örtülüdür imiş.

İlxıya baxır, at minir, xalqa əziyyət verən vəhşi heyvanları ovlayırdı. Yenilməz bir igid idi.

Oğuz bir gün tanrıya yalvararkən göydən bir işıq düşdü. Yüyürüb gördü ki, işığın ortasında gözəl bir qız oturub. Qızı sevib aldı. Günlər, gecələr keçdikdən sonra qızın Oğuzdan üç oğlu oldu: birinə Gün, ikincisinə Ay, üçüncüsünə Ulduz adı qoydular.

Yenə günlərin birində Oğuz ova getdi. Göl ortasında bir ağac gördü. Ağacın koğuşunda gözəl bir qız oturmuşdu. Oğuz onu görəndə ağı başından getdi. Qızı aldı. Günlər, gecələr keçəndən sonra o da üç oğlan doğdu: birinin adını Göy, ikincininkini Dağ, üçüncüsününkünü Dəniz qoydular.

Oğuz xalqı başına yığıb, yemək-içmək verdi. Məclisin sonunda dedi:

Mən sinlərqə boldum kağan,
Alalınq ya, takı qalqan.
Tamqa bizqə bolsun buran,
Kök börü bolsun qıl uran.
Təmir çidalar bol orman,
Av yirdə yirisin qulan.
Takı taluy, takı müren,
Kün tuq bolqıl, kök qurıqan.

Sonra hər tərəfə elçi göndərüb xəbər çatdırdı ki, mən hər yerin, hamının hökümdarı, kağanı oldum. Yəni Tanrı özü məni kağan seçdi. Kim mənə baş əysə, hədiyyələrini qəbul edib, onu özümə dost sayaram; kim itaət etməsə, düşməndir, üstünə qoşun çəkərəm.

Sağ tərəfdə hökmdarlıq edən Altun kağan baş əydi, itaət elədi, sol tərəfdə hökmdarlıq edən Urum kağan boyun qaçırdı. Oğuz kağan hirs-lənib onun üzərinə yeridi.

Qoşun Buz dağının ətəyində dayandı. Səhər açılarda Oğuz kağanın çadırına bir işıq düşdü. İçindən böyük bir erkək Göy Qurd (Boz

Qurd) çıxıb “Ey Oğuz, mənim arxamca gəl” dedi. Oğuz kağan qoşunu ilə qurdun arxasınca getdi, İtil çayına çatdı. Urum kağan ilə vuruşub qoşununu yendi, kağan qaçdı. Oğuz kağan onun ölkəsini ələ keçirdi.

Oğuz kağan yoluna davam etdi. Göy Qurd yenə də öndə gedib yol göstərirdi. Kağan Hind, Tanqut, Suriya və s. ölkələri döyüşlə aldı, bir sıra yerlərə, igidlərə ad verdi. Uluğ Türük adlı bir ağıllı qocanı özünə baş vəzir elədi.

Uluğ Türük bir gün yuxuda bir qızıl yay, üç gümüş ox gördü. Yay gündoğandan günbatana qədər uzanmışdı, üç gümüş oxsa şimala doğru uçurdu.

Uluğ Türük yuxusunu Oğuz kağana danışib “Tanrı bütün dünyanı sənin törəmələrinə bağışlasın” deyir. Oğuz kağan baş vəzirin sözünü bəyənir. Üç oğlunu gündoğana, üçünü də günbatana göndərir. Böyük oğullar bir qızıl yay, kiçik oğullar üç gümüş ox tapıb gətirirlər... Oğuz kağan yayı böyük oğlanlarına, oxları da kiçik oğlanlarına verir.

Qurultay çağırıb xalqla yeyib-içib məsləhətləşdikdən sonra ölkəsini oğulları arasında bölüşdü.

Və onlara:

Ay oğullar, köp mən aşdum,
Uruşqular köp mən gördüm.
Çıda bilə oğ köp mən atdum,
Ayğır birlə köp yürüdüm,
Düşmanlarımı ıqlaqurdum,
Dostlarımı mən kültürdüm,
Kök tenqriqə mən ötədim...
Sənlərqə birə mən yurdum, – dedi.

Siyenpi dastanı

Molo Neu adında bir Siyenpi Kunların ordusunda üç il əsgərlik edir. Bu müddət ərzində arvadı bir oğlan doğaraq adını Tanşe Hoay qoyur. Molo Neu yurduna qayıdub uşağı görəndə qəzəblənir, arvadını da, uşağı da öldürmək istəyir. Qadın bu işin onun iradəsi ilə baş vermədiyini, bir gün möhkəm göy gurultusundan qorxaraq yuxarı baxdıqda ağzına bir dolu dənəsi düşdüyünü, bundan hamilə olub on aya uşağı doğduğunu söyləyir.

Molo Heu arvadına inanır, lakin uşaqdan imtina edir. Anası öz övladını gizlicə böyüdür. Uşaq yeniyetmə yaşlarına çatanda onların sürülərini yağmalamağa gələn quldurlarla elə qəhrəmancasına döyüşür ki, böyük şöhrət qazanır. Başına çoxlu igidlər toplanır...

Alp Ər Tonqa dastanı

Turan hökmdarı Beşəng bir gün türk ulularını başına yığıb söylədi ki, iranlılar bizə çox zümlər vermişlər, türkün öc almaq zamanı gəlib çıxmışdır, nə deyirsiniz?.. Hökmdarın oğlu, köksü aslan köksü kimi möhkəmlənmiş Alp Ər Tonqa irəli yeriyib: “Baba, öc almağa, izn ver, mən gedim”- dedi. Beşəng rüsxət verdi.

Alp Ər Tonqanın başçılığı altında türk-Turan ordusu yazda İrana girdi. Düşmənin ordusunu pozub Dehistan qalasını aldılar. Hökmdar əsir düşdü. Alp Ər Tonqanın qardaşı Alp Aruz satqınlıq etdi. Alp Ər Tonqa onu öldürdü.

İrana tabe olan Kabul ölkəsinin padşahı Zal iranlılara köməyə gələrək türk- Turan ordusuna böyük ziyan vurdu. Alp Ər Tonqa bundan acıqlanıb dustaq saxladığı İran hökmdarını öldürdü.

İran taxtına Zev keçdi. İranla Turan arasında savaşı yenidən başladı. Qıtlıq oldu. İnsanlar qırılıb qurtarmasın deyə sülh bağladılar. İran torpaqlarının Şimal hissəsi Turana qatıldı.

Zev öldükdən sonra türk- Turan ordusu yenidən İrana girdi. Lakin bu dəfə Zəlin oğlu Rüstəm onların qarşısına çıxdı. Alp Ər Tonqanın ordusunu dağıtdı. Az qala Alp Ər Tonqanı da yenəcəkdə, lakin türk bahadırları onu qurtardılar. Rüstəm Keyqubadı taxta çıxardı. Sülh bağlandı və Alp Ər Tonqa vətənə döndü.

İran taxtına Keykavus çıxanda türk- Turan ordusu yenidən İrana girdi, ancaq bu dəfə də yardıma gələn Zal onları məğlub edib İrandan çıxardı.

Keykavusun əyləncələrlə məşğul olduğunu bilən Alp Ər Tonqa yenidən İran üzərinə yeridi. Keykavus oğlu Siyavuş ilə Rüstəmi onun qarşısına göndərdi. Qara qaygılı yuxu görən Alp Ər Tonqa sülh bağladı. Buxara, Səmərqənd və Çaçı düşməyə verib Qanq şəhərinə çəkildi. Həmin sülhdən razı qalmayan Keykavus Siyavuşla Rüstəmə qəzəbləndi. Rüstəm acıqlanıb, öz ölkəsinə getdi. Siyavuş isə Alp Ər Tonqaya sığınıb əvvəl türk qəhrəmanlarından birinin qızı ilə, sonra isə Alp Ər Tonqanın gözəl qızı Firəngizlə evləndi. Birinci qadınından bir oğlu oldu, adını Keyxosrov qoydular.

Siyavuşu sevməyənlər onu Alp Ər Tonqaya çuğulladılar. Siyavuş öldürüldü. Alp Ər Tonqa ordusuyla öc almaq üçün yeridisə də, məğlub olub Çin dənizinə qədər qaçdı. Turan yığılıb yaxıldı.

Alp Ər Tonqa Turanın yığılıb yaxıldığına, ordunun dağıldığına çox ağladı, öc almağa and içdi. Nəhayət, ordu toplayıb İrana yeridi,

ölkəni darmadağın etdi.

Keykavus taxtı nəvəsi Keyxosrova verdi. Keyxosrov türk- Turan ordusunu da dağıdıb dünyanın yarından çoxunu tutdu. Lakin onun əsas məqsədi Alp Ər Tonqanı məhv etmək idi. Ona görə də Turanın paytaxtı Qanqda -qalada yaşayan ixtiyar Alp Ər Tonqanın üzərinə yeridi. İran ordusu Turan ordusunu yenib qalaya girsə də, Alp Ər Tonqa iki yüz bəyi ilə qaçıb Çin padşahının yanına getdi. Keyxosrov Turan hökmdarının ardınca düşdü. Qoşunlar üz-üzə dayandılar. Alp Ər Tonqa Keyxosrova məktub yazıb təklif etdi ki, onun seçdiyi kənar bir yerdə təkbətək döyüşsünlər. Keyxosrov təklifi qəbul etmədi. Ordular vuruşası oldular. Düşmən hiylə işlədib türk-Turan ordusunu yendisə də, Alp Ər Tonqa imkan tapıb yenə düşməndən qurtardı. Ordusunun dağılması, Çin hökmdarının ondan üz döndərməsi Alp Ər Tonqaya ağır təsir etdi, onu sarsıtdı.

Öz ölkəsinə qayıdıb dağda-daşda ac-yalavac dolaşan Alp Ər Tonqa bir mağarada acı günlər yaşayır, taleyinə yana-yana öz-özünə, tapdalanmış vətəninə ağı deyirdi. Türkcə danışdığını görüb onun kim olduğunu anladılar və tutmaq istədilər. Ancaq qaçıb suya atıldı. Keyxosrov məsələdən agah oldu. Alp Ər Tonqanı hiylə ilə sudan çıxarıb öldürdülər.

Turan hökmdarının ölümü türklər-turanlılar arasında böyük həyəcana səbəb oldu, onun ölümünə ağı deyib ağladılar, qan-yaş tökdülər:

Alp Ər Tonqa öldümü,
İssiz ajun qaldımı,
Ödlək öcün aldımı,
İmdi yürək yırtılır.

Ödlək yaraq gözətti,
Oğru tuzaq uzatdı,
Bəglər bəgin azatdı,
Qaçsa, kalı qurtulur?

Ulaşıb ərən bərləyü,
Yırtıb yaka urlayu,
Sıkıb ünü yurlayu,
Sığtab gözü örtülür...

Şu Dastanı

İsgəndər Səmərqəndi keçib türk torpaqlarına girəndə türklərin hökmdarı Şu adlı bir gənc idi. Balasaqunda Şu qalasında böyük bir ordu ilə oturmuşdu. Kimsədən xəbərsiz bir dəstə göndərmişdi ki, İsgəndər ordusunun hərəkətlərinə nəzarət etsin.

Şunun bir gümüş hovuzu vardı. İçərisində qazlar, ördəklər üzürdülər. Gənc hökmdar isə onları seyr edib dincəlirdi. Ondən soruşanda ki, "İsgəndər gəlir, nə edək? Döyüşək, yoxsa?.." cavabında dedi: " Bu qazlara, ördəklərə baxın, görün necə gözəl üzürlər".

Xalq gördü ki, dünya hökmdarın vecinə deyil, nə döyüşə hazırlaşır, nə də bir yana qaçmaq fikri var. Şunun göndərdiyi öncüllər gəlib xəbər gətirdilər ki, İsgəndərin qoşunları yaxınlaşır. Hökmdar gecə ilə yürüş əmrini verdi. Hazırlıqsız xalq əlinə nə keçdisə minib Şunun arxasınca getdi, minik tapa bilməyən 22 kişi ailəsi ilə yurdda qaldı. Onlar "nə edək?" deyə düşünərkən daha iki kişi ailələri ilə oraya yaxınlaşdı. Dedilər ki, bu hərif (İsgəndər) gəldi-gedərdi, necə olsa çıxıb gedəcək, yurdumuzu tərk etməyək. Həmin iki kişiye "qal aç" dedilər, onların övladları indi "qalac" (kalaç/ xalaç) adlanır.

İsgəndər qoşunu ilə gəlib haqqında söhbət gedən 22 kişini gördü. Onların üzlərindəki əlamətlərə baxıb, kimsədən soruşmadan "türk mənənd" dedi (yəni "türkə bənzəyirlər"). İsgəndərin həmin sözü ilə bu kişilərin adı "türkmən" olaraq qaldı. Türkmənlər 24 boydur. 2 boy qalaçlardır ki, onlar 22 boy əsil türkmənlərdən fərqlənirlər.

Türklərin hökmdarı Şuya gəlinə, o, Çinə keçdi. İsgəndər də onun ardınca düşdü. Uyğurda Şu İsgəndərin önünə gəncərdən ibarət bir qoşun göndərdi. Onlar İsgəndərin öncüllərinə gecə basqını edib, onları məğlub etdilər.

Sonra İsgəndər Uyğurda şəhərlər saldı. Bir müddət oralarda qaldıqdan sonra çəkildi getdi. İsgəndər gedəndən sonra Şu geriye döndü. Balasaquna gəlib Şu şəhərini saldı. Oraya tilsim qoydurdu. İndiyə qədər leyləklər o şəhərin önünə gəlir, ancaq o yana keçə bilmirlər. Tilsim öz qüvvəsini bu günə qədər saxlayır.

Ərgənəkən dastanı

Moğol elinə Oğuz xan soyundan olan İl xan hökmdarlıq edirdi. O, tatarların da başında duran Sevinc xanla vuruşur, həmişə qalib gəlirdi. Sevinc xan hədiyyələr göndərərək Qırğız xanını öz tərəfinə çəkdi. Moğollar bütün döyüşlərdə üstün olduqlarına görə digər türk boylarının onlarda qisası vardı. Ona görə də Sevinc xanın ətrafında toplaşib moğolların üzərinə yeridilər.

Moğollar möhkəm dayanmışdılar. Sevinc xan qoşununun məğlub olacağını görüb hiyləyə əl atdı. Xan və bəyləri toplaşib geri çəkilmək, gedərkən lazımsız malları buraxmaq buyruğunu verdi. Moğollar elə bildilər ki, düşmən yenilib qaçır. Möhkəmləndirilmiş ordu gahlarından çıxıb, onların ardınca düşdülər. Tatarlar geri dönüb vuruşmağa başladılar, moğolların böyüklərini qırdılar, kiçiklərini isə dustaq elədilər. Dustaq olanlar yiyələrinin soy adını aldılar. Və moğollardan dünyada əsar-əlamət qalmadı.

Moğol hökmdarı İl xanın oğlu Qıyanla qardaşı oğlu Nüküz də dustaq olmuşdular. Hər ikisi təzəcə evlənmişdi. İmkan olan kimi qadınları ilə birlikdə qaçıb yurdlarına gəldilər. Döyüşdən on gün keçmişdi. Gördülər ki, bəzi heyvanlar da düşməndən qaçıb yurda dönüb. Onları da götürüb dar dağ cığırı ilə əlçatmaz, ünyetməz bir yerə gəldilər. Bu yer çox gözəl idi: axar çaylar, bulaqlar, çayır-çəmənələr, meyvəli ağaclar, cürbəcür ov heyvanları... Tanrıya şükür elədilər. Qışda mallarının ətinə yeyir, dərilərini geyir, yazda südünü içirdilər. Bu yerin adını Ərgənəkən qoydular, yəni ("hündür dağ yamacı").

Qıyanla Nüküzün övladları oldu, mal-heyvanları artıb çoxaldı. Böyük bir xalq əmələ gəldi. O qədər artdılar ki, Ərgənəkən onlara darlıq elədi. Buraya gəlişlərindən dörd yüz il keçmişdi.

Bir gün toplaşib söhbət elədilər. Babalarımız deyərdi ki, Ərgənəkəndən kənarda gözəl, geniş bir ölkə var, xalqımızı tatar qırmış, ölkəmizi yağmalamış-deyə söylədilər. - İndi gərək dədə-baba yurdu-muza qayıdaq.

Ancaq dədə-babaların buraya qaçıb gəldikləri dar cığırı heç kim xatırlamırdı. Ona görə də Ərgənəkəndən çıxış üçün yol aradılar. Lakin tapmadılar. Bir dəmirçi gəlib dedi ki, burada bir dəmir mədəni var, onu əritsək yol açılar.

Camaat kimi kömür, kimi odun gətirdi. Bir sıra odun, bir sıra kömür düzdülər. Dəridən yetmiş körük düzəldilər. Od vurub körüklərin hamısını birdən körüklədilər. Tanrının köməyi ilə dəmir əriyib

yüklü bir dəvə keçəcək qədər yol açıldı. Ərgənəkondan çıxdıqları həmin günü moğollar həmişə bayram edirlər. Bir dəmiri qızarana qədər odda saxlar, sonra onu çəkiclə döyərlər. Bu gün “zindandan çıxıb baba yurdumuza gəldiyimiz gündür”- deyərlər.

Ərgənəkondan çıxıb öz ölkələrinə dönəndə moğolların hökmdarı qıyan soyundan olan Börtə Çinə idi. Bütün boylara xəbər göndərdi ki, biz Ərgənəkondan çıxıb geriye-ölkəmizə qayıtdıq. Bəziləri sevin-dilər, bəziləri kədərləndilər. Tatarlar onların üzərinə gəldi. Böyük bir döyüş oldu. Moğollar düşməni yendilər, böyüklerini qılıncdan ke-çirdilər, kiçiklərini dustaq etdilər. Mallarını yağmaladılar. Beləcə dörd yüz ildən sonra tatarlardan qanlarını aldılar.

Köç dastanı

Çin variantı

Uyğur elində Hulun adında bir dağ vardı. Bu dağdan Tuğla və Selengə çayları başlardı. Gecələrin birində oradakı ağacın üzərinə göydən ilahi bir işıq düşür. İki çay arasında yaşayan xalq bununla maraqlanır. Görürlər ki, ağac qadın kimi hamilə olur. Işıq isə doqquz ay doqquz gün həmin ağacın üzərində parlamaqda davam edir. Ağac yarılr, onun gövdəsindən beş uşaq çıxır. Xalq onları götürüb böyüdür.

Uşaqların ən kiçiyi Buğu Xan böyüdükdən sonra hamını özünə tabe edərək hökmdar olur. Xeyli zaman keçdikdən sonra Yulun tiqin hökmdarlıq etməyə başlayır. Çinlə bir çox müharibələr aparır. Nəhayət, gərginliyə son qoymaq məqsədilə oğlu Qalı tiqini Çin hökmdarının ailəsindən Kiü Lien adlı bir qızla evləndirmək istəyir.

Tanrı dağının yaxınlığındakı Xatun dağında saray qurulur. Ətrafda Kutlu dağ adında bir böyük qaya varmış. Çin elçiləri buraya gələndə özləri ilə baxıcılar da gətirirlər. Onlar məsləhət görürlər ki, uyğurların hakimiyyətini sarsıtmaq üçün həmin qayanı yox etmək lazımdır. Çin heyəti tiqinə bildirir ki, qızı o zaman verəcəklər ki, əvəzində Kutlu dağı onlara bağışlasın. Tigin razılaşır.

Çinlilər qayanın ətrafına odun yığıb böyük bir tonqal qalayaraq onu möhkəm qızdırırlar. Üzərinə sirkə töküüb parçaladıqdan sonra Çinə aparırlar.

Ətrafdakı bütün quşlar, heyvanlar öz dillərində qayanın getməsinə ağı deyib ağlaşırlar. Ölkə bir-birinə dəyir. Yeddi gündən sonra Yulun tigin ölür. Xalq heç zaman rahatlıq üzü görmür. Yulun tigin-dən sonra ölkəyə başçılıq edənlər də dünyadan vaxtsız köçürlər. Bunu gören hökmdarlar paytaxtlarını Hoçuya köçürməyə məcbur olur, hakimiyyətlərini oradan Beş Balığa qədər uzadırlar.

İran variantı

Qaynağını Karakorumdan alan Tuğla və Selengə çaylarının birleşdiyi Kumlançuda bir fındıq, bir qayın ağacı vardı. Bunların arasında bir dağ peyda oldu. Gecələrin birində həmin dağın üzərinə göydən bir işıq düşdü. Dağ gündən-günə böyüməyə başladı. Uyğurlar mat-məttəl qaldılar. Dağa yaxınlaşanda ondan gözəl musiqi səslərinin gəldiyini eşitdilər. Dağın özü isə işığa qərç olmuşdu.

Nəhayət, doğum saati yetişdi. Dağdan bir qapı açıldı. İçeridə

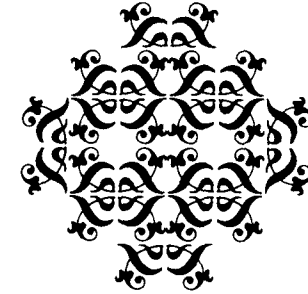
ağızları bərabərində əmzilər asılmış beş uşaq vardı. Xalq onları əzizlədi. Böyükdən kiçiyə doğru adları Sunqur tigin, Kutur tigin, Tükək tigin, Ür tigin, Buku tigin idi.

Uşaqların Tanrı tərəfindən gəldiyini duyan uyğurlar onlardan birini xaqan eləmək qərarına gəldilər. Buku tigin ağıl, ehtiyatlılıq və gözəlliyinə görə daha üstün olduğundan onun üzərində dayandılar. Böyük bir təntənə ilə onu taxta oturdular.

Tanrı ona üç qarğa göndərmişdi. Qarğalar ölkədə olub-bitənləri Buku xana çatdırırdılar. Gecələrin birində Buku xan otağında yatarkən pəncərəsindən bir qız girdi. Xan qorxdu, ancaq səsini çıxarmadı. İkinci gecə qız yenə gəldi. Xan yenə qorxdu, ancaq yenə də səsini çıxartmadı. Üçüncü gecə vəzirinin məsləhəti ilə qızla görüşdü. Hər gecə birlikdə Ağ dağa gedər, orada söhbət edərdilər.

Bir gecə Buku xanın yuxusuna ağ saqqallı, ağ dəyənəkli bir qoca girib ona fıstıq şəklində bir daş verdi. Dedi ki, bu daş saxladığı müddətdə onun soyunun hakimiyyəti dünyanın dörd tərəfinə uzanaçaq. Neçə illərdən sonra Buku xanın övladlarından biri naxələf çıxdı. Daş itirdi. Onda gördülər ki, bütün heyvanlar, quşlar “kəç!.. kəç!..” deyər qışqırırlar. Xalq həyəcana gəlib qaçmağa başladı. Hərda dayanıb yurd salmaq istədilsə, həmin səslər gəldi... İndi Beş Balığın olduğu yerə gəlib çatdıqda səslər kəsildi. Və burada həmin şəhəri salıb yerləşdilər.

QƏDİM TÜRK ŞƏRİ

Qədim türk şerinin əsasını ruhu, məzmun-mündəricəsi etibarilə qədim türklərin özlərinəməxsus mənəvi ovqatını, sosial psixoloji maraqlarını əks etdirən lirika təşkil etsə də, müxtəlif dini-ruhani görüşlərin təsiri ilə yaranmış, lakin türk dilinin poetik imkanlarını təzahür etdirən nümunələr də kifayət qədər geniş yayılmışdır. Ümumiyyətlə, qədim türk hökmdarlarının saraylarında poeziyaya nə qədər yüksək qiymət verildiyi barədə əhəmiyyətli tarixi məlumatlar vardır; məsələn, Bizans elçisi Priskus Hun hökmdarı Atillanın ziyafət verdiyi zaman iki şairin məclisə təşrif buyuraraq hun dilində onun qəhrəmanlığı şərəfinə həsr etdikləri şerlər oxuduqlarını yazır.

Qədim türk xaqanlarının poeziyaya xüsusi marağını göstərən tarixi faktlar kifayət qədərdir. Ümumiyyətlə, türk xalqının ən qədim zamanlardan başlayaraq şərə məhəbbəti, şairin (və şerin) müqəddəsləşdirilməsi sübuta ehtiyacı olmayan bir gerçəklikdir. M.Kaşqari "Divan"ının girişində türklərin müxtəlif əhval-ruhiyələrə uyğun şerlər qoşub oxuduqlarını ayrıca qeyd etmişdir.

Müşahidələr göstərir ki, qədim türk şeri biri digərindən həyat tərzi, mənəvi-estetik zövqü, dini-ideoloji düşüncələri etibarilə bu və ya digər dərəcədə fərqlənən şərait, yaxud mühitlərdə yaranmışdır ki, bu baxımdan belə bir təsnifat aparmaq mümkündür:

1) obalarda yaranaraq kütlələrin əhval-ruhiyyəsini əks etdirən xalq şeri;

2) siyasi-mədəni mərkəzlərdə yaranaraq xaqanların, hər b-dövlət xadimlərinin qəhrəmanlığını, müdrikliyini əks etdirən saray şeri;

3) siyasi-mədəni mərkəzlərdə yaranaraq xalq arasında təbliğinə çalışılan, əsasən, gəlmə dünyagörüşlərini xalqa anlaşılıq bir texnologiya ilə təqdim edən dini-mistik şer.

Həmin təsnifat, prinsip etibarilə, qədim türk şerinin ideya-mövzu imkanlarını da əks etdirir.

Qədim türk poeziyasının yaradıcılarından yalnız az bir qisminin adları ilk orta əsrlər mənbələrində əks olunsa da, həmin poeziyanın ideya-estetik zənginliyi göstərir ki, onların sayı bizə məlum olanlardan bir neçə dəfə çox imiş. Lakin çox təəssüf ki, nə M.Kaşqari, nə ondan əvvəlki, nə də sonrakı toplayıcılar bu məsələyə xüsusi diqqət

verməmiş, toplayıb təqdim etdikləri poeziya nümunələrini, bir növ, müəllifsizləşdirilmişlər. Heç ola bilməzdi ki, türk ellərini qarış-qarış gəzən M.Kaşqari türk şairlərinə rast gəlib onlarla görüşməmiş, yaradıcılıqlarını bu və ya digər dərəcədə öyrənməmiş olsun. Tanrıçılıqdan islama keçid dövrünün böyük şair-mütəfəkkiri olan Yusif Xas Hasib Balasaqunlu da “Kutadqu Biliq” əsərində özünəqədərki türk şairlərinin yaradıcılıq təcrübəsindən faydalanmış olmasına baxmayaraq, demək olar ki, onların heç biri haqqında məlumat verməmişdir. Qədim türk şairinin bu cür “talesizliyi” onun fərdi yaradıcılıq fəaliyyətinin mənsub olduğu xalqın poetik dünyagörüşündə tamamilə ehtiva olunması, əgər belə demək mümkünsə, onda əriməsi ilə bağlıdır. Xalqla ruh yaxınlığı o səviyyəyə çatır ki, fərdi üslub xalqın ümumi yaradıcılıq üslubunun üzvü tərkib hissəsi kimi təzahür edir.

Türk poeziyasının hələlik həm adı, həm də əsərləri məlum olan ilk şairi mani mühitində yetişmiş Aprınçur Tiginidir. Onun iki şerini Turfan yazıları içərisində taparaq A.Le Kok nəşr etdirmişdir. Şerlərdən hər ikisi ilahidir. Maniçi türk poeziyasının yaradıcıları sırasında mənbələr Aprınçur Tiginlə yanaşı başqa bir şairin -Kül Tarkanın da adını çəkir. Lakin onun məlum şerlərdən hansıların müəllifi olması göstərilir. Buddist türk poeziyasının nümayəndələrindən isə Ki- Ki, Pratyaya Şiri, Aşıq Tutunq, Çısuva Tutunq, Buyan Kaya Kal, Künçük İduk Kut, Kamala Ananta Şiri, Sılıq Tigin, Kalım Keyşi, Çuçu və b. adları məlum olsa da (sonuncusu adı M.Kaşqari tərəfindən çəkilən yeganə şairdir, lakin “Divan”da onun yaradıcılığı barədə, demək olar ki, heç bir məlumat verilmir), həmin şairlər ya Aprınçur Tigin kimi, bir neçə şerin müəllifidirlər, ya da mənbələrdə müəyyən münasibətlə sadəcə adları qalmışdır. Və tamamilə təbiidir ki, bu şairlər xalq arasında, demək olar ki, tanınmamış, onların əsərləri də yalnız müəyyən mühitdə (və müəyyən məqsədlə) yazılıb oxunmuş, yaxud müvafiq dini-mistik musiqinin müşayiəti ilə ifa olunmuşdur.

İlk orta əsrlər türk mənbələri təsdiq edir ki, ərəb mənşəli “şer” sözündən əvvəl türklər bu mənada koşuq / koşma, takşut / takmak, ır / yır, küq və s. sözlər işləmişlər. Həmin söz-terminlər müasir türk dillərində də, bu və ya digər fonetik fərqlərlə işlənməkdə davam edir. Türk dilinin fonetik, leksik, qrammatik potensialından ustalıqla istifadə edən qədim türk şairləri müxtəlif funksional poetik modellər yaratmışlar ki, burada əsas texniki diqqət, tamamilə təbii olaraq, alliterasiyanın, heca tənəsübünün, leksik-qrammatik təkrarların, sintaktik paralelizmin (konstruksiya təkrarlarının) gen-bol

işlədilməsindən alınan bədii intonasiyaya, ritmə verilir.

Qədim türk şerinin həm məzmun, həm də forma xüsusiyyətlərini əks etdirən ən etibarlı mənbə, heç şübhəsiz, M.Kaşqarının “Divanı-lügət it-türk”üdür. Burada verilmiş nümunələrdən görünür ki, qədim türk şerinin heca (təqti) bölgüsü əsasən 4+4 (yaxud 3) dür. Bir-biri ilə qafiyələnən üç misra şerin əvvəlki və sonrakı bəndlərinin sonuncu misralarıyla qafiyələnən “sərbəst”-aparıcı misra ilə tamamlanaraq həm məzmun, həm də formaca bütöv bir period (bənd) təşkil edir. Şerin poetexnoloji sistemini (bütövlüyünü) də məhz son misraların harmoniyası təmin edir. M.Kaşqari “Divan”ında pərakəndə halda verilərək, hansısa türk sözünün mətnə işlənmə xüsusiyyətini nümayiş etdirmək üçün nümunə gətirilmiş müxtəlif bəndlərin hansı şer mətninə aid olması da həmin ümumi harmoniya prinsipi əsasında müəyyənləşdirilmişdir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk şerinin tarixən müəyyən olmuş həmin quruluş tipologiyası əsas olsa da, burada qafiyələnmənin misra əvvəlində təzahürünə, bəndin müxtəlif sayda misralardan təşkilinə, heca (təqti) bölgüsündə müxtəlif improvizasiyalara, yaxud az-çox sabitləşmiş fərqli qəliblərə də meydan verilir.

Qədim türk poeziyası barədə danışarkın onun yaranmasında, ifasında musiqinin əhəmiyyətini ayrıca qeyd etmək lazımdır. Müxtəlif yazılı mənbələrdə qorunub saxlanmış şer nümunələrinin poetexnologiyası aydınca göstərir ki, musiqi onların ritminin, intonasiyasının qurulmasında mühüm rol oynamış, həmin şer nümunələri yazıya alınarkın musiqinin tələbi ilə müəyyən olmuş forma (məsələn, şerin ideya-məzmunu ilə o qədər də bağlı olmayan, hətta yazıda bir qədər də qeyri-poetik, yaxud qeyri-estetik görünən misra, bənd təkrarları) imkan daxilində saxlanılmışdır.

E. ə. V əsrdə Çar Skiflər tərəfindən Herodota söylənilmiş (və onun məşhur “Tarix”ində qədim yunanca əks olunmuş) qədim türk (quz-oğuz) eposundan bir parça-bəndi gənc türkoloq Zaur Həsənov qədim türkcəyə tərcümə-rekonstruksiya etməklə qədim türk eposu ilə qədim türk şerinin ideya-estetik (və linqvopoetik) əlaqəsini sübut etməyə çalışmışdır.

Herodotun verdiyi mətnin sətri tərcüməsi:

Əgər siz, quşlar kimi göyə uçmasanız,

Əgər siçanlar kimi yerə girməsəniz,

Əgər qurbağa tək bataqlığa düşməsəniz,

Onda bu oxlarla vurulacaq və geri dönəcəksiniz

(Herodot, IV, 132).

Zaur Həsənovun tərcümə-rekonstruksiyası:

Qalı, qalı, qarğa qalıqa qalımasanız,

Qalı, qaraqı qarım küliməsəniz,

Qalı, qurbağa çülimənə qalımasanız,

Qalı, çuramlarla qartlanmış qarşı bolmassınız.

Qədim türk şerinin zamanəmizə qədər Çin mənbələrində (və Çin dilində) gəlib çıxan nümunəsi də düşmənin qəfil hücumuna məruz qalaraq yurd-yuvalarından didərgin düşməyə məcbur olmuş hun türklərinin mənəvi ağrısını ifadə edir. Eramızdan əvvəl II əsrə aid türkünün sətri tərcüməsi aşağıdakı kimidir:

Yençi-şan dağını itirdik,

Qadınlarımızın gözəlliyini əlimizdən aldılar.

Silan-şan yaylalarını itirdik,

Heyvanlarımızı çoxaldacaq vəsaiti əlimizdən aldılar.

Atsız həmin türkünün poetik tərcümə-rekonstruksiyasını bu cür vermişdir:

Yençi tağıq yıtürdimiz,

Katun körkin alturdımız,

Silan yışıq kapturdımız,

Adqır, koçuq alıp bardı.

Türklərin sosial-siyasi həyatının üzvü tərkib hissəsi olan müxtəlif miqyaslı, müxtəlif xarakterli müharibələr, döyüşlər, hərbi-etnoqrafik münaqişələr onların ən qədim dövrlərdən bəri xüsusi zövqlə yaratdıqları miflər, dastanlarla yanaşı poeziyanın da əsas mövzuna çevrilmişdir. Cəsur igidlərin döyüşlərdə göstərdikləri qəhrəmanlığın tərənnümü diqqəti ilk növbədə cəlb etsə də, döyüş, yaxud qəhrəmanlıq türklərində hərbi münaqişələrin doğurduğu qeyri-adi mənzərələr, döyüşçünün keçirdiyi hisslər də təsvir olunmuşdur. Türk döyüş sənətini bütün incəlikləri ilə əks etdirən bu türklərin, adı bizə məlum olmayan müəlliflərinin, haqqında bəhs etdikləri hərbi səhnələrin bilavasitə iştirakçısı olduğunu söyləməyə, elə bilir ki, hər cür əsas vardır.

Döyüş, yaxud qəhrəmanlıq türkləri M.Kaşqarının "Divan"ında pərakəndə halda verilmiş bənd-nümunələrin ideya-məzmun, poetik

forma baxımlarından ardıcıl düzülməsi yolu ilə tərtib edilmişdir. Bu şerlərin çoxunda mövzu konkret, yəni münaqişə tərəfləri əsasən məlum olsa da, döyüşlərin tarixi müəyyən deyil, odur ki, həmin türklərin nə zaman yarandığını yalnız təxmin etmək mümkündür ki, bu da I minilliyin ikinci yarısını əhatə edən böyük bir epoxanı təsəvvürdə canlandırır. Bu və ya digər dərəcədə konkretlik özünü onomastikada: etnonim, yaxud etnotoponim (Tanqut, Basmıl, Çomul, Uyğur və s.), hidronim (Ertiş – İrtiş çayı, İla – İli çayı) və antroponimlərdə (Utar, Katun Sını, Oğraq və s.) də göstərir.

Döyüş, yaxud qəhrəmanlıq türkləri, bir qayda olaraq, döyüş qəhrəmanının dilindən sözlənir ki, bu da şerinin həm məzmununa, həm də bədii intonasiyasına müəyyən səmimilik gətirir. Və həmin şerlərdə müəllif-qəhrəmanın xarakteri açılır. Görünür ki, o yalnız öz el-obasının qoruyucusu olmaqla qalmır, eyni zamanda axın-basqın-lara rəhbərlik edir, qənimət ələ keçirir, bir qalib kimi məğlubu qabiliyyətsizlikdə suçlayır, yad dinləri qəbul etmiş həmtayfalarına qarşı daha amansız olub onların tapınaqlarını dağıtmaqdan, müqəddəslərini təhqir etməkdən çəkinmir... Və bu cür hadisə-əhvalat bolluğu həmin türklərə aydınca seçilən (şerlərin ritm-intonasiyasına təsir edən) bir axar-süjet gətirir.

Qədim türk poeziyasının həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət-sənətkarlıq baxımından əhəmiyyətli bir hissəsi qəhrəmanların ölümünə həsr olunmuş ağılardır. Bunlardan Turan hökmdarı Alp Ər Tonqa, Hun xaqanı Attila deyilmiş ağılar qədim türklərin milli dövlətçilik hissələrinin nə qədər güclü olduğunu bir daha təsdiq edir. Həmin şerlərdə hökmdar-qəhrəmanın tarixi qüdrətindən danışılır, onun ölümü ilə dünyanın yiyəsiz-sahibsiz qalması, ictimai nizamın pozulacağı göstərilir.

Alp Ər Tonqa ağısı böyük Turan hökmdarının şərəfinə yaradılmış dastanın davamı (bəlkə də, sonluğu) olub M.Kaşqari "Divan"ının müxtəlif səhifələrinə bənd-bənd səpələnmişdir. Böyük hun-türk hökmdarı Attilanın ölümünə həsr olunmuş ağı barədə məlumatı isə VI əsr tarixçisi Yordanes verir. German-qot dilində mühafizə olunmuş həmin ağının sətri tərcüməsini böyük türk ədəbiyyatşünası Fuad Köprülü aşağıdakı şəkildə təqdim edir:

Hunların ən böyük hökmdarı, Muncukun oğlu, ən cəsur tayfaların başında duran Attila özünə qədər görülməmiş bir qüvvə ilə Skitiya, Germaniya kimi böyük ölkələrə yiyələndi. O, bu böyük ölkələrin bir çox şəhərlərini tutub Romanı qorxuya saldı. Başqa yerlərin də onun pəncəsinə keçəcəyindən qorxan Roma Attilanı yalnız yalvar-

yaxarla, hər il verdiyi vergilərlə sakitləşdirə bildi. Bütün bu qəhrəmanlıqlardan sonra o, taleyin xüsusi bir yardımıyla dünyadan getdi. Lakin düşmənlərinin hücumu, yaxud öz adamlarının xəyanətilə deyil, toy-düyün nəşələri içərisində, gücünə heç bir xələl gəlməyən xalqı arasında, ən kiçik bir ağrı-acı belə duymadan dünyadan getdi. Heç bir kəsin intiqam tələb edə bilməyəcəyi bu ölümü təsvir etməyi kim bacaracaqdır?..

Qədim türklərin təbiətlə, xüsusilə yazın gəlişi ilə bağlı hissləri, duyğuları, əsasən ilin bu çağında keçirdikləri müxtəlif mərasimlər dövrün poeziyasında kifayət qədər geniş əks olunmuşdur. Ümidini təbiətə, onun nemətlərinə bağlayan, təbiət açılarda açılıb, tutulanda tutulan türk cəmiyyəti üçün dağların qarının əriməsi, ucsuz-bucaqsız çöllərin yaşllaşması, ətrafda ov heyvanlarının çoxalması, at yürüyən, karvan keçən yolların açılması soyuq, insanları ən müxtəlif baxımlardan imtahana çəkən qışdan sonra içdən gələn bir bayram təntənəsi, dünyaya yenidən doğulma idi. Qədim türk şeri türk insanının bu təbii həyəcanını, hər il eyni həvəslə kükrəyən enerjisini özünəməxsus məharətlə təqdim edir.

Yazın gəlişi ilə əlaqədar keçirilən mərasimlər hələ ən qədim zamanlardan müəyyən dünyagörüşü əks etdirməklə xalqın ətraf aləmi, eləcə də özünün bu aləmdəki yerini dərk etmək üçün əhəmiyyətli ictimai stimula olmuşdur. Çoxlu sayda insanları birləşdirən, müxtəlif yarışmalarla, ümumən qarşılıqlı əlaqələrlə, sənətkarlıq elementləri ilə zəngin olan (və başlıcası, təbii axınla yaransa da böyük ideya-estetik məzmun daşıyan) mərasimlər türk cəmiyyətinin mənəvi-ruhi birliyinin möhkəmlənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Dünya poeziyasının əsas mövzularından biri (bəlkə də, birincisi!) olan sevgi bir kişinin bir qadına (yaxud əksinə) cinsi istəyindən başlayıb ilahi səviyyəyə qədər qalxan elə bir mənəvi enerjidir ki, onsuz ədəbiyyatı, sənəti təsəvvür etmək, demək olar ki, mümkün deyil. Türk poetik təfəkkürünün ilk gənclik dövründə sevgi türküləri, heç şübhəsiz, zəmanəmizə qədər gəlib çıxanlardan müqayisə edilməyəcək qədər çox olmuşdur. Lakin M.Kaşqari "Divan"ında öz əksini tapan şer parçaları da göstərir ki, sevgi qədim (və ilk orta əsrlər) türkünün zəngin mənəvi aləminin üzvü tərkib hissəsidir.

Qədim türkləri bir az dost, bir az da düşmənəsinə səciyyələndirən müəlliflər onların xarakterində üç cəhətə zarafatyana önəm verirlər: ət yemək, at minmək və qadın sevmək... Nəzərdən keçirmək imkanımız olan nümunələr təsdiq edir ki, sonuncu cəhət yalnız təbii-cinsi ehtiyacın ödənilməsi mənasında deyil, eyni zamanda

yüksək estetik hisslərin, düşüncələrin təzahürü kimi də dərk edilməlidir. Və unutmamaq olmasın ki, orta əsrlərin zəngin türk sufi ədəbiyyatının, məhəbbət dastanlarının ideya-estetik mənbəyində məhz qədim sevgi türküləri dayanır.

Qədim türk şerinin M.Kaşqari "Divan"ında bu və ya digər dərəcədə öz ifadəsini tapmış müdriklik lirikası, yaxud fəlsəfi lirika istər-istəməz bu barədə ayrıca danışılmasını tələb edir. Həmin şerlər qədim türk ədəbiyyatının əsasən son dövrlərinə aid olsa da, demək lazımdır ki, türk poeziyasında fəlsəfi düşüncə(müdriklik ünsürləri ilk mərhələlərdən kifayət qədər əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Yusif Xas Hacib Balasaqunlunun məşhur "Kudatqu biliq" i (XI əsr) də həmin mükəmməl ənənələrin bilavasitə davamıdır.

Qədim türk şerinin I minilliyin ortalarından başlayan, lakin daha çox I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərində geniş miqyas alan ikinci qolu dini-mistik poeziyadır. Və artıq qeyd edildiyi kimi, həmin poeziyanı yaradanların adları da bu və ya digər şəkildə zəmanəmizə qədər gəlib çıxmışdır. Türk dini-mistik poeziyası iki istiqamətdə -maniçi və buddist şer istiqamətlərində inkişaf etmişdir. Bu şerlər əsl türk şerlərindən (türkülərdən) yalnız ideya-məzmununa görə deyil, poetik formasına görə də əsaslı fərqlənir. Ən mühüm fərqlər ondan ibarətdir ki, ikincilərdə 1) həcm böyükdür, 2) bəndlər bəzən dörd yox, səkkiz misradan təşkil olunur, 3) misralar uzundur, 4) qafiyələnmə adətən misranın sonunda deyil əvvəlindədir və s.

Qədim türk dini-mistik şerlərinin mətnləri XX əsrin əvvəllərində Şərqi Türkünstanda (əsasən Turfanda) tapılmış məcmuələrdən götürülərək A. Le Kok, V.Banq, A.fon. Qaben, R.R. Arat tərəfindən nəşr edilmişdir. Türk maniçi, yaxud buddist ruhani-mirzələrin uyğur (soqd) əlifbası ilə tərtib etdiyi bu məcmuələr min il ərzində nə qədər yaxşı qorunsa da, müəyyən səhifələri düşmüş, bir sıra hallarda mətnlər pozulub oxunmaz olmuşdur. Ona görə də qədim türk dini-mistik şerlərinin bir qismi tam deyil.

Haqqında söhbət gedən şerlərin nə dərəcədə orjinal olub-olmaması türk filologiyasının mübahisəli məsələlərindən biridir. Və burada bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənən üç mülahizə mövcuddur:

1. Qədim türk dini-mistik poeziyası maniçi, yaxud buddist dini-ideoloji görüşləri bilavasitə təbliğ edən orjinal əsərlərdir.

2. Qədim türk dini-mistik poeziyası maniçi, yaxud buddist dini-ideoloji görüşlərini təbliğ edən qədim hind-sanskrit, İran, Çin, Tibet və s. dillərdə yaranmış zəngin poeziya nümunələrinin qədim türk dilinə bilavasitə tərcüməsidir.

3. Qədim türk dini-mistik poeziyası orjinal maniçi, yaxud buddist poeziyanın ideya-məzmun, poetik-forma tipologiyasının təzyiqi ilə türkcə yaranmış, bir növ, hibrid bir düşüncənin məhsulu olan əsərlərdir. Onları nə tam tərcümə, nə də tam orjinal hesab etmək olmazdı.

Lakin bir məsələ tamamilə aydındır ki, qədim türk dini-mistik şeri konkret ideoloji-təbliği məqsədlə - maniçiliyi, yaxud buddizmi yaymaq məqsədilə qələmə alınmış olsa da, həmin əsərlər sadəcə nəzm deyil, yüksək ədəbi-bədii keyfiyyətə malik olub qədim türklərin bədii-estetik mədəniyyətinin yüksək səviyyəsini bir daha nümayiş etdirir.

TÜRKÜLƏR

Döyüş türküsü

Qurvu çuvaç quruldu,
Tüqüm tikip uruldu,
Süsi otun uruldu,
Kaçurk qaçar, ol tutar.

Ərən arıq örpəşür,
Öçin, kekin irtəşir,
Sakal tutup tartışur,
Köksü ara ot tütər.

Alplar arıq alkaşur,
Küç bir qılıp arkaşur,
Bir bir üzə alkaşur;
Edgərmədip oq atar.

Öpkəm gəlip oğradım,
Arslanlayu kükrədim,
Alplar başın toğradım,
Emdi məni kim tutar?!

Tokuş içrə uruştım,
Uluğ birlə qarıştım,
Tüküz atın yarıştım,
Aydım: Emdi al, Utar!

Alp ərənni ödürdüm,
Boynun anıq qadırdım,
Altun-kümüş yüdürdüm,
Süsi qalın, kim ötər?!

Küsi tenqi tokıştu,
Oğuş, qonum okuştu,
Seriq tapa yakıştı,
Bizqə kəbir öç ötər.

Tığraqlanıp səgirtti,
Ərin atın yügürttü,
Bizni kamuğ anqıttı,
Andağ sügə kim yetər?!

Tını yemə öçükti,
Əri atı içikti,
İşi takı çölüktü;
Sözün anıq kim tutar?!

Qanı aqıp yuşuldu,
Qabı qamuğ teşildi,
Ölüq bilə qoşuldu,
Toğmuş künü uş batar.

Başı anıq alıktı,
Qanı yozup turuktu,
Balıq bolup tağıkdı,
Emdi anı kim yetər?!

Tapdu manqa ılındı,
Əmgək körüp ulundu,
Kılmışınqa iləndi,
Tutqun bolup ol katar.

Emdi udın odundu,
Kidin təlim ökündü,
İl bolqalı igəndi,
Andaq əriq kim utar?!

Kəldi bərü arturu,
Birdi ilin arturu,
Munda qalıp orturu,
Büqrü bolup, ün bitər.

Tərcüməsi:

Xaqan yurdu quruldu,
Bayraq qaldırılıb, təbil vuruldu,
(Düşmən) qoşunu ot kimi biçildi,
Sərkərdəsi qaçar, onu tutarıq.

İgidlər yaman qəzəblidirlər,
İntiqam hissi ilə, kınlə baxışirlər,
Saqqallarından yapışib dartışirlər,
Kökslərindən od çıxır.

Qəhrəmanlar yaman vuruşurlar,
Güclərini birləşdirmək üçün kürək-kürəyə verirlər,
Bir-biri ilə öyüşürlər,
Ölümdən çəkinməyib ox atırlar.

Coşub hücum etdim,
Aslan kimi kükrədim,
Qəhrəmanların başçısını (qılıncla) doğradım,
Mənim qarşımı bu halda kim ala bilər?!

Döyüşün ən qaynar yerində vuruşdum,
Böyükklərlə üz-üzə gəldim,
Sürətli atla hücum etdim,
Hayqırdım: Al gəldi, Utar!

Qəhrəman igidini öldürdüm,
Onların boynunu qanıyib qırdım,
Qızıl-gümüş yağmaladım,
Əskəri çox, kim keçər?!

Gücü tükənənə qədər (düşmən) vuruşdu,
El-obalarını (köməyə) çağırtdılar,
Əsgərlərimizə yaxınlaşdılar,
Gəlib bizdən intiqam almaq istədilər.

Güvənib (üzərimizə) at sürdülər,
İgidlər at çapdılar,
Bizim hamımızı qorxutdular,
Bu cür ordunun öhdəsindən kim gələr?!

Axırda yenə yoruldular,
İgidlər başçısının atı ələ keçdi,
İşi fənaləşdi,
Artıq sözünə kim əməl edəcək?!

Qanı axıb fısqırdı,
Bədəni deşik-deşik oldu,

(Min ilin) ölülərinə qoşuldu,
Budur, doğmuş günü batar.

Yarası şişib qalxdı,
Qanı axıb durdu,
Şəhərli idilər, dağlara qaçdılar,
İndi onların arxasınca kim çata bilər?!

Tapdu mənə sığındı,
Zəhmət çəkdi, candan bezdi,
Elədiyinin əvəzi budur,
Dustaq olub dərdə düşər.

İndi yuxudan ayıldı,
Nədən belə peşiman oldu,
O ki sülhdən qaçmışdı,
Bu cür igidə kim qalib gələr?!

Hücumla üstümüzə gəldi,
Elini-dövlətini (bizə) qənimət verdi,
Burada qalib dizə gəldi,
Beli bükülüb, səsi çıxmaz.

Döyüş türküsü

Budraç yemə qudurdu,
Alpağutun adırdı,
Süsin yana qadırdı,
Kəlgəli met irkəşür.

Usıtqan kuyaş kapsadı,
Umuncluğ adaş tepsədi,
Ertiş suvun keçsədi,
Budun anın ürəkşür.

Ertiş suvı, Yeməgi,
Sıtqar tutar biləgi,
Kür met anınq yürəgi,
Kəlgəli met irkişür.

Kəlsə apanq tərkenim,
İtilgə met türkünim,
Yadılmaqay terkinim,
Emdi çəriq çərgəşür.

Bıçqaş bitiq qılurlar,
And key yemə birürlər,
Xandan basut tilərlər,
Basmıl, Çomul tirkəşür.

Basmıl süsin komıttı,
Barça kəlip yumıttı,
Arslan tapa emitti,
Qorkup başı tezginür.

Tünlə bilə köçəlim,
Yamar suvun keçəlim,
Ternqük suvun içəlim,
Yuvka yağı ovulsun.

Tanq ata yortalım,
Budruç qanın irtəlim,
Basmıl bəgin örtəlim,
Emdi yigit yuvulsun.

Qıkrıp atıg kemşəlim,
 Qalkan, süngün çumşalım,
 Qaynar yana yumşalım,
 Qatğı yağı yovulsun.
 Teqrə alıp egrəlim,
 Attın tüşüp yügrəlim,
 Arslanlayı kükrəlim,
 Küçi anıñq kəvilsün.

Tərcüməsi:

Budraq da qudurdu,
 Alplarını ayırdı,
 Ordusunu yenə (üzü bəri) döndərdi,
 (Üstümüzə) gəlmək üçün toplaşrlar.

Qanlı günəş basdı,
 Umduğumuz dost (bizi) qısqandı,

İrtiş çayını keçmək istədi,
 Xalq ona görə hürkür.

İrtiş çayı, Yiməyi,
 Sığayrlar biləyi,
 Coşub onun ürəyi,
 (Hücuma) gəlmək üçün yığışrlar.

Xaqanım əgər gəlsə,
 Birliyim möhkəm olar,
 El-obam dağılmaz,
 İndi ordu düzülür.

Vuruş yazısı yazırlar,
 Bağlılıq andı verirlər,
 Xandan yardım diləyirlər,
 Basmıl, Çomul yığılır.

Basmıl ordusunu coşdurdu,
 Hamısı gəlib toplaşdı,
 Arslana sarı yeridi,
 Qorxudan başları fırlanır.

(Gəlin) gecəynən köçək,
 Yamar çayını keçək,
 Bulaq suyunu içək,
 Azğın düşmən dağılsın.

Dan üzü hücuma keçək,
 Budruç xanını istəyək,

Basmıl bəyinə od vurub yandıraq,
 Haydı, igidlər toplansın.
 Hayqırıp atı sürək,
 Qalxan, süngü ilə cumaq,
 Qaynayıb yenə yumşalaq,
 Sərt düşmən əzilsin.

Mühasirəyə salıb əhatə edək,
 Atdan düşüb yüyürək,
 Aslan kimi kükrəyək,
 Onun (düşmənin) gücü tükənsin.

Axın (yağma) türküsü

Kimi içrə oldurup
İla suvun keçtimiz,
Uyğur tapa başlanıp
Mınqlak ilin açtımız.

Tünlə bilə bastımız,
Teqmə yandak bustımız,
Kəsmələrin kəstimiz,
Mınqlak ərin biçtimiz.

Qudruq katıg tüqdümüz,
Tenqriq öküş öqdümüz,
Kəmşip atıg təqdimiz,
Aldap yana qaçtımız.

Beçkəm urup atlaka,
Uyqurdakı tatlaka,
Oğrı yavuz itlaka
Quşlar kibi uçtumuz.

Kelngizləyü aktımız,
Kəndlər üzə çıktımız,
Furhan evin yıktımız,
Burhan üzə sıçtımız.

Ağdı kızıl bayrak,
Toğrı kara torpaq,
Yetşü kəlip Oğrak,
Toksıp anın kiçtimiz.

Tərcüməsi:

Gəmiyə oturaraq
İli çayını keçdik,
Uyğurlara yeriyib
Mınqlaq elini açdıq.
Gecəynən (onu) basdıq,
Hər tərəfini pusduq,

At örkənini açdıq,
Mınqlaq igidin biçdik.

(Atların) quyruqlarını möhkəm düydük,
Tanrını çağırıp öydük,
Birləşib atla hücum etdik,
Aldadıb geri qaçdıq.
Zərbə vurub atlara,
Uyğurdakı tatlara,
Oğru quduz itlərə
Quşlar kimi uçduq.

Sellər kimi axdıq,
Kəndlər üstünə çıxdıq,
Budda evini yıxdıq,
Bütlər üstünə saçdıq.

Yüksəldi al bayraq,
Qalxdı qara torpaq,
Gəlib yetdi Oğraq,
Vuruşub ondan keçdik.

Alp Ər Tonqanın ölümünə ağı

Alp Ər Tonqa öldümü,
İsiz ajun qaldımu,
Ödlək öçin aldımu?!.
Emdi yürək yırtılır.

Ödlək yaraq közətti,
Oğru tuzak uzattı,
Bəglər bəgin azıttı,
Qaçsa kalı qurtulur?

Ulşıp ərən börləyü,
Yırtıp yaka urlayu,
Sıkrıp üni yurlayu
Sığtap közi örtülür.

Bəglər atın arqurup,
Kadqu anı turqurup,
Menqzi-yüzi sarqarıp,
Körküm anqar türtülür.

Ödlək arıq kəvrədi,
Yunçıq, yavuz tavradı,
Ərdəm yemə savradı,
Ajun bəgi çərtülür.

Ödlək küni tavratur,
Yalnquk küçin kəvrətür,
Ərdin ajun sevrütür,
Qaçsa takı ertilür.

Bilgə böğü yunçıdı,
Ajun atı yençidi,
Ərdəm əti tınçıdı,
Yerqə təgip sürtülür.

Ögrəyikü mundağ oq,
Munda adın tıldağ oq,
Atsa ajun uğrap oq,
Tağlar başı kərtülür.

Könqlüm için örtədi,
Yatmış başıg kartadı,
Keçmiş ödüg irtədi,
Tün-kün keçip irtəlür.

Tərcüməsi:

Alp Ər Tonqa öldümü,
Dünya yiyəsiz qaldımı,
Tale öcün aldımı?!.
Arıq ürək yırtılır.

Fələk fürsət gözlədi,
Gizlicə tələ qurdu,
Bəylər bəyini apardı,
Qaçsa necə qurtulacaqdı?

İgidlər qurd kimi uladı,
Yaxa yırtıb hıçqırdılar,
Ağı deyib sızladılar,
Yaşdan gözləri örtülür.

Bəylər atların yordular,
Dərd onları üzüb,
Bət-bənizləri saralıb,
(Sanki) zəfəran sürtülüb.

Zəmanə təmiz pozuldu,
Zəif, tənbel hərəkətə gəldi,
Ərdəmlik də sovuldu,
Dünyanın ağası yerə gömülür.

Fələk günləri dolandırır,
Məxluqların gücünü əlindən alır,
Dünyanı igiddən boşaldır,
(Nə qədər) qaçsa da igid ölür.

Bilikli müdrük yoxsul oldu,
Dünyanın atı azğınlaşdı,
Ərdəmin vücudu çürüdü,
Yerə dəyib sürtülür.

(Onun) adəti belədir,
 Bundan başqası bəhanədir,
 Tale gəlib ox atsa,
 Dağların başı hamarlanar.
 Könlümün içini yandırdı,
 Sağalmış yaramı qopardı,
 Keçmiş günləri aradı,
 Gecə-gündüz keçmişlər aranır.

Ağı

İrdi aşın tatırqan,
 Yavlaq yağlıq katarqan,
 Boynun tutup kadırqan,
 Bastı ölüm aqtaru.

İrdi aşın tatırqan,
 Yavlaq yağlıq kaçırqan,
 Oğraq süsin kaytarqan,
 Bastı ölüm aqtaru.

Yağı otın öçürqən,
 Toydan anı köçürqən,
 İşlər üzüp keçirqən,
 Təgdi oqi öldürü.

Turqan uluq ıslaka,
 Tirqi urup aşlaka
 Tumluğ kadir kışlaka,
 Kodtı əriq umduru.

Tərcüməsi:

Yemək verən idi,
 Azğın düşməni dəf edən (idi),
 Boynunu tutub qanıran (idi),
 Ölüm basıb yerə çaldı.

Yemək verən idi,
 Azğın düşməni qaçıran (idi),
 Oğraq qoşununu (geri) qaytaran (idi),
 Ölüm basıb yerə çaldı.

Düşmən odunu söndürən,
 Döyüş mərkəzindən onu qovan,
 İş bacaran (idi),
 (Taleyin) oxu dəyib öldürdü.
 Böyük işlər (görməyə) qalxırdı,
 Yemək süfrəsi açırdı
 Sərt soyuq qışlarda (da),
 İgidləri umudsuz qoydu.

Ağı

Aklar bulut örləp kükürəp
 Alkukamu qar yağurur,
 Ak bir saçlıq qarı anam
 Açıyumu yaşların akudur?..

Karalar bulut örləp kükürəp
 Karmu yağmur ol yağurur,
 Karı yaşlıq ol anam
 Kayğudamu yaşın akıdır?..

Yazkı bulut yaşlap kükürəp
 Yağmurlarmu ol yağıdur,
 Yaşı kiçiq alğanlarım
 Yaşlarınmu akıdır?..

Küzki bulut kükürəp örləp
 Köpmü yağmur ol yağıdur,
 Könqül taşım iki kiçiq
 Köz yaşlarınmu ol akıdır?..

Tərcüməsi:

Ağ buludlar qalxıb kükürəyib
 Hər tərəfəmi qar yağdırır,
 (Yoxsa) ağ saçlı qarı anam
 Acılarlamı göz yaşlarını axıdır?..

Qara buludlar qalxıb kükürəyib
 Qarmı, yağışmı yağdırır,
 (Yoxsa) o qarımış, yaşlı anam
 Dərddənmi göz yaşlarını axıdır?..

Bahar buludları şimşək çaxıb kükürəyib
 Yağışlarmı yağdırır,
 (Yoxsa) yaşı kiçik aldıqlarım
 Göz yaşlarımı axıdır?..

Payız buludları kükürəyib qalxıb
 Çoxmu yağış yağdırır,
 (Yoxsa) könül daşım iki kiçik
 Göz yaşlarımı axıdır?..

Yaz türküsü

Kar-buz qamuğ ərişdi,
Tağlar suvı akışdı,
Köksin bulut örüşdi,
Kayqıq bolup əgrişür.

Kəldi əsin əsnəyü,
Kudka tükəl üsnəyü,
Kırdı budun kasnayu,
Kara bulut kükrəşür.

Ay kopup evlənüp,
Aq bulut örlənüp,

Bir-bir üzə öklünüp,
Saçlıp suvı enqrəsür.

Ördi bulut ınqraşu,
Aqdı aqın münqrəşü,
Kaldı budun tanqlaşu,
Kükrər takı manqraşur.

Kaklar kamuğ kölərdi,
Tağlar başı ilərdi,
Ajun tını yıladı,
Tü-tü çiçək çərgəşür.

Kulan tükəl komıttı,
Yrkar, sukak yumıttı,
Yaylağ tapa emitti,
Tirik turup səgrişür.

Alın, töpü yaşardı,
Urut atın yaşurdu,
Kölning suvın küsərdi,
Sığır, buka münqrəsür.

Koçnqar, təkə seçildi,
Sağlıq süriq koşıldı,

Sütlər kamuğ yuşuldu,
Oğlaq, kuzı yamraşur.

Yaşın atıp yaşnadı,
Tuman turup tuşnadı,
Adqır, kısır kişnədi,
Ögür alıp okraşur.
Yıkı yazın atlanur,
Otlap anın ətlənür,
Bəglər semüz atlanır,
Sevnüp ögür ısıraşur.

Yağmur yağıp saçıldı,
Türliq çiçək suçuldu,
Yinçü kabı açıldı,
Çından, yapar yuğruşur.

Teqmə çiçək öküldi,
Bukuklanıp büküldi,
Tüqsın tüqun tüqüldi,
Yarqalı mat yörkəşür.
Tümən çiçək tizildi,
Bükündən ol yazıldı,
Öküş yatıp üzəldi,
Yirdə kopa adrışur.

Kızıl, sarıq arkaşıp,
Yıpkın yaşıl yörkəşip,
Bir-birqərü yörkəşip,
Yalnqıq anı tanqlaşur.

Tərcüməsi:

Qar-buz hamısı əridi,
Dağların suyu axdı,
Mavi bulud yüksəldi,
Qayıq kimi silkələnir.

Külək əsib gəldi,
Sanki vurub yıxacaq,

Xalqı üşüdüb qırdı,
Qara bulud kükrəyir.

Ay doğub halələnib,
Ağ bulud (göyə) qalxıb,
Bir-birinin üstünə yığılıb,
Suyu axıb inildəyir.

Bulud inildəyib çıxdı,
Səllər gurlayıb axdı,
Xalq çaşıb qaldı,
(Bulud) kükrəyib hayqırır.
Bütün sular qabardı,
Dağların başı açıldı,
Dünya-aləm isindi,
Min bir çiçək düzüldü.

Qulanlar tamam coşdu,
Sığın, keyik topladı,
Yaylaq tərəfə üz tutdu,
Sıra-sıra qaçışirlar.

Dağlar, təpələr yaşllaşdı,
Quru otlar canlandı,
Gölün suyu qalxdı,
Sığır, buğa mələşir.
Qoçlar, təkələr seçildi,
Sağmal sürü hərəkətə gəldi,
Süd axıb durdu,
Oğlaq, quzu (bir-birinə) qarışır.

Şimşək çaxıb parladı,
Duman qalxıb dağıldı,
Ayqır, qısraq kişnədi,
Yaxınlaşıb bağırışirlar.

İlxı yazda at olur,
Otlayıb kökəkir,
Bəylər gümrah atlara minirlər,
Sevinib taylar tapışır.

Yağış yağıb töküldü,
Müxtəlif çiçəklər üzə çıxdı,
İncinin qabı açıldı,
Sandal, müşk qoxusu yayıldı.

Hər cür çiçək yığıldı,
Tumurecuqlanıb büküldü,
Düyüm düyüm düyüldü,
Açılmaq üçün hazırlaşır.

Min bir çiçək düzüldü,
Tumurcukdan çıxdı,
Çox yatıb darıxdı,
Yerindən qopub ayrılır.

Qırmızı, sarı (çiçəklər) yanaşı durdular,
Yamyaşıl çiçəklər baxışdılar,
Bir-birinə sarmaşdılar,
Xalq onlara heyran qalır.

Qışla Yazın deyişməsi

Kış yay bilə tokışdı,
Kınqır közin bakışdı,
Tutuşkalı yakışdı,
Utkalı mat oğraşur.
Yay kış bilə karıştı,
Ərdəm yasın kurıştı,

Çəriq tutup kürəşti,
Oqtağalı utruşur.

Kış yayqaru savlayur:
Ər, at mənin yavrayur,
İqlər yemə savrayur,
Ət, yin takı bəkrışür.

(Yaz):

Tumluq kəlip kapsadı,
Kutluğ yayığ təpsədi,
Karlər ajun yapsadı,
Ət, yin üşüp emrişür.

(Kış):

Səndə kopar çadanlar,
Kudqu sinqək, yılanlar,
Düg minq kayu tümənlər
Kudruk tikip yügrüşür.

(Yaz):

Səndən kaçar sundılaç,
Məndə tınar karqılaç,
Tatlıq ötər sanduvaç,
Ergək-tişi uçruşur.

(Kış):

Öl, kar kamuğ kışın inər,
Aşlık, tarığ anın önər,
Yavlaq yağı məndə tınar,
Sən kəlipən təprəşür.

(Yaz):

Balçık, balık yoğrulur,
Çığay, yavuz yığrılır,
Ernqəkləri oğrulur,
Odğuç bilə evrişür.

Tərcüməsi:

Qış ilə yaz döyüşdü,
Qəzəbli baxışlarla baxışdılar,
Tutaşmaq üçün yaxınlaşdılar,
(Bir-birini) yıxmaq üçün çalışırlar.

Yaz ilə qış çəkışdi,
İgidlik yayını qurdular,
Əsgər yığıb vuruşdular,
Oxlarla atışdılar.

Qış yaya (üz tutub) söyləyir:
Ər, at mənimlə sərtləşir,
Xəstəliklər də aradan qalxır,
Vücut, bədən gümrəhləşir.

(Yaz):

Soyuq gəlib (hər tərəfi) bürüdü,
Xoşbəxt yazı qısqandı,
Qar dünyanı örtüdü,
Vücut, bədən üşüyüb titrəşir.

(Qış):

Səndə çıxar çayanlar,
Ağcaqanad, ilanlar,
Minlərlə, on minlərlə
Quyruq qaldırıb qaçışırlar.

(Yaz):

Çayır quşu səndən qaçar,
Qaranquşlar məndə durur,
Bülbül dadlı-dadlı ötər,
Erkək-dişi cütləşir.

(Qış):

Yağış, qar qışda yağar,
Yemək, əkin onunla başa gələr,
Azgın düşmən sakit oturur,
Sən gələndə tərپəşər.

(Yaz):

Palçıq, zığ dizə çıxır,
Yoxsul, düşkün bürüşür,
Barmaqları üyüşür,
Qıgılcımla oynayır.

Ov türküsü

Yiitləriq ıslatu,
Yıqaç, yemiş ırğatu,
Kulan, keyik avlatu
Badram kılıp avnalım.

Tosun münüp səgirtsün,
Esizliğin amurtsun,
İtka keyik kaytarsun,
Tutmuş sanıp umnalım.

Çağrı birip kuşlatu,
Tayqan ıdıp tışlatu,
Tilki, tonquz taşlatu,
Ərdəm bilə ödləlim.

Küqlər kamuğ tüzüldi,
İvrık, idiş tizildi,
Sənsiz özüm özəldi,
Kəlgil amul oynalım.

İvrık başı kazlayu,
Sağrak tolu közləyü,
Sakinç kodı kizləyü,
Tün-kün bilə sövnəlim.

Ottuz içip kırkralım,
Yokar kopup səgrəlim,
Arslanlayu kükrəlim,
Kaçtı sakınç sevnəlim.

Tərcüməsi:

Gəncləri çalışdırıb,
Meyvə, yemək topladıb,
Qulan, keyik ovladıb
Bayram edib əylənək.

Dayça minib səyirtsin,
Öfkəsi atlansın,
İtə keyik qaytarsın,
Tutduğuna ümid edək.

Şahin buraxıb quş ovlayaq,
Tazı buraxıb (ov) qapdıraq,
Tülkü, donuz vuraq,
İgidliklə öyünək.

Nəğmələrin hamısı səsləndi,
Badə, qədəh düzüldü,
Sənsiz könlüm üzüldü,
Gəl astadan oynayaq.

Qədəh başı qaz kimi,
Badə dolu göz kimi,
Gizləyib dərdi-səri,
Gecə-gündüz sevinək.

Üç-üç içib hayqıraq,
Yuxarı tullanıb qaçaq,
Aslan kimi kükrəyək,
Dərd-sər gedib sevinək.

İdil türküsü

Etil suvu aka turur,
Qaya tübi kaka turur,
Balıq, telim baka turur,
Kölünq takı küşərür.

Tərcüməsi:

İdil çayı axıb gedir,
Qaya dibini döyüb gedir,
Balıq, çoxlu qurbağa var,
Göl də su ilə dolub daşır.

Sevgi türküsü

Könqlüm anqar kaynayu,
İçtin anqar oynayu,
Kəldi manqa boynayu,
Oynap məni arqarur.

Bardı közüm yaruku,
Aldı özüm konuku,
Kanda erinç kanıki,
Ümdi udın odqurur.

Üdik məni komıttı,
Sakinç manqa yumıttı,
Könqlüm anqar emıttı,
Yüzüm məninç sarqarur.

Kördü məni emləyü,
Baktı manqa imləyü,
Kaldım könqül tumıhyu,
Kadqu məni turqurur.

Tərcüməsi:

Könlüm ona qaynayır,
İçdən onunla oynayır,
Gəlib mənə naz edir,
İşvəsilə məni haldan salır.

Gözümün işığı getdi,
Mənim ruhumu alıb apardı,
Görəsən indi hardadır,
Gözümə yuxu gəlmir.

Sevgi məni coşdurdu,
Kədər məni çulğadı,
Könlüm ona meyl etdi,
Mənim üzüm saralıb-solur.

Məni (dərdinə) dərman saydı,
Mehriban-mehriban baxdı,
İçimi don vurmuş kimi durub qaldım,
Həsret məni lal eləmişdi.

Sevgi türküsü

Bulnar mənə ulas köz,
Kara mənqiz, kızıl yüz,
Andan tamar tükəl tüz,
Bulnar yana ol kaçar.

Yığlap udu artadım,
Bağrım başın qartadım,
Kaçmış kutuğ irtədim,
Yağmur kimi qan saçar.

Avlap mənə koymanqız,
Ayık ayır kaymanqız,
Akar közüm uş tenqiz,
Teqrə yerə kuş uçar.

Yüknüp manqa imlədi,
Közüm yaşın yamladı,
Bağrım başın emlədi,
Elkin bolup ol keçər.

Tərcüməsi:

Yandırar mənə xumar göz,
Qara xal, gözəl üz,
Ondan gözəllik damar,
O (məni) yandırıb qaçar.

Ağlaya-ağlaya haldan düşdüm,
Bağrımın yarasını qopartdım,
Qaçmış bəxtimi aradım,
(Gözüm) yağış kimi qan saçar.

Məni ovlayıb, qoymayın,
Söz verib, (sonra) qaçmayın,
Gözüm yaş dəniz kimidir,
Ətrafında quşlar uçar.

Əyilib mənə göz etdi,
Gözümün yaşı getdi,
Ürəyimin yarasını sağaltdı,
Yol adamıdır, o (gəlib) gedər.

Müdrüklük türküsü

Kılmağın kılıqlarını
Aşnuca sanmış kərək,
Sanmadın kılmışta kin
Netəgin tanmış kərək?

Kiçikkən tonlar kirin
Suv özə yumuş kərək.
Söz kiri kitməs yusa,
Netəgin kılmış kərək?

Nə xoş bu ayıbsızlık,
Ayıbsız bolmuş kərək.
Ayıbsız bolmuşta kin
Nə kılsa.....gərək?

Ayıbsız tişikə ər
Boyunın sumuş kərək,
Ol andağ tüzün birle
Tiriqlik kılmış kərək.

Akıkat, bolsa tüzün,
Anqa can bizmiş kərək.
Mənqi çin ol mənqi ok,
Takı nə aymış kərək.

Tərcüməsi:

Etməməli işləri
Öncədən bilmək gərək.
Bilmədən edib, sonra
Nə cürə danmaq gərək?

Kirlənmiş paltar kirin
Su ilə yumaq gərək.
Söz kiri yumaqla getməz,
Görəsən necə etmək gərək?

Nə xoş bu ayıbsızlıq,
Ayıbsız olmaq gərək.

Ayıbsız olduqdan sonra
Nə etsə .....gərək.
Ayıbsız arvada ər
Boynunu əymək gərək,
O cür düzgün insanla
Dirilik tapmaq gərək.

Həqiqətən, düz olsa,
Ona can vermək gərək.
Bu, əbədi bir gerçəklikdir, əbədi,
Daha nə demək gərək.

Türk və tatın türküsü

Türk

Kaçan körsə anı Türk,
Budun anqa aydası:
Munqar təgir ululuq,
Mundanary kəslinir.

Tərcüməsi:

Haçan görsələr onu – Türkü,
Xalq ona deyəcək:
Ululuq buna aiddir,
Bundan ayrısı yoxdur.

Tat

Kəldi manqa tat,
Aydım: emdi yat,
Kuşka bolup ət,
Səni tilər us, böri.

Tərcüməsi:

Mənim yanıma (bir) tat gəldi,
Dedim: di yat,
Kuşlara ət ol,
Səni quzğun, qurt istər.

TÜRK MANIÇI ŞERİ

İlahi

Tanq Tenqri kəlti,
Tanq Tenqri özi kəlti!
Tanq Tenqri kəlti,
Tanq Tenqri özi kəlti!
Turunqlar, kamağ beqler, kadaşlar,
Tanq Tenqriq öqəlim!

Körüqmə Kün Tenqri,
Siz bizni küzədinq!
Körünüqmə Ay Tenqri
Siz bizni kurtqarinq!

Tanq Tenqri,
Yıdliğ, yıparliğ,
Yarukluğ, yaşukluğ
Tanq Tenqri,
Tanq Tenqri!

Tanq Tenqri,
Yıdliğ, yıparliğ,
Yazukluğ, yaşukluğ
Tanq Tenqri,
Tanq Tenqri!

Tərcüməsi:

Tan Tanrı gəldi,
Tan Tanrının özü gəldi!
Tan Tanrı gəldi,
Tan Tanrının özü gəldi!

Qalxın, bütün bəylər, qardaşlar,
Tan Tanrını öyək!

(Hər şeyi) görən Gün Tanrı,
Siz bizi qoruyun!
(Hamıya) görünən Ay Tanrı,
Siz bizi qoruyun!

Tan Tanrı,
Gözəl qoxulu, mişk qoxulu,
Parlaq, işıqlı
Tan Tanrı,
Tan Tanrı!

Tan Tanrı,
Gözəl qoxulu, mişk qoxulu,
Parlaq, işıqlı
Tan Tanrı,
Tan Tanrı!

İlahi

Tenqri yaruk, küçlüq, bilqeke yalvarar biz,
Ötünür biz Kün, Ay Tenqrike.
Yaşın Tenqri, nom kutı
Mar Mani firiştilarka!

Kut kolur biz Tenqrime!
Etüzümüzni küzedinq,
Üzütümüzni boşunq!

Kıv kolur biz yaruk Tenqrilerke,
Adasızın turalım,
Ögrünçligin erəlim!..

Tərcüməsi:

İşıqlı, güclü, hikmət sahibi Tanrıya yalvarırıq,
Gün, Ay Tanrılardan diləyirik!
Şimşək Tanrısı, ilahi səadəti
Mar Maniyə, mələklərə (yalvarırıq)!

Səadət umuruq, ey Tanrım!
Vücudumuzu saxlayın,
Ruhumuzu azad edin!

Xoşbəxtlik umuruq işıqlı Tanrılardan!
Təhlükələrdən uzaq duraq,
Sevinc tapaq!..

Böyük ilahi

Alku biş ajunlarınınq umuğı,
 Aryayışa .....
 Ayançanq könqulin yükünqü,
 Ayağlığ atlığ kanqım Mani burkanım.
 Anuntumuz sizinqə
 Asra könqülin yükünqəli.
 Alınq amtı, umuğ, inağ,
 Alkununq barça yükünçin.

Yükünür biz sizinqə
 Yüz yüzəqütin bəru kirtqünçin.
 Yükünmiş sayu arızun
 Yügerü .....

..... biz sizinqə
 .....
 Ajunq kutqarğalı .....
 .....

Alku ayığ kılınçlarımız
 .....
 ..... kılınç tüşin okıttınqız.
 .....

.....
 ..... inçqülüq orunqa
 ..... nomlatınqız
 Umuğ .....

Tamu yolu tutunquz,
 .....
 .....
 .....
 Umuqsuz bizni teq tınlıqlarqa
 Umuğı .....
 Utlı, sevinc .....
 .....

Adınçığ uluğ kanqımız,
 Ağınçsız könqül .....
 Alqu tınlığ oğlamnıq
 Alp erti sansartın.

..... iduk kanqımız,
 Üstürti qodı inmərsər,
 Üç .....
 Öküş telim tınlıqlar boltı erti.

..... oruqunqızını

Yalnqıqlar ara .....
 ..... ajuntakı tınlıqlarığ
 .....

..... tınlıqlar ilkidə
 Oruqunquz uçı .....
 .....qutrultı
 Umuğsuz, irinz, monqul, kal, ağuluğ yıldıta.
 Tutçı üzüksüz munı teq
 Toğumuğ ajunuğ unıtmaqlığ
 Toz-toprakqa batılıp
 Turkanu monqul ertilər.

Az nızvanıka ağukup
 Artayu yoqadururta
 Amvardışnığ ot öze
 Anqa yürünteq qıltınqız.

Övke nızvanı öze quturup
 Öqsüz, könqülsüz ertilər.
 Öz tözlərin okıtıp
 Öqlərin, könqullərin yığtınqız.

Biş ajuntakı tınlıqlarığ
 Biliqsiz biliqdin önqi ödürtunqüz.
 Bilgə biliqtə yaratdınqız
 Firribrenkə sanlığ qıltınqız.

Apam birük munı teq
 Arıǵ nomuǵ nomlap qodmasar,
 Amtıka teqi yirtinçü,
 Alkınmazmu erti tınlıǵlar.
 Türk burkanlarta kin intinqiz,
 Tozkərinçsiz burkan kutın bultunquz.
 Tük, tümən tınlıǵlarıǵ kutkartınqız,
 Tünəriq tamutın tözüni ozǵurtunquz.
 Al, altaǵ, uzanmaqlarıǵ taşkarıp
 Adınlarka asıǵlıǵ işiq işləttinqiz,
 Azmışlarka yolçı-yirçi boltunquz,
 Ayıǵ kılınçlıǵ şimnu iliqintin ozǵurtunquz.
 .....könqüllüqləriq kutkartınqız,
 Teqilmiş közlər ..... tinqiz,
 Teqimliqçə işləriq işləttinqiz,
 Tenqri yirinçə barǵu köni yol körkittinqiz.

Yirtinçkə umuǵ, maǵ törüttünqüz,
 Yiti aǵlıǵ nomlarıǵ nomlattınqız,
 Yintəm ayıǵta yaratınçaqlarıǵ tıdtınqız,
 Yiq üstünki orlar turqurtunquz.

Ayaǵlarıǵ barça sizinçə əmtərtinqiz,
 .....
 ..... irişməkiq sərkürtünqüz,
 Amvardışınıǵ .....
 Tolp sansarıǵ sizinçə anqıttırtınqız,
 Todunçsuz yaklarıǵ tutulturtunquz,
 Toǵumın, ajunın .....
 Turuǵ, edqü, kılınçlıǵ işlarıǵ işləttinqiz.

Köz karaq .....
 Körü kanınçsız körkə körkünqüzni
 .....
 Körürlər erti sizinçə titrü.

.....
 .....
 .....
 .....

.....
 .....
 .....
 .....
 Könqüli avyakirt .....
 ..... körməzlər.
 Küçsüz, toruq kişilər
 .....pınpunqlar.

Katıǵı bedümiş pad
 .....teqlükləri.
 Kararmış könqüllüq monqul...
 ..... qıvırqaq, saranlar,
 Taluy, öqüztəki balıqlar,
 ..... ünqürintəki yek onqınlar,
 .....
 Takı amarı tınlıǵlar.

Tenqrim, sizinçə.....
 .....ersər, olar yeqü konquztın
 Teqirmileyük .....
 Tərkin tarıkur erti ançmandın.

..... sizinçə körkünqüzni
 Körmüş sayı .....
 Küsəyürlər erti, birkərü
 Küntəmək tı sizni körqü üçün.
 Adakın yorıp sizni atayn,
 Aǵızında sizni öqə alkayn.
 Ançulayn amrar erti sizni törüqü
 Anasın, babasın oǵlanı sevərçə.

Uluǵ, yarlıkansusı könqülünq öze
 Olarnı barça sıǵurup
 Uluǵ- aşıǵ tusu kılınqız,
 .....

Özüq, yatıǵ adırtmadın
 Özirkentinqiz yumkını.
 Öz ötünqüz birtinqiz
 Ülqüsüz sansız tınlıǵlarka.

.....könqlünqüz öze
Kıltıncız edqü tözüke.
Kılmış edqünqürnünq tüşüntə
Kızığ oruntakılar barça öntilər.

Uzatı üzüksüz munı teq
Ulığ asığ tusu kıltıncız.
Ol buyanıncız tüşüntə
Utğurak burkan kutın bultunquz.

..... birlə karşısız
Tıtağun kılı kəltıncız.
..... tüşüntə
Tıdığsız burkan kutın bultunquz.

Eşsiz ıduk tilıncız öze
Edqü tityük nomluğ retniq
Əsirgənçsizin üləyü yarlıkatinqız
Emgəklik tolğaqlıq tınlıqlarkə.
Tınguluğ orunta özügin
..... Turkan menqiliqin
..... Emgəkin körüp
Tadını umatın .....

Südmış yarça tittıncız,
..... ayıq kılınçlıqlarığ
Suyurkayu, irinç kəyü yarlıkanıncız
.....körkinçə.

Qamıq tınlıq oğuşı
Qararığ nızvamları öze
Qal, tilvə teq ertilər
Qaş içintə törümiş
(Səhifə düşmüşdür)
.....
.....
..... küzətip
Yanıncsız ajunka teqдилər.

İkitə bəru kırık.....

..... uvşak kılınçlıq,
İkirçqü könqüllüq yalnquklarkə
..... adırtın okıttıncız.

Uluğ, yarlıkançuçı könqül öze
Olarnı barça sığurup
Ulıncıq ajunlarıntın qutqarıp
Ozğurtunquz sansartın.

Arımış könqüllüq kutluğlar
Ayı tərkkiyə tuyunup
Ayıqların bastılar,
Arhant kutın bultılar.

Atkağlıq vışaylıq menqilər,
Al, altağ, uzanmaklarığ öntürüp
.....
Asıq tusu kıltıncız.

Küsençiq menqilər.....
Köni tözin unıtmışlarkə
Körk teqşürüp önqi
..... olarkə.

Olar barça kamığun
Ol körküngüzni körmişə
Odun sansar emgəkintın
Ozğalı könqül turğurtı.

Yalanquklarınq oğlanınqə
Yarası körk körkitip
Yanturtunquz ayıq kılınçtın,
Yapşurmuş ilinmiş atkağtın.

Barğu yoluğ bilmədin
..... erti yalnquknunq.
Bar ililiq kök qalıq yüzintə
Baksılıq burkan Tenqri toğtunquz.
Sizni körüp tınlıqlar.....
Sizik könqüllərin tarıkartı.

Siz yarlıkamış yarlıkığ
Sımtağsız könqülün küzətədi.

Küzətmişçə .....
Könqültəki edqüləri
Kün küninqə önti,
Kün Tenqri teq yaruttı.

Yaruk biliqləri yaltrıyu,
Yarlıkançusı könqülləri ökliyü,
Yarınçsızın ermək çaksapıtığ küzətü
Yalınayu turur tamutın oztilar.

Kirtgünç könqülləri.....
Kirtü törülərtə katıqlanu
Kirlıq ayığ kılınçığ kılmamaq,
Kirtü çaksapıtığ küzətədi.

Etüz ertimliqin sakınıp
Evtin, barıktın öntilər.
Edqü nomlarta bışrunu
Etüz arığın ermək çaksapıtığ bütürti.

Adalığ orunlartın ozğuluğ
Arığ nomlarta katıqlanu
Anusaqan orduta toğğı üçün
Ağır arığın ermək çaksapıtığ küzətədi.

Kut koluntılar tözüqü
Kutlığ ..... yolınça yorıqalı.
Korkınçığ sansartın örqü öze
Kutlığ çığayın ermək çaksapıtığ bütürti.

Ürlüksüz nomlarığ bükünüp
Üç yanlak yolka korkınçın
Üstünki, yiq orunta toğğalı
Üç tamqalarığ bütürti.

Tenqrim, sizni körmıştə ök.
Telim öküş tınlıqlar

..... ozğalı
.....

(Səhifə düşmüşdür)

.....
.....
..... yiti yükünçüq .....
Sımtağsız könqül.....

Közünürtəki .....
Kinintə üç yanlak volta.....
..... ölümində

(Səhifə düşmüşdür)

..... tavrantı,
Küsəsərlər tınlıqlar .....
Közük yumup açğınça .....
Körüntünqüz .....

.....yarası
Tözkerinçsiz .....
.....tınlıqlarığ.
Tözünü birtəm .....

.....
.....
.....

(Səhifə düşmüşdür)

.....
.....
.....

Alqış, başık sözləqüq,
Ayığ kılınçığ ökünqüq,
Amvardışın kılıp yığınquq
Ayu yarlıkadinqız olarka.

Bulğanyuk könqüllüq tınlıqlar
Bu yarlıkınıqızni işitip
Buyanlığ taluy, öqüzüq akıtıp
Burkanlar uluşınta toğtılar.

Adın tümkə könqüllər
Arığ yollarta yorıp
Amvardışın kılıtlar,
Anuşaqan orduta toğtılar.

Yinçürü töpin yüknyr biz
Yiq üstünki Tenqrimiz sizinqə,
Yirtinçüdəki tınlıqlar
Yintəm nırbanta toğzunlar.

Ayançanq könqülin yükünür biz
Alku yirtinçüdəki tınlıqlar.
Alp adalarıntın ozzunlar
Amrılmış nırvanığ tapzunlar.

Ögə yükünmiş buyanımız tüsintə
Üstünki, altınki Tenqrilərininç,
Önqi-önqi kut vaxşiklərininç
Üstəlzün Tenqridəm küçləri.

(Səhifə düşmüşdür)

Tərcüməsi:

Beş aləmin hamısının ümidi,
Aryayışa

Hörmətçil könül ilə (sənə) təzim edirəm,
Hamının saydığı şöhrətli atam, Mani burhanım.

Sizin hüsurunuza yığışdıq
Təvazökar könüllə təzim etmək üçün.
İndi qəbul edin, (ey) ümidimiz, inancımız,
Hamının bütün bu təzimlərini.
Sizə təzim edirik

İnamla-hörmətlə yüz-yüz illərdən bəri.
Hörmətlə təzim etdikcə .....
Saflaşaraq .....

..... biz sizə
.....
Dünyanı xilas etmək üçün .....

Bütün günahlarımızı
.....
.....əməllərin qarşılığını öyrətdiniz.
.....

.....
..... hüzur yerinə
..... bildirdiniz
Ümid .....
Cəhənnəmin yolunu bağladınız,
.....
.....

Bizim kimi ümitsiz məxluqlara
Ümidi .....
Şükran, sevinc .....
.....

Seçilmiş ulu atamız,
Sarsılmaz könül.....
Cəmi bəşər övladının
Samsaradan (xilas) çətin idi.

.....müqəddəs atamız,
Yuxarıdan aşağıya enməsəydiniz,
Üç .....
Əyri yola düşərdilər bu saysız məxluqlar.

..... yolunuzu

İnsanlar arasında .....
 ..... dünyadakı məxluqları
 .....
 .....məxluqlar əvvəlcə də
 Yolunuzun əvvəli .....

..... xilas oldu
 Ümitsiz, aciz, düşüncəsiz, ağılsız, zəhərli heyvanlardan.
 Hər zaman durmadan beləcə
 Dünyaya gəlməyi, dünyanı unudaraq
 Toz-torpağa qərq olub
 Düşüncəsiz bir halda idilər.

Ayı ehtirası ilə zəhərlənərək
 Pozulub yox olmaqda ikən
 Amvardışın otu ilə
 Onlara əlac etdiniz.

Öfgə ehtirası ilə quduraraq
 Ağılsız, düşüncəsiz idilər.
 Əsillərini öyrədərək
 Ağıllarını başlarına gətirdiniz, hisslərini cilovladınız.

Beş dünyanın məxluqlarını
 Nadanlıq içindən çıxartdınız.
 Onlara hikmət verdiniz,
 Parinirvana mənsub etdiniz.

Kin başda olmaqla hər cür qəbahət,
 Çoxlu sayda ehtiraslar
 Aqlını, hisslərini azdıraraq
 Məxluqlara durmadan əziyyət verirdi.

Nə zaman ki, əziz atamız,
 Göydən yerə endiniz,
 Məxluqlar zümrəsinin hamısını

.....

.....

.....

.....
 .....
 .....
 ..... yaxşı tələqlər etdiniz.
 Dörd doğum.....
 ..... xilas etdiniz.
 Səkkiz cür əziyyət .....
 .....
 Seyrəlməyən, sıx hərəkətlərini
 Səpən .....
 .....
 Hər zaman durmadan yintsikü
 Yer üzündəki .....
 ..... anlamadan.
 Dartan, dartışdıran .....
 .....
 İlk vaxtlardan (ona) bağlanaraq
 ..... məxluqlar.
 .....
 .....
 .....
 .....
 .....
 ..... məxluqlar.
 Yolunuzun ucunu tapmadan
 Dağılmaqda olan samsarada qaldıq.

Hikmət nərdivanını qurdunuz,
 Beş dünyanı onunla qurtardınız.
 Bizim kimi zavallı məxluqlar
 Bilmədən ..... gəldik.

..... biz sizin kimi
 Bürhan Gün Tanrını görmək üçün
 Zincirlənmiş olaraq əziyyətlə
 Bu samsarada qaldıq.

Keçici hüzura inananlara
Əvəzsiz, həqiqi yolu göstərdiniz.
Əziyyət dənizindən keçirdiniz,
Müqəddəs nirvanaya yaxınlaşdırdınız.

Saf olmayan əsaslara sarılmışlara
Bürhanlar yurduna gedən yolu göstərdiniz.
Müqəddəs əməllərdən Şumeru dağını dikəldiniz,
..... əbədiliyə qovuşdurdunuz.

Güvənlik çayının kölgəsindən kor olanlara
Həqiqi inamın körpüsünü göstərdiniz.
Könüllərindəki doğru inamı bildirdiniz,
... müqəddəs əllərə təslim etdiniz.

Altı səbəbə görə yolunu azmışlara
Qalxmaq-düşmək aləmlərini göstərdiniz,
Avici cəhənnəminin əzabını bildirdiniz,
(Onları) tanrıların beş qatlı məsud yurdunda doğdurdunuz.
Qurtulmanın yol-yolağasını arayaraq
Dünyanın hər tərəfindəki ölkələri gəzdiniz.
Qurtarılacaq məxluqları tapdıqda
Qoymadan hamısını qurtardınız.

Yolunu azmış bizim kimi məxluqlara
Yevangeliya qanununun mahiyyətini izah etdiniz.
Keçib qurtulma yol-yolağasını
Biz bu qanundan eşidib öyrənirik.

Ancaq bu qədər
Müqəddəs qanunlar qoymasaydınız,
İndiyə qədər (bu) yer üzü,
(Bu) məxluqlar məhv olmayacaqmıydılar?

Güclü bürhanlardan sonra (yerə) endiniz,
Əslinə çatmaq mümkün olmayan bürhan xoşbəxtliyini tapdınız.
Saysız, on minlərcə məxluqu qurtardınız,
(Onları) qaranlıq cəhənnəmdən çəkib çıxardınız.

Hiylə, yalan, tənbellikləri atıb
Başqaları üçün faydalı işlər gördünüz,

(Yolunu) azanlara yol-yer göstərən oldunuz,
(Onları) günah şeytanının əlindən aldınız.

.....Könlü olanları qurtardınız,
Korlanmış gözləri ..... açdınız,
Əyri işləri düz işə çevirdiniz,
Tanrıya gedən doğru yolu göstərdiniz.

Yer üzünə ümid, dayaq yaratdınız,
Yeddi yüksəklik qanununu verdiniz,
Yaradılmışları qəflətdə yaşamağa qoymadınız,
(Onlara) ən yaxşı yerlər hazırladınız.

Bütün ehtiramı özünüze yönəltdiniz,
.....
.....(məqsədə) çatmağı təşkil etdiniz,
Amvarşanı .....

Bütün samsaranı özünüze itaət etdirdiniz,
Doymaq bilməyən şeytanları əsir etdiniz,
Doğumunu, dünyasını .....
Duru, müqəddəs, faydalı işlər gördünüz.

Göz bəbəyi .....
Görüb doyulmaz gözəl simanızı
.....
Sizdən gözlərini ayırmazdılar.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

Könülü avyaktırta .....
..... görməzlər.

Gücsüz, zəif adamlar
 ..... pınqpunqlar.
 Qatığı böyümüş pad .....
 .....korluqları.
 Könlü qaralmış, ağılsız.....
 .....xəsislər, sırtıqlar,

Dəniz, çaydakı balıqlar,
 .....deşiklərindəki şeytanlar,
 .....
 Başqa cəmi məxluqlar,

Tanrım, sizə .....
 ..... isə, yeyilən böcəkdən
 Dəyirmiləyərək .....
 Dərhal məclisdən uzaqlaşdırdılar.

..... sizin simanızı
 Gördükdə .....

Darıxırdılar, bir dəfə
 Sizi görməyi arzulayırdılar.

Həmişə sizin adınızı anaraq yeriirlər,
 Ağızlarında sizi tərifləyib alqışlayırlar.
 Sizi də məhz elə sevelər, neçə ki,
 Analarını, atalarını övladlar (elə) sevir.

Böyük, mərhəmətli könlünüzə
 Onların hamısını sığışdırıb
 (Onlara) böyük imkanlar verdiniz,
 .....
 Özününkünü, yadı ayırmadan
 Hamısını qəbul etdiniz.
 Öz öyüdlərinizi verdiniz
 Talesiz, bədbəxt insanlara.

..... könlünüzdə
 Hamıya yaxşılıq etdiniz.
 Elədiyiniz (bu) yaxşılıq nəticəsində
 Sıxıntıdaakılar hamısı qurtardı.

Hər zaman durmadan beləcə
 Böyük imkanlar verdiniz.
 O mərhəmətiniz sayəsində
 Bütünlüklə bürhan xoşbəxtliyini tapdınız.

..... ilə qarşılıqsız
 Lazım olanları edə bildiniz.

..... sayəsində
 Əvəzsiz bürhan xoşbəxtliyini tapdınız.

Əvəzsiz müqəddəs diliniz ilə
 Yaxşılıq deyilən qanunun mahiyyətini
 Əsirgəməyərək dağıdıb lütf etdiniz
 Əzabkeş, zəhmətkeş məxluqlara.

Sakitcə dinlənmə yerində
 ..... ardıcıl hüzur içində
 ..... əziyyətlərini görüb
 Dayana bilmədin .....

Tüpürülmüş kimi atdınız
 ..... günahlarını
 Mərhəmətlə, şəfqətlə bağışladınız
 ..... görüncə.

Bütün canlı varlıqlar
 Qaranlıq nizvanlar ilə
 Ağılsız, şüursuz idilər
 Qabıq içində doğulmuş (kimi).

(Səhifə düşmüşdür)

.....
 .....
 ..... gözləyib
 Dönüşü mümkünsüz dünyaya gəldilər.
 İlk zamanlardan bəri kirlənmiş.....
 ..... zəif hərəkətli,

Könlü tərəddüdlü insanlara
..... fərqlərini öyrətdiniz.

Ulu, mərhəmətli könül ilə
Onların hamısını əhatə edərək
Baş-ayaq dünyalarından qurtarıb
Samsaradan aldınız.

Saflaşmış könüllü xoşbəxtlər
Çox tez dərk edərək
Günahlarını aradan qaldırdılar,
Arhant xoşbəxtliyini tapdılar.
(Onları) dünyaya bağlayan maraqlarını,
Hiylə, yalan, tənbelliklərini aradan qaldıraraq
.....
Çox mərhəmətlər etdiniz.

Arzulanan maraqlar.....
Əsl köklərini unudanlara
Başqa bir şəkllə girərək
..... onlara.

Onların hamısı birlikdə
O gözəl simanızı görünçə
Ağır samsara əziyyətindən
Könüllərində qurtarmaq istəyi yarandı.

Bəşər övladına
Məhrəm simanızı göstərərək
(Onları) günah əməllərdən uzaqlaşdırdınız,
Dünya malına hərislikdən qurtardınız.

Gedəcəyi yolu bilmədən
..... insanların idi.

Bar ililiq (?) göy üzündə
Öyrədici bürhan Tanrı olaraq doğuldunuz.

Sizi görənlər məxluqlar .....
Könüllərindəki şübhələri buraxdılar.

Sizin buyurduğunuz buyruqları
Həvəslə gözlədilər.

Gözlədikcə .....
Könüllərdəki yaxşılıqları
Gündən-günə artdı,
Gün Tanrı kimi işıq saçdı.

İşıqlı bilgiləri parlayaraq,
Mərhəmətli könülləri açaraq,
Günahsız olmağın yolunu tutaraq
Yanıb duran cəhənnəmdən qurtardılar.

İmanlı könülləri.....
Doğru qanunlara əyilərək
Kirli günahları işləməməyi,
Əsil əməlləri yerinə yetirməyi göz önünə aldılar.

Vücudun keçici olduğunu düşünüb
Ev-əşiklərini atdılar.
Müqəddəs adətlərə əməl edərək
Bədənin təmizliyi əmrini yerinə yetirdilər.

Təhlükəli yerlərdən keçirən
Saf qanunlardan ayrılmayaraq

Ölümsüzlər sarayında doğulmaq üçün
Dilin saflığı yolundan ayrılmamağı gözlədilər.

Xoşbəxtlik diləyərək
Xoşbəxtlik ..... yolu ilə gedib
Qorxunc samsaradan qurtarmaqla
Fəqir xoşbəxtliyinə çatmaq yolunu tutdular.

Keçici qanunları buraxıb,
Üç yanlış yolun qorxusu ilə,
Üstün, yaxşı yerdə doğulmaq üçün
Üç əlaməti izlədilər.

Tanrım, sizi görəncə dərhal
Sonsuz sayda məxluqlar
.....qurtarmaq üçün
.....

(Səhifə düşmüşdür)

.....
.....
.....yeddi ibadət....
Diqqətçil könül .....
Görünən .....
Nəticədə üç yanlış yolda.....
..... ölümündə.

(Səhifə düşmüşdür)

..... davrandı,
Məxluqları diləsələr.....
Gözlərini yumub-açınca .....
Göründünüz.....

..... yaraşaraq
Əslinə çatmaq mümkün olmayan .....
.....məxluqları
Hamısını birlikdə .....

.....
.....
.....
.....

(Səhifə düşmüşdür)

.....
.....
.....
.....

Alqış, dua etməyi,
Günahlardan tövbə eləməyi,
İcma halında toplanmağı
Onlara lütfən bildirdiniz.

Bulanıq könüllü məxluqlar
Bu əmrinizi eşidib

Savab dənizini, çayını axıdıb
Bürhanlar yurdunda doğuldular.

Başqa anlaşıqz könüllər
Təmiz yollarda yüyürüb
İcma meydana gətirdilər,
Ölümsüzlük sarayında yenidən doğuldular.

Önünüzdə hörmətlə səcdə edirik,
(Ey) ən uca Tanrımız, sizə (ki),
Yer üzündəki məxluqlar
İrəlidə nirvanada doğulsunlar.

Lütfkar könüllə sizin önünüzdə əyilirik (ki),
Yer üzündəki bütün məxluqlar
Böyük təhlükələrdən qurtarsınlar,
Müqəddəs nirvananı tapsınlar.

Öyərək səcdə etdiyimizin iltifatı sayəsində
Yuxarıdakı, aşağıdakı Tanrıların,
Ayrı-ayrı xoşbəxtlik ruhlarının
İlahi gücləri artsın.

(Səhifə düşmüşdür)

Aprınçur Tigin**İlahi**

(Bizniq Tenqrimiz ed)qüsi redni tiyür,
 (Bizniq Tenqrimiz ed)qüsi redni tiyür.
 (Redni)də yig meninq edqü (tenq(rim, alpım, bekrəkim!
 Rednidə yig meninq Tenqrim, alpım, bekrəkim!

Biləgüsüz yiti vaj (ır ti)yür,
 Biləgüsüz yiti vajı(r tiyür).
 Vajırda ötvi biliqliqim, tüzünüm, yazukum,
 Vajırda ötvi biliqliqim, bilgəm, yanqam!

Kün Tenqri yarukın teq köküzlüqüm, bilgəm,
 Kün Tenqri yarukın teq köküzlüqüm, bilqəm.
 Körtlə, tüzün Tenqrim, külüqüm, küzünsüm!
 Körtlə, tüzün Tenqrim, burkanım, bulunçsuzum!

Tərcüməsi:

Bizim Tanrımızın yaxşılığı cövhərdir deyirlər,
 Bizim Tanrımızın yaxşılığı cövhərdir deyirlər.
 Cövhərdən daha üstün gözəl Tanrım, igidim, qüdrətlim!
 Cövhərdən daha üstün gözəl Tanrım, igidim, qüdrətlim!
 Bilinmədən kəsər almaz deyirlər,
 Bilinmədən kəsər almaz deyirlər.

Almazdan daha kəskindir mənim hikmət sahibim, əsillim, işığı,ım,
 Almazdan daha kəskindir mənim hikmət sahibim, müdrükim, filim!

Mənim, Gün Tanrının işığı kimi, köküslüm, müdrükim,
 Mənim, Gün Tanrı işığı kimi, köküslüm, müdrükim.
 Gözəl, əsil Tanrım, şöhrətlim, qoruyucum!
 Gözəl, əsil Tanrım, bürhanım, bulunmazım!

TÜRK BUDDİST ŞERİ**İlahi**

Şamat vipaşyan(ikidin sınqar
 Şadu yanı teq utru tuşlar.
 Şasın, öd, eriq, edqü nomlarlıq
 Şanlıq, bəlqülüq tapduları körşi
 Şandapur yolın körkidü birməklig
 Şakdıliq küçi ertinqü uluq
 Şakımını atlıq uğanlar arşısı
 Şanda bakşıkə yükünürmən!

Yad özə artançsız, yanınçsız tözlüq,
 Yavalduru udaçı, yanqğarınçsız işliq,
 Yavalmaz, təprəmöz, yanqı arıq vaşır,
 Yavırmaz, artamaz, yarp, kadıq tonq şır...
 Yavlaq şımnuluq yağısın udup
 Yança-iyindəçi tip yadılmış atlıq
 Yalanquknunq, tenqriniq yalanquz bakşısı
 Yalınliq-çoqluqka yükünürmən!

Etüzi münsüz bolmaqda uladı
 Enqreyük nomluq yarukın ıdıp
 Eqşümüq buyanlıq tınlıqlarıq
 Emqəkliq tüntin ertürdəçi
 Erksinmək başlap altı türlüq
 Edqü adruklar ad yörüqlüq,
 Ekqinçiq iduk erdini yalınliq
 Edqün barmışka yükünürmən!

Könqül töziliq akaş yüzintə
 Körmək bilməkliq bulıt özidip
 Küsüşliq kün çoqın kölidü tudup,
 Küsənçiq nomluq yağmur yağıdıp
 Köp vaynikilər kuşalamulın
 Köpirdü yaşardu öklidü udaçı
 Kür luular erkliqi iliq kan atlıq
 Kükürt ünlüqkə yükünürmən!
 Anantımadı başlaqsız, uzun,

Ağlansığ sansar içindəki
 Arasız, oksuz ağtını inə
 Altı yollarta təqsini turur
 Aranz, umuğsuz tınlığılarığ
 Açıq əmgəktin oşğurdaçı
 Artukrağ kınığ katıqlanmanlığ
 Alpağut ərkə yükünürmən!

Öşəliksiz çın kirtü nom tözin
 Ötkürü bilqəli umamak özə
 Ürlüksüz sansarka kərkinq öridip
 Öz asiqınta evrildəçi
 Ülüş tenqinqə tuyunmışlarığ
 Ürlüklüq mənqikə teqürgəli
 Üzüksür, turkaru katıqlanmakta
 Ögirdəçikə yükünürmən!

Toğum ulayur nışvanı kılınçlığ
 Topulup önünçsüz bərk yiqi arıqlığ
 Tuyunmak tözlüq yalını özə
 Topça kalısız tuyu örtədəçi
 Tutçı yarukluğ çuvalapırabası
 Tokılığ körkə munçuktın erdmış,
 Tolu, təqirmi erdini oot atlığ
 Tolpta çavıkmışka yükünürmən!

İkisiz uşun sansartın bəru
 İrkilü kəlmış tsuy irinçülüq
 İriq, katıq, yanlak içkəklər özə
 İsrıldılmaktın kutsıradılmış
 İrinç, əmgəkkə başıdılmışlarığ
 İkiləyü yana kutadturdaçı
 İduk erdini ülüqlüq, kutluğ
 İdi igəkə yükünürmən!

Bilqülüq nomluğ antırını tiqmə
 Biliqsiz biliqliq karanqu tüntə
 Birtin uç aşmışlarka
 Bir tək köni yol körkidü birip
 Birtəmliğ tuşka təqürdəçi

Bilqə biliqliq aytakı yarukluğ
 Bilgin yirçikə yükünürmən!
 Altı paramut, tört içkərməqliq
 Al altağlarda ilkəvsüklənü
 Atyandık bolup yanqılmışlarığ
 Aryamarq yolça uduztaçı
 Arıtı tıdığsız tenqridəm közin
 Alku ödtə körüp, umuğ boldaçı
 Amuğatarşını, kuruqsuz kördəçi
 Arıqlın kəlmışkə yükünürmən!

Raqa, az başlap ayıq nomlarlığ
 Rakşaz oğuşluğ ada kıltaçı
 Rahu özə abıdılmaksız
 Raca iliq kan erkinqə təqmış
 Rasayan tatıqlıq nomluğ suv akıdıp
 Rama ögrünçüq öklitdəçi
 Ratnaçantıra erdini ay tenqri
 Raşmı yarukluğka yükünürmən!

Nyama yamani, bilqülüq nomluğ
 Nirvana alku tıdıqlarınq
 Nılda birakına birtəm kidməki,
 Nyaya yörüq yolınça barıp
 Nıtya töz, ürlük, nıradma, mənsiz,
 Nıruda öçmiş, teqşilməksiz
 Nırvanlıq orunta edqüti ornaşmış
 Nırmala kirsizkə yükünürmən!

Ünlüq adkağtın önmiş ertmiş,
 Öndünki uçta tutulmaduk,
 Üşülmək körümtin önqi kıdmış,
 Üşlünçü tüptə içikmədük,
 Üçli-törtli bəlkükə tayaklıq,
 Öd atlıq santa tüşrilmədük,
 Örüq, amrılmış vımalə kirsiz
 Öz töri arıqlıqka yükünürmən!
 Tanqsuk, ed tavarlar özə
 Tapınça mənqlər teqintürdəçi
 Taplağka yarası nom nomlamaktın
 Tanuklağıluğ töş buldurtaçı

Takı artukrak korkınçsız kılıp
Tar, sıkış emgəktin kutrulturdaçı
Tada tıvaki birməktə titimliğ
Tartınçlığ kanqınıka yükünürmən!

Prakartı tip adkandaçı,
Pradan kılğu tip nomladaçı,
Pratıdyasan budpad nomuğ aşıp
Praçapadıka inanmışlarınq
Prašva kılı sözləşməqliq,
Pradıvanların küçsirətdəçi
Brahmaçarı arığ yoriğliğ
Brahmanı atlığka yükünürmən!

Adtın, bəlqütin adırılmış tözlüq,
Adruk, tanqsuk, artuk inçqə işliq,
Anasırana tatu tiqmə
Akığsız oğuş nomluğ etüzlüq,
Alku nom tayakı ada-kanq tidmiş,
Arığ brahmı, çın azrua birmiş,
Adı kötrilmiş brahmatadı atlığ
Ayağka təqimliqkə yükünürmən!
Sordapan arhantta ulatılarnıq
Sunasıru tatğanğu küsənqülüqi,
Sudanı başdınlıq edqü ərənlərnıq
Sora işdəyü tiləqülüqi
Sokışmış, tuşuşmuş avantlıqlarınğ
Suvsuşın kandurup ögürtqülüqi,
Soğançığ, edqü, çın-köni nomluğ
Suv tenqrisinqə yükünürmən!

Başlağsız uşun sansartın bərü
Balapardağçan bolmak oğırında
Baramarta yiq yöriq tözinqə karşı
Bar-yok timəqliq iki uçuğ tudup
Başın idturunmış yadyadatı teq
Barğuluğ ortun yol yanqılmışlarınq
Başçı, uduşğakı badıra şiri atlığ
Bakşım, sizinqə yükünürmən!

Çaduraşıdı saransirikə
Çak ülgü sanı səkiz tümən dört minq
Çarıtlar özə basıdılmaklığ
Çalığ şişikə çalsıkmışlarkə
Çamsız öqirqü suviq burdiqliq,
Çak soka nomluğ mənqi birdəçi
Çandana şiri çından ülüqlüq,
Çavıkmış küülüqkə yükünürmən!

Təmir, tuç, kümüş, altun tilqənliq
Təşindürtəçi kanlar başdınlıq
Tenqri, yalnqok ərkliqlərintə
Təlim oğurın ertmiş aşunmuş,
Tənqkərqülüqsüz çoğluğ, yalınliğ,
Təprətqülüqsüz küçlüq, küsünlüq
Tənqsiz, ülüqsüz, edqü, adrukluğ
Tenqrim, sizinqə yükünürmən!

Yadta örtə bir teq yapa yadılmış,
Yarlıkanançuçı könqül özidip,
Yaradınğuluğ edqü nomlarta
Yanq, kip birənəqliq yarukın ıdıp
Yanqılmak tözliq karanqkuların
Yana toğmaksız kılı öçürdəçi,
Yaruk, yalrığ, kutluğ, ülüqlüq
Yarutdaçıka yükünürmən!

Busandurtaçı nızvanılarnıq
Bulğandurmaklığ küçlərin kevip
Busıta ulatı yoriğlar özə
Buyanın, bilqə biliqin yıvıp
Buşulmaz, ardamaz nırvan mənqisin
Bulğuluğ küsüşi üz büdmiş, kanmış
Busuşsuz, kutluğ aşuka şiri
Burkan kutınqa yükünürmən!

Nandımukdı önqi-önqi taplağlığ
Namuraup, ad, önqtə tudulmuşlarınq
Nayut asanki koldı sanınça
Naraka seviqsiz emgəklərintə
Nata umuğ mağ bolğalı udaçı,

Nara sınha iduk yalınquk arslanı
 Narayana şiri küçlüq küsünlüq
 Nayaka yirçikə yükünürmən!
 Körü kanınçsız lakşan ayraklığ
 Köşünü turur etüz idiği,
 Köz kaçıqlarığ kutadurdaçı,
 Könqül ərkliq ögirtürdöçi
 Küsənçiq lınhua kutluğ, ülüqlüq,
 Küsəmiş küsüşüq top kandurtaçı
 Köpkə asıqlıq kusuma şiri atlığ
 Köni tuyunmışka yükünürmən!

Baramaarda, çın, yiq yörüqlüq,
 Barıvışutı, tözi arığ, süzük,
 Bağ kusuk tiqli kir yolatmaksız,
 Badma çıyuda, lınhua yaltrıqlıq,
 Bar-kəl kılmaqlıq bügülməki,
 Barçaka aşıqlıq ad-mənqqal bolmış
 Bavağr tüplüq lokatadununq
 Başçı idisinqə yükünürmən!
 Dranı samadı nomların tolu
 Darma pıdaka ağılık tutdaçı
 Daşabal on küçlüq tuyunmışlarlıq
 Danı şırışdı baylar ornağı
 Dartavaçıra bək katıq vaşır
 Datu oğuşnunq adı, manqqalı
 Danaşiri atlıq ed-tavar kutluğ
 Daqşınaki dıntarka yükünürmən!

Uşun sansarlıq ootluğ ev içində
 Utru-tetrü bar-kəl kıldaçı
 Uğusuz, sərgüsüz, unçsuz, ködrünçsüz
 Ulnçıq emgəkkə sokışmışlarığ
 Uşadı turkaru öyü ödikləyü.
 Unıtmadaçı umuğı ınağı
 Uluğ tuyunmış sımartı şiri atlıq
 Uğanlar kanınqa yükünürmən!

Suksınmak tözliq azta uladı
 Sun kəlqininqə tokıdılmışlarığ
 Sudur, başdınqlıq edqü nomlarlıq

Sunmuş iliqi özə tartıp taşkarıp
 Soka umuğ ınağ bolqalı umaktın
 Soğançıq, edqü ad, küü ildinür
 Suuparı kirtida namatiyaşiri atlıq
 Sorıkmış bilginkə yükünürmən!

İlki tözi arıq bilqə biliqliq
 İdiz uçruqluğ tuğ özü tikip
 İgid sakınçlıq yad yağılarığ
 Irak teşqürü kaçurmak özə
 İçtin sinqarkı köni yoriqlıq
 İlin-uluşın uz küşetdöçi
 İndirakidu tuvaça raca(
 İduk iliqkə yükünürmən!
 Manuçap rıdı küü kəliq özə
 Manqlayu kəzə bar-kəl kıldaçı
 Manuşa yalınquk başdınqlıqlarınq
 Mayrı könqüllüq, çın edqü öqlisi
 Mayaçal yilvi toor, al, altağ özə
 Matyamarq yolça uz başladaçı
 Maha puruş, uluğ ər, suu-vikiranda şiri,
 Manqqalım, sizinqə yükünürmən!

Akıqsız oğuşın atrılıp önmiş,
 Adruk-adruk etüzləri özə
 Anaqat, kəlmədük öd tükəqinçə
 Adınlar asıqlın kılquluğ işte
 Arasız, oksız bar-kəl kılğalı
 Arduk bək katıq küsüş turqurmuş

Ağınçsız kınıqlıq vikirandaqamini,
 Ataçım, sizinqə yükünürmən!

Tükünü kırk səkiz edqü nomlarlıq,
 Töşütə yatılmış yaruk yaltrıqlıq
 Tükəşiqçə uz tüməki idiği
 Tükəl, eqsüksüz, kutluğ, ülüqlüq,
 Tük tümən türlüq tanqsuk edlərin
 Töşkərqülüqsüz çoqluğ, yalınlıq,
 Tünəriq sansarnınq yaruk yulası,
 Tüpkərü tuymışka yükünürmən!

Küsəmiş küsüşüq top kanturdaçı,
Kötrülmə ağır erdini tözlüq,
Küdən nışvanılığ kir yuklunmaksız,
Körklənü açılmış lınhua oğuşluğ,
Könqül tülükü küü kəliq özə,
Köpnünq asıgınta tutçı evrildəçi
Köni tuyunmaq bilqə biliqliq
Kütidmiş çoğluğka yükünürmən!

Çiçə əgsüksiz küsüş kanturur,
Çıntamanı teq bərkin bulğuluğ
Çimsiz, silvisiz, münsüz, kadağsız,
Çınlayu udumbar alp tapışğuluğ
Çığsız, ülqüsüz edqü nomlarlıq
Çıbıqı, budıqı yapa yatılmış
Çınsu nom tözintə uz ornaşığlıq
Çın sala sögütke yükünürmən!

Una bu soka bizni osuğluğ
Oğadıp kalmış tınlıqlarığ oğrap
Upalı sudurta ötündürülmüş,
Uğan arşı özə uz nomladılmış
Otuz beş burkanlarka yükünmüş üçün
Utğurak teqinqü kılınçım önüp
Umuğsuzlarka umuğ boldaçı
Uluğ tuyunmuş bolmakım bolzun.

Tərcüməsi:

Samatha vipasyana -iki tərəfdə
Nərdivan qolları kimi qarşı-qarşıyadır.
Sasana, öyüd, nəsihət, müqəddəs qanunların
Şanlı, bəlli tapduları körşi (?).
Şandapur yolunu göstərmək üçün
Şaktı gücü, fəvqəladə dərəcədə böyük
Sakyamuni adlı qüdrətlər zahidi
Santa baxşıya ibadət edirəm!

Yad təsirlə pozulmaz, dəyişməz dayaqlı,
Sakitləşdirməyə qadir, yanılmaz əməlli,
Dayanmaz, yerindən qopmaz, saf təbiətli vajra,

Zəifləməz, pozulmaz, sağlam, sərt tonq şir...
Azğın, şeytan düşməni məğlub edib
Vurub-əzən deyə yayılmış adlı,
İnsanların, tanrıların yeganə baxşısının
Od-alovuna ibadət edirəm!

Bədəni qüsursuz olmaqdan başqa
Enqeyük (?) qanun işiğini saçıb
Yaxşılıqları azalmış məxluqları
İztirab gecəsindən qurtarıcı
Başda hakimiyyət olmaq üzrə altı cür
Müqəddəs məziyyətlərlə ad çıxarmış,
Enqinsin (?) mübarək mahiyyət alovunun yiyəsi,
Yaxşılıqla getmişə ibadət edirəm!

Ruh mənbəyinin dümağ (göy) üzünə
Görmək, bilmək buludunu yüksəldərək
Arzu günəşinin şöləsini kölgələndirib,
Həvəslə gözlənilən qanun yağışını yağdırıb
Çoxlu vaineşikaların kusalamulasını
Qabardıb yaşıllandıraraq çoxalda bilən
Qüdrətli əjdahalar hökmdarı ilxan adlı
Gur səsiyə ibadət edirəm!

Başlanğıcı olmayan, uzun
Hüduzsuz samsara içindəki
Arasız, köməksiz qalxıb enərək
Altı yolda gəzib dolaşan
Yazıq, ümitsiz məxluqları
Acı əziyyətdən qurtarmaq üçün
(Onlardan) daha artıq əziyyət çəkən
Qəhrəman igidə ibadət edirəm!

İstisnasız gerçək qanunun əsasına
Nüfuz edərək, anlamağa gücü çatmadığından
Keçici olan samsaradan dəhşətə gəlib
Öz xeyri yolunda dolaşan
Qismətləri qədərincə anlayanları
Əbədi hüzura çatdırmaq üçün
Daim durmadan cəhd etməkdən
Öyünənə ibadət edirəm!

Doğum ilə bağlı nişvan (?) hərəkətlərinin
 Aşib keçilməz sıx, qalın meşəsini
 Mahiyyət alovu ilə nüfuz edərək
 Bütünlüklə, başdan-başa bürüyüb yandıran
 Daim parlaq jvala prabhasa
 Tokılığ(?) gözəl muncuqdan keçmiş,
 Dolu, dəyirmi, mahiyyət odu adlı
 Hər tərəfdə şöhrət qazanmışa ibadət edirəm!

Əvvəli olmayan, uzun samsaradan bəri
 Yığılıb gəlmiş günahkar zavallıları
 İri, kobud, azğın şeytanlar tərəfindən
 Aldadılmaqdan bədbəxt olmuş,
 Səfalətə, əziyyətə tapdadılmışları
 İkinci dəfə səadətə qovuşduran
 Müqəddəs mahiyyətin qisməti, xoşbəxtliyi
 İdi iqə (?)yə ibadət edirəm!

Bilinməsi vacib qanun antırnısa deyilən
 Biliksizliyin qaranlıq gecəsində
 Biri üç anlamaq görüşünə aldanıb
 Təkrar-təkrar (yolunu) azanlara
 Bir tək doğru yolu göstərüb
 Yeganə məqama çatdıran
 Hikmət ayındakı parlaq
 Müdrik yolgöstərənə ibadət edirəm!

Altı paramut, dörd nüfuzun
 Çarə-üsullarına dayanaraq
 Atyantika olub yanılmışların
 Aryamarqa yoluna sövq edən
 Heç bir maneə tanımayan ilahi gözilə
 Hər zaman görüb, (onlara) ümid olan
 Amoqhadasın, hər şeyi görən
 Saf qədəmə ibadət edirəm!

Raqa, ayı başda olmaqla azğın adətlərə aid
 Şeytan nəslinin təhlükələrini yaradan
 Rahi tərəfindən örtülmədən
 Raya hökmdarın qüdrətinə yetmiş

Rasayan dadlı qanun suyunu axıdıb
 Rama sevincini artıran
 Ratnaçandra cövhəri ay tanrı
 Rəşmi parlaqlığına ibadət edirəm!

Niyama yamana, bilinməsi gərək olan qanunların,
 Nirvana, bütün maniyaların
 Nişda birakına birlikdə getməyi,
 Nyaya yozum yolunu tutub
 Nitya əsas, keçilməz, nizdama, mənsiz,
 Nivodha sönmüş, dəyişilməyən
 Nirvana məqamında möhkəm yerləşmiş
 Saf nırmalaya ibadət edirəm!
 Səs bağlarını qırıb keçmiş,
 Öndəki ucda tutulmamış
 (Kökündən) qopmaq görüşündən uzaqlaşmış,
 Qopub ayrılmağın dibinə girməmiş,
 Üçlü-dördlü əlamətə dayanmış,
 Zaman adlı hesaba düşürülməmiş,
 Təmkinli, durulmuş, saf vimala,
 Əsası-kökü müqəddəsə ibadət edirəm!

Qeyri-adi, qiymətli mal-dövlət ilə
 İstəyincə hüzura çatdıran,
 Arzuya uyğun qanun-qayda elan etməklə
 Şəhadətin əsaslarını tapdıran,
 Daha artıq qorxusuz hala gətirib
 Darlıq, sıxıntılıq zəhmətindən qurtaran,
 Tada tivəki verməkdə davam edən
 Lütfkar atama ibadət edirəm!

Prakriti deyib duran,
 Pradhana etməli deyə vəz edən,
 Pratitya samutpada qanunundan ayrılıb
 Prajapatiyə inanmışlarla
 Prasva edərək danışan,
 Pratibhanalarını gücdən salan,
 Brahmacarı düz əməlli
 Adı Brahman olana ibadət edirəm!
 Addan, əlamətdən ayrılmış əsasla,

Ad-sanlı, qeyri-adi, çox incə əməlli,
 Anasrava dhatu deyilən
 Dəyişməz qanun zümrəsi vücudu,
 Bütün qanunların dayağı (olan) ata-dədə sayılan,
 Saf brahmı, gerçək Azruanın verdiyi,
 Adı-sanı yüksəlmiş Brahmadata adlı
 Hörmətəlayiqə ibadət edirəm!
 Başda çordaban olmaqla, bütün arhantların
 Sunasızu dadmağa darıxdıqları,
 Sudhana başdnqlıg (?) yaxşı insanların
 Sorub istədikləri, dilədikləri,
 Bir-birinə qarışmış, qarşılaşmış səbəbkərlərin
 Susmalarını təmin edib sevindirən
 Ləzzətli, gözəl, doğru-dürüst qanunlu
 Su tanrısına ibadət edirəm!

Başlanğıcı olmayan uzun samsaradan bəri
 Balaprthajana olmaq uğrunda
 Paramartha əsaslı yozumunun kökünə qarışaraq
 Var, yox deyilən iki ucu tutub
 Başını itirmiş Yajnadatta kimi
 Varılacaq orta yolu yanılmışların
 Başçısı, sövqedicisi Bhadra Şiri adlı
 Baxşım, sizə ibadət edirəm!

Caturasiti Saranşiyə
 Tam ölçü hesabı ilə səksən dörd min
 Çarıtlarla basdırılmış
 Arama şübhəsinə düşmüşlərə
 Səssiz sevinc suyunu hiss edən,
 Tamamilə zamanında qanun hüzurunu əta edən
 Candana Şri sandal səadətine yetirmiş,
 Şan-şöhrət qazanmış ad-sanlıya ibadət edirəm!

Dəmir, tunc, gümüş, qızıl çarxını
 Fırladan xanlar basdınlıg (?)
 Tanrının, məxluqların qüdrətləri arasında
 Çoxlu zamanını keçirmiş,
 Müqayisəyə gəlməz (dərəcədə) odlu, alovlu,
 Tərpədiməz (qədər) güclü, arzu olunan,

Tay-bərabərsiz, ölçüsüz, gözəl, ad-sanlı
 Tanrım, sizə ibadət edirəm!

Yadı da, özünü (də) eyni cür ehtiva edən,
 Mərhəmətli könül izhar edib,
 Qəbul olunacaq gözəl qanunlarda
 Ruh, şəkil vermə işiğini göndərib
 Yanılma əsaslarının qaranlıqlarının
 Yenidən doğulması (ehtimalını) söndürən,
 Parlaq, aydın, şad, taleli
 Aydınliq verənə ibadət edirəm!

(İnsanı) izləyən nizvanların
 Bulandırma gücünü aradan qaldırıb,
 Başda ehsan (olmaqla) yaxşı hərəkətlərlə
 Fəzilətini, hikmətini yayıb
 Pozulmaz, puç olmaz nizvana səadətini
 Bulma istəyini irəlilətməmiş, yerinə yetirmiş
 Kədərsiz, səadətli Asoka Şri
 Bürhan səadətine ibadət edirəm!

Nandamukati ayrı-ayrı tapınılan
 Namarupa, ada, şəklə qapılmışların
 Nayuta asnakhya milyonlar sayınca
 Naraka nifrət əzablarında
 Nata ümid olmağa qadir,
 Narasınha, əziz məxluqlar aslanı

Narayana Şri güclü, qüvvətli
 Nayaka məqam sahibinə ibadət edirəm!

Baxıb doyulmaz lakşana əlamətli
 Gözlə görünən bədən forması,
 Göz hissiyatını şadlandıran,
 Könül qüdrətini qürurlandıran
 Əsiz lınhua xoşbəxtliyi, səadəti,
 Dilənən diləkləri tamamilə yerinə yetirən
 Hamıya köməyi dəyən Kusuma Şri adlı
 Doğru duyana ibadət edirəm!
 Paramartha, gerçək, gözəl yozucu,

Parivisuddhi, kökü təmiz, süzgəcdən keçmiş,
Bağ kusak (?) deyilən kiri yaxın qoymayan,
Padma çiyuda, çiçək parıltılı,
Var-gəl etmə bügüləmə (?)si,
Hamıya faydalı ad-san olmuş,
Bhavaqraya dayanan Lokadhatunun
Başçı yiyəsinə ibadət edirəm!
Dharani samadhi qanunlarını tamamilə
Dharmapitaka xəzinəsində saxlayan,
Dasabala on güclü dərk edənlərin
Dana srestha zənginlər yeri,
Drdhavajra olduqca möhkəm almaz,
Dhatu nəslinin adı, şöhrəti
Dana Şri adlı mal-mülklə xoşbəxt
Dakşinaki dindara ibadət edirəm!

Uzun samsaranın od evi içində
İrəli-geri var-gəl eləyən,
Dayanılmaz, həmlə edilməz, götürülməz
Dolaşmaq yolun əzəyyətlərinə düşər edilmişləri
Hər zaman hər yerdə düşünüb əzizləyərək
(Onların) unutmayan ümid-pənahı,
böyük dərkədi Smrti Şri adlı
İlahilər xanına ibadət edirəm!

Açgözlülər kökü ayıdan başqa
Sel həmləsinə məruz qalanları
Sutra, başqa gözəl qanunlar sayəsində
Uzatdığı əlilə dartıb çıxararaq
Tamamilə ümid-pənah ola bilməklə
Gözəl, mübarək ad, şöhrət tapan
Suparikirtitana mandheyasrı adlı
Soruşulan müdrikə ibadət edirəm!

Əsli-əsası saf, müdrik
Yüksəklərə qalxan tuğunu dikəldib
Yanlı düşüncəli yad yağları
Uzaqlara qovaraq qaçırmaqla
Daxilən dürüst hərəkətli,
El-obasını möhkəm qoruyan

İndraketudhvaya raja (
Müqəddəs hökmdara ibadət edirəm!
Manuçap idi şəkil dəyişdirməklə
Addımlayıb gəzərək var-gəl edən
Manuşa, məxluq basdıqlığı (?) ların
Maitri könüllü, gerçəkdən gözəl düşünəni
Mayajala, sehr ağı, hiylə, aldatma ilə
Madhyamarqa yoluna ustalıqla başlanan
Mahapuruşa, böyük ər, Sunvirkranda şri,
Şöhrətim, sizə ibadət edirəm!

Dəyişməz kökdən ayrılıb yüksəlmiş
Başqa-başqa vücudları ilə
Anaqata, gələcək zamanların sonuna qədər
Başqalarının mənfəətinin təmini işində
Aramsız, köməksiz var-gəl eləmək üçün
Çox güclü arzu ifadə etmiş
Tərəddüdsüz istəklili Yikirandaqamini,
Atacığım, sizə ibadət edirəm!

Bütün qırx səkkiz müqəddəs qanunlu,
Hər tərəfə yayılmış parlaq işıqlı,
Tükəziqçə (?) müqəddəs tüməki idiqi (?),
Bütöv, əskiksiz, xoşbəxt, taleli
Saysız-hesabsız cürbəcür qeyri-adi şeyləri ilə
Əslinə nüfuz edilməyən atəşli, alovlu,
Qaranlıq samsaranın parlaq məşəli,
Əslini dərk etmişə ibadət edirəm!

İstənməmiş istəkləri bütünlükdə ödəyən,
Qaldırılması ağır cövhər köklü,
Kirli nişvanın kirinə bulaşmayan,
Gözəlcə açılmış lınhua soyundan,
Şəkil dəyişdirməklə ruhu qüvvətli,
Ümumun mənfəəti üçün hər zaman çalışan,
Doğru dərk hikmətinə sahib
Kütidmiş (?) alovuna ibadət edirəm!

Əksiksiz bütün arzuları yerinə yetirən,
Çintamani kimi çətin tapılan,

Çimsiz, silvisiz (?), qüsursuz, əksiksiz,
 Gerçək udumbara kimi, böyüklük verən
 Ölçülməz, çəkilməz mübarək qanunların
 Pöhrəsi, budağı ətrafı bürümüş,
 “Gerçəklik” qanunu kökündə möhkəm oturmuş
 Gerçək sala ağacına ibadət edirəm!
 Budur eynilə bizim kimi
 Çasıb qalmış məxluqlar uğrunda
 Upalı sutrada rica etmiş,
 Devarsi tərəfindən mükəmməl vəz edilmiş
 Otuz beş bürhana ibadət etdiyim üçün
 Tamamilə qovuşmaq əməlim önə çıxaraq
 Ümitsizlərə ümid olan
 Böyük idrakə çatanlardan olum.

Çısuva Tutunq

İlahi

Önq başlap, adkanğularka biliqlər kaçar,
 Öküş kara, ayığ yolluğ uruğuş saçar,
 Öqlüq kişi istim tutçı yaşmaksız baçar,
 Öşəliksiz yiq nirvanıñ karığın açar.

Burkan kənti könqül erür, könqül ok burkan,
 Bularni mat bölsər bolur sansarta turğan,
 Brdulmasar ikiqükə bulup ol nırvan,
 Bu bir sözni setirək boldı bakşıta sorqan.
 Yirtinçününq yilvi tül teq ertükin ukğıl,
 Yintsikmətin şımnularka nışvanığ utğıl,
 Yiktəm arığ öz könqülüq burkan tip tuyğıl,
 Yiq nom bu, ol munı tutup işsimək kotğıl.

Akaştakı ay tenqrini atkanmış bolup
 Ayatakı erdinini içğınıp salma,
 Alku ödtə taştın sınqar tiləmiş bolup
 Anuk buzni suv timətin arsqıq kalma.

Köni öqəli büqüş urğıl, oduğın sakın,
 Közi yaruk ıduklarka barğıl yakın,
 Könqül vişayikiqününq tözin sakın,
 Könqültin taş nəqü nom bar, çınkaru bakın.

Bir ağızka edqü söz bar, sözləyin sanqa,
 Birdən kirtqünüp turtqünüp tudğıl, yemü, sirinimə manqa,
 Bratya tiqli manı sintə tip birqil anqa,
 Bürük tapsar ol erdiniq, nə satığ munqa.

Yaykı suvni kışkı ödtə buz tiyürlər,
 Yana yayın kışkı buzni suv tip tiyürlər,
 Yanqıldukta çın burkannı könqül tiyürlər,
 Yanqılmadukta könqülni ok burkan tiyürlər.
 Tuyumadukta ol kitiğ bolur bu kitiğ,
 Tuyunmişka bu kitiğ ok bolup ol kitiğ.
 Tuyundum timək yoğıka ol uluğ tidiğ
 Tuymak-tuymamak arısar, ol bolur sidiğ.

Tuyunğuluğu bar ersər, tuyunmuş bolmaz,
Tuyunğuluğu yok ersər tuyunmak bolmaz,

.....
Tuysar, mundağ sansartakı bağ özə bolmaz.
Önqi, körki, uksadığı anıñq yok erip
Öküş tınlıq, yirtünçilər antın bəlqürər.
Ödvi yitvi, öcmə yaruk top-tolup erip
Üç ödkı alku tüzünlər mundın törüyür.

Yarup yaşup katçıqlarta boldacı erip
Yaba yirtünçüq bir yintəm idər tuymayur,
Yaşımukça bodu intin anta yok erip
Yamaraça körüqin busdaçı erür.

Öcmə, amrılma yintəm bir törin tutsar,
Ütkietə kök kalıqıq kinq, boş sığurur.
Öziniq ed ed sayu sıqmışın körsər,
Üç oqušta munısız nənq, bir nom, ozun yok erür.

Ertinqü sansız asanki paramıtlarıq
Enqrək sokımı yirintə ertürmiş bolur,
Ertmiş, kəlmədük, körünür arıq uluqlar
Enqəyü öztə atırdlıq közünür.

Usık ekşər, sav-söz intin yok erip munda,
Onqardğuka köp yanqşadım, tüzünüm, sanqa.
Usal bolup sımıdasarsan muna bu tušta
Una astıñq kenqrənqeyşən çimədmə manqa.

Anı üçün bakşılartın yanq, kip, boşuq kol,
Alku ödtə bışıqta yiq, yiqta bışıq bol,
Altı kapıqça içtin körqil, köşünqəy yiq yol,
Arıq, süzük, yiq mənqiliq uluq anta ol.

Küşqü yılın tokuzunç aynıñq on yanqıta
Körklə, tanqqsuk taydu kidini kav lınhuata
Köp yanqşamaklıq boduğın kök kalıqıq
Küşəyü bedizeqəli umunmuşın körqü üçün bitidim
Çısuya Tutunq.

Tərcüməsi:

Öncə (ondan) başlayaq (ki), biliklər xassələrə yönələr,
Bir çox qara, pis yolların toxumunu əkər,
Ağıllı insan heç zaman yanılmadan diqqət edər,
İstisnasız nüfuzlu nirvananın qapısını açar.

Bürhanın özü ruhdur, ruh da bürhan,
Bunları bu cür bölsən, samsarada durarsan,
Hər ikisinə bulaşmayanlar nirvananı tapır,
Bu sözü baxşından soruşan çox nadir oldu.
Yer üzünün bir yuxu olduğunu anla,
Özünü şeytanlara əzdirmədən nişvana hakim ol,
Hər zaman müqəddəs olan ruhu bürhan bil,
Əsas qanun budur, bunu tutub başqaları ilə əlaqəni burax.

Yuxarıdakı Ay tanrıya özünü tabe edib
Ovcundakı cövhəri yerə salma,
Heç zaman yalnız xarici görünüşü arzulayıb
Gördüyün buza su deyil deyə aldanıb qalma.

Doğru düşünmək üçün hikmətə söykən, ayıq ol,
Gözü işıqlı müqəddəslərə yaxın get,
Ruhla zahir ikiliyinin əslini düşün,
Ruh xaricində nə qanunlar var, diqqətlə bax.

Bir ağız yaxşı söz var, sənə söyləyim,
Ardıcıl bir inamla onu tut, olarmı, məndən şübhələnmə,
Pratyaya deyilən inci səndədir deyib ona könül ver,
O cövhəri tapa bilsən, bunun qiyməti yoxdur.

Yayın suyuna qış zamanı buz deyirlər,
Qışın buzuna isə yayda su deyirlər,

Yanılanda əsl bürhana ruh deyirlər,
Yanılmadıqda isə ruha bürhan deyirlər.

Duyub anlamadıqca o sahil bu sahil olur,
Duyub anlayana isə bu sahil də o sahil olur.
Duyub anladım demək yoqi üçün böyük əngəldir,

Duyub anlamaq-anlamamaq aradan qalxsa, o, aradan
sıyrılmış olur.

Duyub anlanılacaq şey varsa, duyub anlaşılmaq olmaz,
Duyub anlaşılacaq şey yoxsa, duyub anlamaq olmaz.

.....

Duyub anlarsa, onda samsaradakı bağlarla bağlanmaz.

Onun rəngi, şəkli, bənzəri yoxdur,

Bütün məxluq, yer üzü ondan bəlli olur,

Hər şeyə nüfuz edən, təmkinli işıq dopdolu olub

Hər üç zamanın bütün mahiyyətləri bundan törəyər.

Parlayıb işıldayaraq xassələrdə mövcud olub

Yava yer üzünü bir anda bəzəyər, duymaz,

Mərcimək qədər bodhi onda qətiyyəni yoxdur,

Yamaraya görüşünü pozan odur.

Sönmə, təmkin kökünü hər zaman bir tutarsa,

Kiçik bir deşiyə göy üzünü asanca, rahatca sığdırır.

Özünün hər şeyə sığdığıni görürsə,

Hər üç zümrədə onsuz bir şey, bir qayda-qanun, bir yer yoxdur.

Saysız-hesabsız paramitaları

Bir barmaq girə biəlcək yerdən keçirmiş olur,

Keçmiş, gələcək, hazırkı müqəddəs ölkələr

Enqəyü öztə (?) açıqca görünür.

Hərflər, söz-sav heç biri burada yoxdur,

Ey əsillim, (məsələni)asanlaşdırmaq üçün sənə çox boş-boş

danışdım.

Qafil olub burada indi tənbellik etsən,

Budur astıq kənqrənqəysən çimədmə (?) mənə.

Ona görə baxşılardan üsul, nümunə, qurtuluş istə,

Həmişə olanlar arasında yaxşı, yaxşılar arasında olanlardan ol,

Altı qapıdan içəriyə bax, ən gözəl yol görünür,

Təmiz, duru, əsas hüsurun məkanı oradadır.

Siçan ilinin doqquzuncu ayının onuncu günündə

Gözəl, nadir taydı kəidini kav (?) çiçəyində

Çox boş-boş danışmaq boyası ilə göy üzünü

Güclə bəzəməyi umduğunu göstərmək üçün yazdım.

Çısuva Tutunq.

PRATYAYA ŞİRİ

İlahi

Utmışlarınq vısayı buda avatansana
Uluğ kölünqü sudurta uz tirip nomlamış,
Uğanlarınq on kut kolunç yozıqı bu nomuğ
Una anı iyin kəziqçə okıdı sözləlim.

Yatvısınça, tikvisinçə on sinqar, üç ödkü
Yalanquklar arslanınqa, yumkıkı kalısız,
Yaba kat-kat erkliq, toorı alkınçsız körüqlüq,
Yaratınqı yanqı özə yükünmək kılalım.

Birər koğta koğ sanınça nom oğuş, ol ok
Birərıntə birlə toyluğ burkanlar sakınıp,

Bir-birüntə uz taksutluğ taluyar öntürüp
Birər burkan edqülərin üz ödün ögəlim.

Alkınmaksız yiq üstünki tapıqlar iltinü
Anı tuta utmıqlarkı ayayu tapınıp
Anta basa kut kolınmak küçintə kılılmış
Anudara, öşəliksiz tapıqıqı turalım.

Kirtqünmədin tıltağ töşkə kiç ödün yığılmış,
Kkir, kakaç teq üç aqutın kinq alkıq törümiş

Kintsü münlüq yaşuqlarıq kinqürü kılılmış
Kin sonqısın kılmağuka kilişəlim.

Budğıl, alku burkanlarınq, bükərliq tuymışnıq,
Boşğutluğnunq, boşğutsuznunq, bodıatan tidmişnıq,
Bolmaktakı bartağçannıq buyanlıq işlərinqə
Bularka iyin ögirməkiq bodulu işləlim.

Yirtinçününq yulaları yanqırtı tanıdulmış,
Yintip kamağ sımularıq utmış at almışıq
Yiq üstünki nomluğ tilqən evirtqü küsüşin
Yintəm süzük könqül özə ödüqçi bulalım.

Enqəyü öz işləqü işin ertürü tükədir
 Enq kinintə nırvan bulğu oğrakığ turqurmuş
 Edqün barmış ıduklarığ emgəkliqlər üçün
 Ertə öküş kalp, öd özə sərqürü tudalım.
 Öz baxşımız, öqün tuymış öşəliksiz ərninq,
 Önqrə, amtı, kin-üç ödkı tözkərinçsizlərninq
 Öngin-öngin paramıtlığ yollarça yorıyu
 Ödrədinqü, ervişləriq ödkünüp alalım.

Tıdığsız, çın bilqə biliqıq içirdi tanuklap,
 Tıdmatın ol özlüqləriq taşırdı irinçkəp
 Tiliklərin, küsüşlərin kanturu birgəli
 Tınlıq udu, barmaqların ötkünü yorılım.

Ol samantabadırınınq yorımış yiq yoriğ
 Utğuradı mansuşiri öridmiş kut küsüş

Ozakı bu tokuz türlüq işlərüq işləyü
 Onunç buyan evirməkiq evirü birəlim.

Tərcüməsi:

Qaliblərin vişayası Buddha Avatnısaka
 Böyük taşıt sutrasında yaxşıca düzülüb yorulmuş,
 İlahilərin on səadət arzusunun yozumu olan bu qanunu
 Odur ki, bunun üçün sıra ilə oxuyub izah edək.

Eninə, uzununa hər yerdə, hər üç zamanda
 Məxluqlar aslanına, istisnasız hamısına,
 Üst-üstə qat-qat qüdrətli, ağı bitib tükənməz gözlü,
 Münasib şəkildə hörmətlə ibadət edək.

Hər zərrədə zərrə sayı qədər qanun-qaydaları, bunların
 Hər birində bir yerə cəmlənmiş bürhanları düşünüb,
 Ayrı-ayrılıqda hər səsdə böyük şer ümmanları yaradıb
 Hər bürhanın yaxşılıqlarını uzun zaman öyək.
 Sonsuz mühüm qulluqları birlikdə götürərək
 Onlar ilə qalib gəlmişlərə hörmətlə qulluq edib
 Sonra xoşbəxtlik arzulama qüdrətində vücuda yetmiş
 Anuttara, bənzərsiz olana verək.

Səbəb kökünə inanmadan uzun zamandan bəri yığılmış,
 Çirk, pislik kimi üç zəhərdən geniş bir şəkildə törəmiş
 Kintsü qüsurlu günahlarımızı açıqca etiraf edib
 Bundan sonra bunları etməmək üçün kililəşək.

Əsllərin, bütün bürhanların, yaxşı dərkətmişlərin,
 Öyrənənin, öyrənməyəninin, bodhisattva deyilənlərin,
 Olmaqdakı prthaqjanaların yaxşı işlərinə
 Bununla bağlı həvəslə davam edək.

Dünyanın məşəllərini yenidən yandırmış,
 Arayıb taparaq bütün şeytanları yenmiş adını alanı
 Ən üstün qanun çarxını fırlatmaq arzusu ilə
 Hər zaman təmiz könüllə özümüzə dilək diləyək.

Özünün görəcəyi bütün işləri görüb bitirib
 Sonda nivananı tapmağı niyyət etmiş,
 Yaxşıqla getmiş müqəddəsləri, əzabkeşlər üçün,
 Saysız-hesabsız dövr, zamanlarda göz önündə saxlayaq.

Öz baxşımızın, düşüncə ilə dərk etmiş bənzərsiz ərin
 Keçmiş, indi, gələcək(hər üç zamanda əslinə çatılmazların
 Ayrı-ayrı paramita yollarıyla yüyürərək
 Öyrəniləcək tövr, hərəklərini örnək alağ.

Maneəsiz, doğru biliyi içdən tanıyıb,
 Mane olmadan o canlılara kənardan mərhəmət göstərib
 Diləklərini, arzularını yerinə yetirmək üçün
 Getdikləri yolda onlara nümunə göstərək.
 O Samantabhadranın getdiyi müqəddəs yol
 Manjusrının yaxşıca izhar etdiyi səadət arzusu
 Əvvəlki bu doqquz cür işi yerinə yetərərək
 Onuncu müqəddəs dövrəni başlayaq.

Atsanq Kalım Keysi

İlahi

... Alku üç ödkü utmışlarınq yoriğları,
Arış, arığ kut kolunçuğ tolun bütəkərip
Ayağuluğ Tolpı Tüzün yolu özə
Adruk, uluğ tuyunmakığ tuyunayın.

Utmuşlarınq anq uluğ ağı bolmuş
Umuğumuz Tolpı Tüzün(edqü ərkə,
Una anqa alku işlərim ukşaşzun tip,
Uzatı bu buyanlarımın evirürmən.

Arığ, süzük etüzüm, tilim, könqülüm
Adruk, yiq yoriğlarım törüqü ulaşum,
Atı Tolpı Tüzünnünq nəçük erti ersər,
Ançulayu ok məninq yimə anqa ukşarun.

Tolpı Tüzün iduknunq yoriğın arıtıp,
Tutçı mançuşiri teq, kut küsüş öritip,
Turup kinki kalplarta irinüqsüzün
Turkaru ol işləriq tolğuru işləyin.

Ülqülənçsiz yoriğlarta özüm yoriyu
Ülqüləp nənq bulğuluğsuz edqü nom tapıp,
Önüş yoriğ, edqü, adruk içintə turup
Önüş alku büqülük küçüq ötkürəyin.

Alp biliqliq iduk, kutluğ mançuşiri teq,
Ayağuluğ Tolpı Tüzün bodısatav teq,
Alku ödtə olarkə iyin ögrətinqü üçün,
Amtı muna buyanlarımın evirürmən.

Üç ödkü burkanlarkə öqqü küləqü
Üzdünki teq yiq atruk küsüş öritip
Özəlixsiz ərənlər yolın bulğalı
Üzüksüz ol buyanlarımın evirürmən.

Ağtuk bolup isiq öşüm üzülqü tušta
Alku kılınçlığ tıdığlarım yumkı tarıkıp,
Amıtaayusı burkan manqa yügerü közünüp,
Arduk mənqiliq yirtinçütə barıp turayın.

Ol uluşta mən barıp, toğa birlə ok
Oza bu kut kolunçka tükəlliq bolup
Utğurak, bir əgsüksüz, onqay tolğurup
Ontın sinqar tınlıqlarkə asiğ kılayın.

Oğrayu ol burkanınq nomluğ toyınta
Uçuzkia lınhua içintə toğup bəlqürüp
Umuğumuz ülqülənçsiz yoriğlığınq
Utrusınta burkan kutınğa alkış alayın.

Tuyunmışınq ol alkışın alu birlə ok
Turum ara yüz koltı etüz bəlqürtüp,
Tolptın sinqar küü kəliqliq küçümin yatıp
..... tınlıq asiğın bütürəyin.

Ertmətin bu kök qalık, tınlıq ağışı
Əsrinqü kılınçlar, kiliş nızvanı...
Ertməqəy bu muni teqlər ertqü ödkədəqi
Enqəyü məninq bu kut kolunçum alkınmatın.

Ulsuz, tüpsüz ontın sinqar yirtincülərtə
Urup tolu erdinilər, tenqidəm aş, ton
Uluş koğı sanınça kalp ödlər özə
Uşun ödün burkanlarkə tapığ kılğu.
Adın anıbar tenqininq kalıkınta
..... bu kut kolunc, yolukmıšta,
Arığ bodı yoriğta küsüşü tursar,
Anınq buyanı yiq erür.....

Yavlak yolnunq emgəkintin .....
Yavuz iştin abamu ..... evrilür.
Yakın bakıp ülqülənçsiz yarukluğka
Yarp utğurak bu yoriğıq tavrak bütürür.

Ayı uz bolup tiriq özük iltinmiş,
Asıqlıq bolup kişi ajunı bululmuş
Ançulayu ol Tolpu Tüzün bodısatavteq...
Anqa uqşatu yiq nomlar tərkin bululur.

Biliqsiz başlap nızvanılar oğurınta
Biş anantras ayıq kılınç .....
Birqüçi bu kut kolunç .....
Bir kşanta ol kılınç..... alkınur.

Asıl tözi, atı, yolu, körki.....
Atınta yiq büqükə.....
Ayıq şimnu, tərş nomluğ.....
Anı üçün üç .....
Bodı sögüt altınta .....
Boş könqülin yağısızın burkan bolup
Budğıl arıq nomluğ tilqən evirmək özə
Bud kötürmə tınlıqlarka asıqlı.....

Apam birük kayu kişi bu .....
Alıp, tuqup, sözləyü .....
Anıq tüşin .....
Atırlıq ol burkan kutın .....

..... bu nom erdininq tutdaçı .....
.....edqüliq tüşin töküp sözləsər,
Kalısız alku yiq nomları kşanta tolup
Kamağ tınlıq küsüşlərin kanturu uyur.

Una amtı bu kut kolunçuğ sözləmişninq
Uç-kıtıq yok yiq buyanın evirürmən,
Uşun ödün sansarta çommuş batmışlar
Uçuz onqay sukavatı uluşta toğzunlar.

Iduk samandabadırı bodısatavnıq yorır kut
Kolınmaqınqa tayanıp kolutı Atsanq
Kalım Keyşi koşuğka ıngurmuş şlok(
Takşut nom tükədi. Satu! Satu!...
Namu bud! Namudıram! Namusanq!

Tərcüməsi:

Hər üç zaman qaliblərinin hərəkətlərini,
Saf, təmiz niyazı bütünlüklə yerinə yetirib
Hörmətli Tolpu Tüzün yoluyla
Müqəddəs, böyük idrakı dərk edək.

Qaliblərin ən böyük oğlu olmuş
Ümidimiz Tolpu Tüzün (ə)(yaxşı insana,
Bütün işlərim ona oxşasın deyə,
Uzun zamandan bəri bu yaxşılıqlarımı davam etdirirəm.

Təmiz, saf vücudum, dilim, ruhum
Seçilmiş, müqəddəs törədiyi diyarım,
Adı Tolpu Tüzün olanıncı necə idisə,
Mənimki də eynilə ona oxşasın.

Möhtərəm Tolpu Tüzünün hərəkətlərini seçib,
Eynilə manjuszi kimi, hər an niyaz ilə məşğul olub,
Bundan sonrakı dövranlarda yaşayıb qorxmadan
O işləri hər zaman bol-bol özüm işləyim.
Ölçülüb-biçilməz hərəkətləri özüm davam etdirərək
Heç bir ölçüyə gəlməz müqəddəs qanunu tapıb,
Yüksəliş yolunda, yaxşılıq, saflaşma içində durub
Hər cür bügünlük(?) gücünə nüfuz edim.

Güdrətli elm sahibi, müqəddəs, əziz Manjuszi kimi,
Möhtərəm Tolpu Tüzün bodhisattva kimi,
Hər şey daim onların vasitəsilə öyrənilməyi üçün,
İndi mən də yaxşılıqlarıma davam edirəm.

Hər üç zaman bürhanlarını öyüb şöhrətləndirən
Yuxarıdakı kimi müqəddəs, seçilmiş arzu izhar edib
Ən yüksək ərənlərin yolunu tapmaq üçün
Ara vermədən o yaxşılıqlarıma davam edirəm.

Özümdən keçib isti bədənimdən ayrılacağım an
Hər hərəkətimə mane olanların hamısı dağılıb,
Amitayuş bürhan qarşımda görünüb
Mən də ən gözəl hüsur məqamında gedib duram.

O diyara gedib mən, doğar-doğmaz
 Öncə bu səadət istəyinə çatıb
 Tamamilə, heç bir əksiksiz, yaxşıca dolğunlaşıb
 Dünyanın hər tərəfindəki məxluqlara faydalı olum.

Birbaşə o bürhanın qanun məclisində
 Ucuzca bir lınhua (gülü) içində doğub bəllənib
 Ölçülüb biçilməz davranışa sahib olmuş ümidimizin
 Hüzurunda bürhan səadəti üçün alqışlanaq.
 Dərək etmiş olanın o alqışını alar-almaz
 Dərhal yüz milyonlarla vücut göstərib,
 Hər tərəfə şəkil dəyişdirmə qüdrətini yayıb
 .....məxluqların istifadəsini təmin edək.

Bu göy üzü, məxluqlar nəsli ortadan qalxmamış
 Bulanıq əməllər, klesa nırvanları...
 Bunun kimi şeylərin keçib gedəcəyi zamana qədər keçməz
 Mənim bu niyazım sona çatmadan.
 Bünövrəsiz, dibsiz olan dünyaların hər tərəfində
 Bir çox cövhər, ilahi yeməklər, geyimlər toplayıb
 Yerın zərrələri sayınca dövranlar içində
 Uzun zaman bürhanlara tapınılmalıdır.

Başqa anabhra göy üzündə
 ..... bu niyaz ilə qarşılaşdıqda,
 Saf bodhi hərəkətində olma istəyi varsa,
 Onun yaxşılığı üstün olur.
 Puç yolun əziyyətlərindən.....
 Pis işdən əbədi ..... dönür,

Ölçülməz qədər işıqlıya yaxın gedib
 Bu davranışı sağlam bir şəkildə dərhal qəti tamamlar.

Həyatı özü ilə götürməsi çox yaxşı olur,
 İnsan aləminin tapılması faydalı olur
 Beləcə o Tolpu Tüzün bodhisattva kimi...
 Ona oxşar müqəddəs qanunlar tez tapılır.

Biliksizlikdən başlayaraq nızvanılar uğrunda
 Beş anantarya günahlar .....

Verən bu müqəddəs niyaz .....
 Bir andaca o hərəkət .....bitir.

Əsil- kökü, adı, yolu, şəkli .....
 Başqalarından üstün böyüyə .....
 Məlun şeytan, tərs qanun .....
 Onun üçün üç .....

Bodhi ağacı altında .....
 Boş könül ilə düşmən bir bürhan olub
 Pudqala, saf qanun çarxını fırlatmaqla
 Hərəkət edən məxluqlara faydası .....

Ancaq hər hansı bir kimsə bu .....
 Alıb, tutub, söyləyərk .....
 Onun qazancını .....
 O seçilmiş bürhan səadətini .....

..... bu qanun cövhərini tutan .....
 ..... yaxşılıq qazancını ortaya töküüb izah etsə,
 İstisnasız bütün müqəddəs qanunları bir anda dolğunlaşıb
 Bütün məxluqların istəklərini təminə müvəffəq olar.

Budur indi bu niyazı izah etmənin
 Ucsuz-bucaqsız müqəddəsliyi ilə məşqul oluram (κi),
 Uzun zamandan bəri samsaraya cumub batmışlar
 Asanlıqla Sukhavatı diyarında doğulsunlar.
 Müqəddəs Samantabhadra bodhisattavanın izlədiyi
 Niyaza dayanaraq diləkçi Atsanq
 Kalım keyşinin nəzmə çəkdiyi şer -
 Mənzum qanun bitdi. Güzəl! Güzəl!..
 Buddaya ehtiram! Qanuna ehtiram! Camaata ehtiram!

KIKI

İlahi

..... idizin
 Ulunun, yapırqak, huaların
 .....bolmuş tüşlertin
 Uşatı yaruklar önərin.

Uluğ yinçülük toorlarta
 Ordu qarşılar bolmuşın,
 Uzi tenqrilər olarta
 Oyun edirü turmuşın;

Etüzlərinqə yaraşı
 Erdiniliq idiq tüməkin
 Enqəyü yoz yoçan yarudur
 Esrinqü yaruklar önmişin;

Ol yaruklarta köp kalın
 Uluğ tuuğ kuşatru bralar,
 Olarınq içintə ülqüsüz,
 Ontın sinqarkı burkanlar.

Uluşı, balıki, illəri
 Uprakar asıqlıq işləri
 Utğurak, bəkiş bəqülük,
 Uşatı köşünür sakınğu ol.

Turğın, süzük ol suvnuq,
 Turum ara təqşilip
 Topulur, yaruk, ödviliq
 Tonqup buz bolmuşın sakınğu ol.
 Amtıki munı teq sakınçıq
 Alku ödtə kolulap sakınsar,
 Abıta burkan uluşıta
 Adırthıq, utğurak toğarlar.

Üçünç kolılamak içintə
 Öncdüнки ol buz təqşilip,
 Ödvi yayturılıq yağız yir
 Özin ok bütmişin yakınıp,

Yiti ərdinliq bir sıruk
 Yiriq kötürü tururın,
 Yintəm səkiş kızları
 Yitiñsiz körkə bolmuşın,

Səkiş yüüzintə yüzər önci
 Seviqliq ərdini, munçuklar,
 Setirəksiz tıyalıq, bəkdilıq
 Seçə, tanqlançıq idiqlər,

Birər ərdini, munçuktın
 Birintə minqər yaruklar
 Birtəm uz körü kanınçsız
 Bir kərü yalrıyu önərlər.

Seçilip birər yaruklar
 Səkişər tümən, törtər minq
 Seviqliq önqlüqin yalrıyu
 Sərilip turmuşın sakınğu ol.

Yana minq koltı kün tenqrilər
 Yarukların birqərü idmiş teq

.....
 .....

(Səhifə düşmüşdür)

..... içintə
 Tözi üşmədin bışrunğu ol.
 .....soğançıq
 Tünərməz, saçılmaz dyan ol.

..... könqülünq
 İqəsiz, kuruğın onqarsar,
 .....barmaksız

İkisiz bolup amrılısar.
 ..... amrılıp
 İdənq kararmakı bolmasar,
 İnçip taştın yaltrıp
 İdi saçılmakı yok ersər,

Adkağlar könqül birlə biriksər,
 Amrılıp kararmadın yaltırsar,
 Amıru saçılmadın turulsar,
 Adı bolur mununq dyan tip.

Altınç könqül biliq ok
 Arya avalukda işvarı adanur,
 Adura tuyuğlu biliqiq
 Anı tayşıcı küləyür.

.....
 Yanduru badıp bu munta
 .....
 Yarp toğar ersər ol anta.

.....
 Ayayu kut kolunu təqinip
 .....
 .....evirərmən.

(Səhifə düşmüşdür)

Ötrü kim kayu tınlıqlar
 Üzüksüz muntağ sakınsar,
 Ülqüsüz koltı kalptakı
 Örtüqlüq kılınçı tarıkar.
 Amtını kişilər öltükdə
 Adırtlıq, utğuraksiziksiz
 Abıta burkan üksintə
 Altunluğ lınhuata toğarlar.

Yitinç kınki ödtəki
 Yirtinçütəki tınlıqlar
 Yiq üstünki burkanığ

Yintəm körqəli küsəsər,
 Yiti ərdinin idiqliq
 Yi yüzintə seviqliq
 Yimə lınhualıq orunuğ
 Yinçürü, kolulayu sakıngu ol.
 Yana lınhualıq orunnunq
 Yapırğaklarıninq idiqin,
 Yava ərdiniliq smırın,
 Yaltrıyu önər yarukın
 Alaya vityan biliq tip
 Adantaçı səkizinç biliqning
 Adırtlıq utğurak öz tözi
 Abıta burkan ol erür.

Amtı muntada basakı
 Abıta burkan uluşın,
 Altı yiqirmi kolılamakıq
 Aya körkitü birəlim.

Enqilki kim kayu tınlıqlar
 Emgəqliq sansarka korksarlar,
 Ərtinqü mənqiliq uluşta
 Ərqülüq tapları bolsarlar,

Küntəkiriliq boltukta,
 Kün badğalı bartukta,
 Küsiş öritip ol ödtə
 Könqültə inçə tip sakıngu ol.

Yaltrıyur erdinin idiqliq
 Yaruk kün tenqri tilqəni
 Yaba çambudivip uluşta
 Yarudğuluğ işi ertükdükte

Erdinliq sögüt hualarm,
 Əsrinqü yapırqak, tüşlərin

Evrilip yana katnayu
 Edqüti kolulap körqü ol.

Bişinç kolulamakığ öritip
Birtəm kirtgünçin süzülüp
Bilqə biliq turğurup
Bir yintəm muntağ sakıngu ol.
Alku erdinilərin idiqliq
Amrançığ köl, yuular içintə
Aştanqıx obıt suvları
Amrılıp tolu tururın.

Yiti ərdinliq yirlərtə,
Yiq soğançığ yuullarta
Yiqirmişər yoçan kinq alkığ
Yintəm lınhua çeçəklər...

Altmışar koltı lınhuanıq
Arasıntın suvlar kudulup
Amrançığ öqənkielərtin
Ağılıp önər sürülüp.

Öqənkielər tüpintə
Öküş təlim vajırlıq
Önqi-önqi önqlüq kumları
Özin ok uzkıa tültəklər.

Ağdınur inər suvlarınq
Amrançığ ünlüq kuşlarınq
Anıq tikisintə nom üni
Antağ eşidilür inçə tip,

Utğurak ürlüksüz emgək tip,
Uzadı kuruğ mənsiz tip,
On paramıtlar başlağlıq
Uluğ bodısatavlar yorığı tip

İnçqə, tərinq, soğançığ
Eşidqəli ertə yarağlıq
Iduk nomlamış nom üni
İnçip eşidilür tanqlançığ.
Bu ünlərinq içintə
Burkan .....

Bursanq kuvrağığ öməkiq
Bularnı .....
Kolulamakta yaratınıqlar,
Kolulamakığ kodmanqlar,
Kutrulmak küsüslüq tüzünlərə!
Altınç, kamağ ərdiniliq,
Adırtlıq, somlıq, çısukluğ,
Altın yağır yir yirintə
Artukrak körqəli, seviqliq!

Bişər yüz koltı ərdiniliq
Birtəq kalık .....
Birintə .....
Birtəq ülküsüz erürlər.

Tenqri .....
Təqrikləyü yığılıp
Tənqidəm oyun .....
Təprətmişlərin sakıngu ol.

Yana sansız-sakıssız
Yaraşı oyun bölüklər
Yalrıyu kök kalıkta,
Yapşını asılı ermişin,

.....yüz
Eligər yoçan uluğın
.....
Esrinqüyaruklar önmişin

.....
Kinsük erdini brahmamanı
.....çın yinçü toorları
Kinq alkığ idiqliq sakıngu ol.
Tokılığ körkə kırıqarlar,
Tuuğ idişliq tirqüklər,

Turğu bintəvir keriklər,
Tutçı yarukluğ idiqlər...
Bu erdiniliq idiqlər
Bulıt teq tözədə yatılı

Bulunq yınqakta tap iyin
Burkanlar işin işləyü
Alku tınlıqlarığ kutkarıp
Asıqlıq, mənqiliq kılmişin
Adırtlıq, bəriz bəqülük
Alamban kılıp sakıñgu ol.
Una bu yetinç kəz.....

.....
Olurğu erdini lınhua .....
.....

Bu orun ersər .....
.....toyınınq
Bodı könqülünün küç intə
.....
Azuça kimlər küsəsər
Abıta burkan körqəli,
Aşnuça lınhualıq orunuğ
Adırtlıq ..... sakıñgu ol.
Birük bu sakınçığ kim kayu
Bışrumı ..... tükədsər,
Biş tümən kalp sansarta
Birim, ötəq ..... birqülük

Ağır ayıq kılınçı
Arıyu kitip tarıkıp
Abıta burkan üksintə
Adırtlıq toğğalı bolurlar.

Kolulamakta yaratınıqlar
Kolulamakıq kotmanqlar
Kutrulmak küsüşlük tüzünlərə!

Səkizinç abıta burkannıq
Sərilip turdaçı mənqqülük
Seçə tanqlançığ etüzin
Sevə .....sakıñgu ol.
Alku kamağ burkanlar
Arıq nom oğuşı tözlük ol.
.....

.....

(Səhifə düşmüşdür)

.....
Sakınu yitinçsiz yorıqın
.....
Saçmadın arıyın tip sakıñgul.

Kolulamakta yaratınıqlar,
Kolulamakıq kotmanqlar,
Kutrulmak küsüşlük tüzünlərə!

.....
Inamu yinçürü yükünüp
.....
.....

(Səhifə düşmüşdür)

Tərcüməsi:

.....yiyəsini
Budağını, yarpağını, çiçəklərini
.....tapılan meyvələrdən
Durmada işıqlar çıxdığını;
Böyük inci ağlarında
Saraylar, köşklər olduğunu,
Tanrı övladlarının orada
Oyun oynadıqlarını;

Vücutlarına yaraşan
Cövhərlərdən hər cür bəzəklərdə
Enqəyü (?) yüzlərcə yojana işıqlandıran
Rəngarəng işıqlar çıxdığını;

O işıqlarda çoxlu
Böyük aləm kuşatırı bralar,
Onların içində ölçüsüz,
Dünyanın hər tərəfindəki bürhanlar.
(Onların) diyarı, şəhərləri, elləri

Upakara faydalı işləri
Açıq, yaxşıca bəlli,
Ardıcıl görünür, düşünməli.

O durğun, duru suyun
Bu arada dəyişərək
Şəffaf, parlaq, sərt şəkildə
Donub buz olmasını düşünməli.

Həmin bu cür düşünməni
Hər zaman ələ alıb düşünsələr,
Abita bürhanın diyarında
Açıqca, qəti olaraq doğularlar.
Üçüncü (dəfə) ələ alanda
Əvvəlki o buz dəyişilib,
Sərt vaiduryanın qara torpağının
Özlüyündə yarandığını düşünüb,

Yeddi cövhərli bir dirəyin
Yeri üzərində tutduğunu,
Bütün səkkiz üzünün də
Qənirsiz gözəl olduğunu,

(Hər) səkkiz üzündə də yüzər cür
Gözəl cövhərlər, muncuqlar,
Seyrək olmayan tiya, bəkdindən ibarət
Seçilmiş, qeyri-adi bəzəklər (olub),

Hər bir cövhər, muncuğun
Hər birindən minlərlə işıqlar
Birdən yaxşıca baxıb doyulmayacaq şəkildə
Birgə parlayıb çaxarlar.

Seçilmiş hər işığın
Səkkizər on min, dördər min
Sevimli görünüşü ilə parlayaraq
Orada durması düşünülməlidir.
Bir də min korti gün tanrılarının
İşıqlarını birlikdə saçdıqları kimi

.....
.....

(Səhifə düşmüşdür)

.....içində
Kökü kəsilmədən dolğunlaşmalıdır.
.....dadlı
Sönməz, dağılmaz dhyanaadır.

.....ruhun
Yiyəsiz, boş olarsa,
.....gəlib-getməsiz
İkisiz olub durarsa,

.....durub
Heç bir sönməsi olmasa,
Beləcə kənara işıq verib
Hər hansı dağılması yoxdursa,
Bağları ruh ilə birləşirsə,
Dayanaraq sönmədən işıq saçırsa,
Duraraq dağılmadan saflaşarsa,
Bunun adı Dhyana olur.

Altıncı ruh elmi
Arya Avalokitesvara adlanır,
Ayrıca dərs edən elmi
Tayşıcı (olaraq) öyürlər.

.....
Yenidən batıb bu burada
.....
O orada sağlamca doğularsa.

.....
Təzimlə niyaz edərək
.....
.....çevirirəm.
(Səhifə düşmüşdür)

Bundan başqa hansı məxluqlar
Dayanmadan bu cür düşünürsə,
Ölçü-biçisiz dövranlardakı
Örtülü işləri (onlardan) uzaqlaşır.

İndiki insanlar öldükdə
Qəti, şübhəsiz

Abita bürhanın hüzurunda
Qızıl lınhuada doğularlar.

Sonrakı yeddinci zamanda
Yer üzündə olan məxluqlar
Ən üstün bürhanı
Hər zaman görmək istəsələr,

Yeddi cövhərlə bəzənmiş
Yer üzündə sevimli
Yenə lınhua məkanını
Təzim edərək ələ alıb düşünməlidirlər.

Yenə lınhua məkanının
Yarpaqlarının biçimini,
Yava ərdiniliq sımır (?) ın
Parıldayaraq çıxan işığı
Alayavijnana elmi deyilərək
Adlandırılan səkkizinci biliyinin
Açıq, qəti olan əsasları...
Abita bürhan odur.

İndi bundan sonrakı
Abita bürhan diyarını,
On altı ələ almanı
Söyləyib göstərək.
Əvvəlcə hansı məxluqlar
Əzab-əziyyət samsarasından qorxarlarsa,
Qeyri-adi hüzur məqamında
Olmaq arzusu bəslərlərsə,
Gün üfüqə yaxınlaşdıqda,
Gün batmağa getdikdə,

O an istədiyini bildirib
Könüldən bu cür düşünməlidir.

İşıq verən cövhər ilə bəzəkli
Parlaq gün tanrısının çarxı
Yavajambudvıpa diyarında
İşıqlandıracağı işi sona çatdırdıqda

Mahiyyət ağacının çiçəklərini,
Cürbəcür yarpaqlarını, meyvələrini
Təkrar-təkrar o üz-bu üzə çevirərək
Yaxşıca sığallayıb gözdən keçirməli.

Beşinci ələ almanı izhar edib
Tamamilə iman ilə durularaq
Hikmətli elmi ortaya çıxarıb
Bir müddət bu cür düşünməli.

Hər cür cövhər ilə bəzəkli
Gözəl göllər, bulaqlar arasında
Aştanqıq obit sularının
Sakit, dolu durmasını

Yeddi cövhərli yerlərdə,
Ən dadlı bulaqlarda
İyirmişər jojana qədər geniş, böyük
Yenə lınhua çiçəkləri...

Altmışar korti lınhuaların
Arasından sular axıb
Sevimli dərəciklərdən
Qaynayıb süzülərək gedər.

Dərəciklər dibində
Çoxlu-çoxlu vajranın
Müxtəlif rəngli qumları
Özü gözəl olan tültəklər (?).
Qalxıb enən suların,
Gözəl səsli quşların
Civiltisində qanun səsi

Beləcə eşidilir deyib,
Keçicidir əzab deyib,
Həmişə boş, mənsiz deyib,
On paramita başda olmaqla
Böyük bodhisattvaların hərəkəti deyib

İncə, dərin, ləzzətli
Sabahkı əlverişli (məqamları) dinləməyə
Çağırın mübarək qanun səsi
Beləcə xoş eşidilir.

Bu səslərin içində
Bürhan.....
Camaat topluluğunu düşünməyi
Bunları .....

Əldə etməyə çalışın,
Əldə etməyi buraxmayın,
Qurtulmaq istəyən əsillər!

Altıncı, hər cür cövhərli,
Seçilmiş, somlu, çısuklu,
Qızıl qara torpağında
Çox görməli, sevgili!
Beşər yüz korti cövhərli
Bütöv göy üzü.....
Hər birində .....
Vahid kimi ölçü-biçisizdirlər.

Tanrı .....
Dövr edərək toplanıb
İlahi oyun .....
Tərpətdiklərini düşünməli.

Yenə saysız-hesabsız
Yaraşan oyun bölükləri
Göy üzündə parlayaraq,

Asılı olduğundan yapışaraq,
.....yüz

Əllişər jojana böyüyünü
.....
Rəngarəng işıqlar çıxdığını

.....
Brahmanın incisi, kinsük,
.....həqiqət inci ağlarının
Geniş, bütöv olduğunu düşünməli.
İncə görkəmli kutaqaralar,
Bayraqlar daşıyan dirəklər,
Duran bintəvir keriklər (?),
Daimi işıq bəzəkləri...

Bu cövhər bəzəkləri
Bulud kimi hər tərəfə yayılaraq
Dünyanın hər yanında istəyə görə
Bürhanlar işlərini görüb,

Bütün canlıları qurtarıb
İstəklərinə, hüzura qovuşdurduqlarını
Açıq, inamlı bir şəkildə
Alambana edib düşünməli.

Budur bu yeddinci sıra .....
.....
Oturacaq cövhər lınhuası .....
.....

Bu yer isə .....
.....rahibin

Bodhi ruhunun gücüylə
.....

Əgər kimlərsə istəsə
Abita bürhanı görməyi,
Əvvəlcə lınhua çiçəyi olan yeri
Açıqca ..... düşünülməli.
Bir kimsə bu düşüncəni
Başarıb ..... tamamlarsa,
Əlli min dövranlıq samsarada
Borc, ödəmə ..... verilərək

Etdiyi ağır günahlar
Təmizlənərək, gedib, uzaqlaşib
Abita bürhanın hüzurunda
Seçilib doğulmağa qadir olurlar.

Əldə etməyə çalışın,
Əldə etməyi buraxmayın,
Qurtulmaq istəyən əsillər!

Səkkizinci Abita bürhanın
Əbədi sükunət içində duran,
Seçilmiş qeyri-adi vücudunu
Sevərək .....düşünməli.

Bütün mövcud bürhanlar
Saf qanun nəslinin əsasdırlar.

.....

.....

(Səhifə düşmüşdür)

.....

Düşünməklə yetilməyəcək vəziyyətini

.....

Çaşmadan saflaşmaq deyər düşünməli.

Əldə etməyə çalışın,
Əldə etməyi buraxmayın,
Qurtulmaq istəyən əsillər!

.....

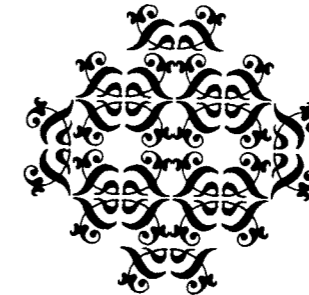
İnanaraq hörmətlə ibadət edib

.....

.....

(Səhifə düşmüşdür)

QƏDİM TÜRK NƏSRİ

Qədim türk ədəbiyyatında şerdən fərqli olaraq nəsrin ilk nümunələri xeyli gec – I minilliyin ortalarından sonra meydana çıxır. Və müşahidələr göstərir ki, həmin nümunələr öz ideya-məzmun, poetik texnologiya qaynağını qədim türk eposundan alır.

Qədim türk nəsrinin şah əsərləri Göytürk imperiyasının son dövrlərində -VII əsrin son VIII əsrin ilk onilliklərində Orxon çayı hövzəsində “bənqü taşlar” (“əbədi daşlar”) üzərinə həkk olunmuş kitabələrdir. Qədim türk (run) əlifbası ilə yazılmış həmin kitabələrdən tarix etibarilə birincisi Ongin (VII əsrin 80-ci illərinin sonu 90-cı illərinin əvvəli), ikincisi Tonikik (VIII əsrin ilk onilliyinin sonu ikinci onilliyinin əvvəlləri), üçüncüsü Kül tiqin (732), dördüncüsü isə Bilgə xaqan (734) dır. Yüksək dövlətçilik düşüncəsinin ifadəsi olan bu kitabə-əsərlər qədim türk eposundan gələn mükəmməl ədəbi-bədii təfəkkürün yeni tarixi dövrdəki davamı-inkışafıdır. Kitabələrdə nə qədər konkret tarixi şəxsiyyətlər, hadisələr barəsində danışılırsa danışılırsın, mütləq həmin şəxsiyyət və ya hadisələrin qeyri-konkret epik mənşəyindən çıxış edilir, “tarixəqədərki” təsəvvürlərə istinad olunur. Məsələn, Kül tiqinin şərəfinə yazılmış abidədə Göytürk dövlətinin yaranıb formalaşması tarixi barədə söhbət getsə də, mətn qədim türk dastanlarının epik təhkiyəsini, bədii intonasiyasını mühafizə edir. Göytürk dövləti VI əsrin ortalarında formalaşdığı halda həmin abidədə onun (Göytürk dövlətinin) tarixinin az qala dünyanın yaranmasından başladığı göstərilir ki, bu da epos təfəkkürünün “təzyiq”inin nəticəsidir. Və həmin “təzyiq” özünü Göytürk dövlətini yaratmış kağanlardan, onların gördüyü böyük işlərdən, müxtəlif xalqların, tayfaların onların (kağanların) bu dünyadan getməsinə kədərlənməsindən -prinsip etibarilə, olmuş tarixi hadisələrdən danışılarda da göstərir.

Qədim türk (run) kitabələrindəki qəhrəmanlar tarixi şəxsiyyət olsalar da, onların ideya-bədii təqdimatı qədim türk eposundakı qəhrəmanların təqdim üsulunu xatırladır. İltəris kağan da, İlbilqə xatun da, Bilgə kağan da, Tonikuk da, Kül tiqin də real tarixi xidmətləri ilə təsvir olunmalarına baxmayaraq sanki epik qəhrəman taleyi yaşamışlar. Onlar (eləcə də onların obrazını yaradan Göytürk ya-

zıçısı) qədim türk eposunda olduğu kimi yalnız bir Tanrıya inanır, hər bir hadisənin məhz Tanrının iradəsi ilə baş verdiyinə qətiyyənlər şübhə etmirlər. Lakin Göytürk kağanları, qəhrəmanları apardıqları müqəddəs mübarizələrin mexaniki iştirakçıları da deyillər, onlar tez-tez dərin siyasi-ideoloji düşüncələrə dalır, xalqın, dövlətin taleyini düşünür, mürəkkəb vəziyyətlərdən çıxış yolu aramaqla hadisələrə istiqamət verməkdən çəkinmirlər. Və o da hiss olunur ki, Göytürk hökmdar-qəhrəmanı tanrıçılığı dini-mistik (fatalist) məzmununda qəbul etməklə yanaşı onu konkret tarixi fəaliyyətinin, siyasi istəklərinin ideologiyasına çevirmək gücündədir.

Əminliklə demək olar ki, Göytürk nəsrinin, yaxud Göytürk dövrü türk nəsrinin əsas qəhrəmanı Tanrı (və müqəddəs Yer, Su) tərəfindən mühafizə olunan, mənsub olduğu xalqın, yaxud xalqlar birliyinin (dövlətin!) ictimai-siyasi, mənəvi ideallarını müdafiə edən türk kağanı -hökmdarıdır (yaxud şahzadədir). Onun mövcudluğu xalqın xoşbəxtliyi, ölümü isə böyük kədəri kimi təqdim olunur.

Göytürk nəsrinin yaradıcıları barədə məlumatlar yox dərəcəsinə azdır: Tonikuk kitabəsini ya Tonikukun özü, ya da onun şəxsi katib-yazıçısı; Kül tiqin, Bilgə xaqan kitabələrini isə, mətnlərin özündə qeyd olunduğu kimi, onların nəslindən olan Yollığ tiqin yazmışdır. Kül tiqin, Bilgə kağan kitabələrinin eyni müəllif (məhz Yollığ tiqin) tərəfindən yazılmasını o da göstərir ki, hər iki kitabə üçün ümumi olan bütöv mətn parçaları, ifadə-obrazlar mövcuddur.

Qədim türk nəsrinin ikinci qolunu Maniçi və buddist dini-mistik əsərlər təşkil edir. Qədim Şərq (İran, sanskrit, Çin, Tibet) dillərindən tərcümə-təbdil edilmiş həmin əsərlərdə türk ideoloji-bədii təfəkkürünün nə dərəcədə, hansı səviyyədə iştirakı mübahisəli olsa da, qədim türk maniçi, yaxud buddist nəsrinin yalnız mexaniki çevirmə olduğunu qəbul edərək yüzlərlə yazılı abidədən ədəbi-bədii hadisə kimi imtina etmək düzgün olmazdı. Və onu da nəzərə alaq ki, haqqında söhbət gedən əsərlərin bir qisminin orjinalı əldə edilmədiyindən onların çoxu ümumiyyətlə maniçiliyin, yaxud buddizmin tarixini öyrənmək üçün orjinalı əvəz edəcək mənbələrdir.

Türk maniçi nəsrində ən çox maraqlı doğuran əsər VIII əsrə aid olduğu güman edilən "Xuastuanift" (Maniçilərin tövbə duası)dır. İran dillərinin birindən tərcümə təbdil edilmiş əsərin müxtəlif əlifbalarla bir neçə nüsxəsinin zəmanəmizə qədər gəlib çatması onun türk maniçilik mühitində müəyyən qədər geniş yayıldığını göstərir. "Nurlu tanrı Mani"nin şərəfinə yazılmış türkçə nəsr əsərləri içərisində tam mətnlərlə yanaşı çoxlu natamam parçalar, fraqmentlər

vardır ki, bu da türk maniçi nəsrinin həm ideya-məzmun, həm də ifadə-forma axtarıqlarının şerdə olduğu kimi intensiv getdiyini təsdiq edir.

Qədim türk buddist nəsrinin ən məşhur abidəsi Şərqi Türkünstanın Beşbalıq şəhərindən olan Sınqku Seli Tutunqun X əsrdə Çin dilindən tərcümə-təbdil etdiyi "Altun yaruk" (Qızıl işıq)dir. Əsərin çoxlu nüsxələri mövcuddur. Buddizmin əsaslarını təbliğ etmək məqsədilə qələmə alınmış "Altun yaruk" ədəbi-bədii baxımdan da diqqəti çəkir.

Qədim türk buddist nəsrinin onlarla, hətta yüzlərlə orjinal, yaxud qeyri-orjinal nümunələri dünyanın müxtəlif kitabxanalarına səpələnmişdir.

GÖYTÜRK NƏSRİ

Tonikuk kitabəsi

Bilqə Tonikuk bən özüm Tabtaç ilinqə kılntım. Türk bodun Tabğaça köür erti.

Türk bodun kanın bolmayın Tabğaça adırıldı, kanlantı. Kanın kodın Tabğaça yana içikdi. Tenqri ança timis erinç: kan bertim, kanın kodın içikdin. İçikdük üçün tenqri öl temis erinç. Türk bodun ölti, alkıntı, yok boltı. Türk sir bodun yerintə bod kalmadı. İda, taşda kalmısı kobranın yeti yüz boltı. İki ülüqi atlığ erti, bir ülüqi yadağ erti. Yeti yüz kisiq udızığma uluğı şad erti. Yağıl,-tidi. Yağmısı bən ertim—Bilqə Tonyukuk. Kağan mu kısıyın,-tidim. Sakıntım: turuk bukalı, səmiz bukalı arkada bilsər, səmiz buka, turuk buka tiyin bilməz ermis tiyin ança sakıntım. Anta kısırə tenqri biliq bertük üçün özüm ök kağan kısıdım. Bilqə Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan birlə, İltəris kağan bolayın. Bəriyə Tabğaçığ, önqrə Kıtanığ, yıraya Oğuzığ ükü ölürti. Biliq esi, çab esi bən körtüm. Çuğay Kuzın, Kara Kumuğ olurur ertimiz.

Keyik yiyü, tabısğan yiyü olurur ertimiz. Bodun boğazı tok erti. Yağımız teqirə uçuk təq erti, biz şeq ertimiz. Ança olurur erikli Oğuzdantan körüq kəlti. Körüq sabı antağ: Tokuz oğuz bodun üzə kağan olurtı(tir)Tabğaçgaru Kunı Sənqüq ıdmıs, Kıtangaru Tonqra Səmiq ıdmıs. Sab ança ıdmıs: azkıya türk bodun yorıyur ermis. Kağanı alp ermis, ayğuşısı bilqə ermis. Ol eki kisi bar ersər, sini, Tabğaçığ ölürteçi, tirmən, önqrə Kıtanığ ölürteçi, tirmən, bini oğuzuğ ölürteçi ök, tirmən. Tabğaç, bəridənyən təq! Kitan, önqdənyən təq! Ben yırdantayan təqəyin! Türk sir bodun yerintə idi yorımazun! Usar, idi yokkısılm tirmən. Ol sabığ esidin tün udısıqım kəlmədi, küntüz olursıqım kəlmədi. Anta ötrü kağanıma ötüntüm, ança ötüntüm: Tabğaç, oğuz, kıtan(bu üçəqü kabısır, kaltaçı biz, öz içi, tasın tutmıs təq biz. Yuyka erikliq tonlağalu uçuz ermiş, yinçqə erikliq üzqəli uçuz. Yuyka kalın bolsar, toplaquluk alp ermis, yinçqə yoğun bolsar, üzqülük alp ermis. Önqrə kıtanda, bəriyə tabğaça, kuruya kurdanta, yıraya Oğuzda, eki-üç binq sümüz, kəltəçimiz bar, mu nə? (Anta ötüntüm.

Kağanım, bən özüm bilqə Tonikuk ötüntük ötünçümin esidü

berti. Könqlünçə udız,-tidi. Kök Öncüq yuğaru Ötükən yısğaru udız-tım. İncək-kölükün Toğlada oğuz kəlti. Süsi altı binq ermis. Biz eki binq ertimiz. Sünqüsdimiz. Tenqri yarlıkadu... yadıdımız, üqüzke tüşdi. Yayaduk volta yəmə ölti kük. Anta ötrü oğuz kopın kelti. Kəlürtim ök türk bodunığ Ötükən yerke bən özüm bilqə Tonyukuk. Ötükən yeriq kopmıs(teyin esidip bəriyəki bodun, kurıyakı, yırıyakı, önqrəki bodun kəlti.

Eki binq ertimiz, biz eki sü boltı. Türk bodun olurğalı, türk kağan olurğalı Santunq balıqka taluy-üqüzke təqmıs yok ermis. Kağanıma ötünip sülətdim. Santunq balıqka, taluy-üqüzke təqürtüm. Üç otuz balık sıdı. Usın Buntatu yurtda yatu kalur erti. Tabğaç kağan yağımız erti, On ok kağanı yağımız erti. Artukı kırkız küçliq kağan yağımız boltı. Ol üç kağan öqləsip: Altun yış üzə kabısalım timis— ança öqləsmıs, önqrə türk kağanğaru süləlim, timis, anqaru süləməsər, kaç nənq ersər, ol bizni,-kağanı alp ermis, ayğuşısı bilqə ermis, kaç nənq ersər, ölürteçi kük. Üçəqiün kabısın süləlim, anı yokkısılm(timis. Türqes kağan ança timis: Bəninq bodunım anta erür, timis. Türk bodun yəmə bulğanç ol,-təmis, oğuzı yəmə tarқанç ol,-timis. Ol sabın esidip, tün yəmə udısıqım kəlməz erti, olursıqım kəlməz erti, ança sakıntım... süləlim,-tidim. Köqmən yolu bir ermis, tumus,-tiyin, esidip bu yolın yorısar, yaramaçı—tidim... Yerçi tilədim, çölqi Az eri bultım.

Özüm Az yerim, anı bilm...ermis, bir türükı ermis. Anın barmıs, anqar yatın, bir atlığ barmıs,-tiyin ol yolın yorısar, unç,-tidim sakıntım. Kağanıma ötüntüm, sü yoritdım, atlat,-tidim. Ak Terməl keçə oğraklatdım. At üzə bintürə karığ sökdüm. Yokaru at yetə yadağın, ığaç tutunu ağırttum. Önqrəki ər yoğuru teqirin ıbar bas asdımız, yobalu intimiz. On tünkə yantıkı tuğ ebirü bardımız. Yırçı yir yanqılın boğazlantı. Bunqadın kağan “yelü kör” (timis)“Anı subuğ baralım!” Ol sub kodı bardımız. Sanağalı tüşürtimiz. Atığ ıka bayur ertimiz. Kün yəmə, tün yəmə yelü bardımız. Kırkızığ uka basdımız... Sünqüqin açdımız. Kanı süsi tirilmıs. Sünqüsdimiz, sançdıımız. Kanın ölürtimiz. Kağanıka kırkız bodunı içikdi, yükünti. Yantımız. Köqmən yısığ ebirü kəltimiz.

Kırkııda yantımız. Türqis kağanta körüq kəlti, sabı antəq: önqdən kağanğaru sü yorılım(timis)yorımasar, bizni, kağanı alp ermis, ayğuşısı bilqə ermis, kaç nənq ersər, bizni ölürteki kük(timis)Türqis kağanı tasıkmıs(tidi(On ok bodunı kalısız tasıkmıs(tir. Tabğaç süsi bar ermis. Ol sabığ esidip kağanım: Bən ebqərü tüşəyin(tidi)Katun yok bolmıs erti, anı yoğlatayın(tidi)Sü barınq(tidi)Al-

tun yılda olurun(tidi)Sü bası İnəl kağan Tardus sad barzun -tidi. Bilqə Tonıkuq! -banqa aydı(Bu süq elt(tidi)Kıyınığ könqlünçə ay, bən sanqa ne ayayın(tidi)Kelir ersər, kü ər ükülür, kelməz ersər tılığ sabığ alı olur,-tidi. Altun yılda olurtımız.

Üç körüq kisi kəlti, sabı bir: kağanı sü tasıkdı, On ok süsi kalısız tasıkdı(tir. Yarı yazıda tiriləlim)timis. Ol sabığ esidip kağanğaru ol sabığ ittım. Kantayın? Sabığ yana sab... kelti: Olurun(tiyin)timis. Yəlmə, karağü edqüti urğıl, basıtma)timis. Böqü kağan banqaru ança ayıdmıs: Apa tarqanğaru içrə sab ıdmıs. Bilqə Tonıkuq ayığ ol, öz ol, anqlar... "Sü yorılım" tisər unaman. Ol sabığ esidip sü yorıtdım. Altun yıdığ yolsızın asdım, Ertis üqüziq keçiqsizin keçdimiz, tün katdımız, Bolçuka tanq üntürü təqdimiz.

Tılığ kəlürti, sabı antağ: Yarı yazıda on tımən sü tirilti,-tir. Ol sabığ esidip bəqlər kopın: Yanalım, arığ-obutı yeq-tidi. Bən ança tirmən, Bən Bilqə Tonıkuq: Altun yıdığ asa keltimiz, Ertis üqüziq keçə keltimiz. "Kəlmisi alp" tidi, tuymadı. Tenqri, Umay, ıduk yer, sub basa birti erinç. Nəkə təzər biz? Üküs tiyin nəkə kərkur biz az tiyin. Nə basınalım, təqəlim(tidim. Təqdimiz, yaydımız. Ekinti kün kəlti, örtçə kızın kəlti. Sünqüsdimiz. Bizintə eki uçı sinqarça artuk erti. Tenqri yarlıkaduk üçün üküs tiyin, biz kərkmadımız, sünqüsdimiz. Tardus sad ara badı. Yaydımız, kağanın tutdımız, yabğusın, sadın anta ölürti. Əliqçə er tutdımız. Ol ok tün bodunun sayu ıtımız. Ol sabığ esidip On ok bəqləri, bodunu kop kəlti, yükünti. Kəligmə bəqlərin, bodunun itin(yığın azça bodun təzmis erti. On ok süsin sülətdim.

Biz yemə sülədimiz, Anı ertimiz. Yıncü üqüziq keçə Tinəsi oğlu yatıgma Benqliqək tağığ... ertü...

Təmir karığka təqi irtimiz, anta yanturtımız. İnəl kağanka karam alı tağka tezık, tokarsın... anta yerüki Suk baslığ soğdak bodun kop kəlti. Ol küntə təqli türk bodun Təmir karığka, Tinəsi oğlu yatıgma tağka təqmıs, idi yok ermis. Ol yerkə bən Bilqə Tonıkuq təqürtük üçün sarığ altun, örün kümüs, kız-kuduz, eqribəti, ağı bunqsuz kəlürti. İltəris kağan biliq esin üçün, alpın üçün Tabğaçka yeti yeqirmi sünqüsdı, Kıtanda yeti sünqüsdı, Oğuzka bes sünqüsdı. Anta ayğuçı yemə bən ok ertim. Yağıçısı yemə bən ertim. İltəris kağanka... türk Bilqə kağanka, türk Böqü kağanka...

Kapağan kağan... Tün udımatı, küntüz olurmatı. Kızıl kanım tökti, kara tərim yüqürti isiq-küçiq bertim ok, bən özüm yelməq yemə ittım ok: Arkuy karağüq ulğartdım, basınığma yağığ kəlürir ertim. Kağanımın sülətdimiz. Tenqri yarlıkazu!

Bu türk bodunka yaraklıq yağığ kəltürmədim, töqünliq atıq yüqürtmədim. İltəris kağan kazğanmasar, udu bən özüm kazğanmasar, il yemə, bodun yemə yok ertəci erti; kazğantukın üçün uduğ özüm kazğantukım üçün il yemə il boltı, bodun yemə bodun boltı. Özüm karı boltım, uluğ boltım. Nənq yerdəki kağanlıq bodunka büntüqi bar ersər, nə bunqı bar ertəci ermis.

Türk bilqə kağan ilinqə bititdim bən Bilqə Tonıkuq.

İltəris kağan kazğanmasar, yok erti ersər, bən özüm bilqə Tonıkuq kazğanmasar, bən yok ertim ersər. Kapağan kağan türk sir bodun yerintə bod yemə, bodun yemə, kisi yemə idi yok ertəci erti. İltəris kağan, bilqə Tonıkuq kazğantuk üçün Kapağan kağan, türk sir bodun yorıduki... Türk bilqə kağan türk sir bodunıq, oğuz bodunıq iqidü olurur.

Tərcüməsi:

Müdrük Tonıkuq mən özüm Tabğaç elinə getdim. Türk xalqı Tabğaçə tabe idi.

Türk xalqı xansız olmayım deyə Tabğaçdan ayrıldı, öz xanı oldu. Xanını atıb Tabğaçə yenə tabe oldu. Tanrı belə demişdi: xan verdim, xanın qoyub tabe oldun. Tabe olduğumuz üçün tanrı "öl" demiş. Türk xalqı öldü, dağıldı, məhv oldu. Türk sir xalqı yerində adam qalmadı. Kolda, daşda qalmış toplanıb yeddi yüz oldu. İki hissəsi atlı, bir hissəsi piyada idi. Yeddi yüz adamı aparan böyüyü şad idi. "Qoşul"-dedi. Qoşulanı mən idim(müdrük Tonıkuq. Xaqanımızı seçək,-dedim. Düşündüm: arıq buğalı, kök buğalı arxadan baxsalar kök buğa, arıq buğa deyə bilməzlərmiş, deyə düşündüm. Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün məhz özüm xaqan seçdim. (Mən) müdrük Tonıkuq Boyla Bağa Tarkan ilə, İltəris xaqana tərəf olduq. Cənubda tabğaçı, şərqdə Kıtanı, Şimalda oğuzu çoxlu öldürdü. Məsləhət yoldaşı, şöhrət yoldaşı mən oldum. Çuğay Kuzda, Qara Qumda yaşayırdıq.

Maral yeyərək, dovşan yeyərək yaşayırdıq. Xalqın boğazı tox idi. Yağımız ətrafda yırtıcı quş tək idi, biz leş idik. Eləcə yaşayarkən oğuzlardan casus gəldi. Casusun xəbəri belə idi: doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oldu(deyir)Tabğaçə Kunı Şənünü göndərmiş, Kıtana Tonra Səmi göndərmiş. Xəbəri belə imiş (ki,) türk xalqı az imiş. Xaqanı igid imiş, məsləhətçisi müdrük imiş. O iki adam var isə,

səni, Tabğaçı öldürəsidir, deyirəm, şərqdə kıtanı öldürəsidir, deyirəm, mənə Oğuzu öldürəsidir, deyirəm. Tabğaç, cənub tərəfdən hücum et! Kitan, şərq tərəfdən hücum et! Mən şimal tərəfdən hücum edim. Türk sir xalqı yerində (onun) sahibi olmasın. Bacarsaq, sahibini məhv edək deyirəm. O xəbəri eşidib gecə yatmağım gəlmədi, gündüz oturmağım gəlmədi. Ondan ötrü xaqanıma müraciət etdim, belə müraciət etdim: Tabğaç, Oğuz, Kitan -bu üçü birləşsədə, dözəcəyik, öz içimizi, bayırımızı qorumuş olacağıq. Nazik ikən yığmaq asan işdir, incə ikən üzmək asan. Nazik qalın olsa, toplamaq ağır işdir, incə yoğun olsa, üzmək ağır işdir. Şərqdə Kıtanda, cənubda Tabğaçda, qərbdə Kurdanda, şimalda Oğuzda, iki-üç minlik qoşunumuz var, (həmin yerlərə) hücum etməliyik, nə deyirsən? (Belə müraciət etdim.

Xaqanı, mən müdrik Tonikukun etdiyi müraciəti eşitdim. Könlüncə apar,-dedi. Göy Önügün yuxarısındakı Ötükən ormanına apardım. Yük heyvanları ilə Toğlada oğuzlar gəldi. Qoşunu altı min imiş. Biz iki min idik. Döyüştük. Tanrı yar olduğu (üçün) dağıtdıq, çaya töküldülər. Səpələndikləri yollarda da, əlbəttə, öldülər. Ondan ötrü oğuzlar hamısı (tabe olmağa) gəldilər. Türk xalqını Ötükən yerinə mən özüm müdrik Tonikuk gətirdim. Ötükən yeri alınmış(dəyə eşidib cənubdakı xalq, qərbdəki, şimaldakı, şərqdəki xalq gəldi.

İki min idik, iki qoşun yaratdıq. Türk xalqı, türk xaqanı yerləşmək, məskən salmaq üçün Şandun şəhərinə, dənizə-çaya çatmışdı. Xaqanıma deyib qoşun çəkirdim. Şandun şəhərinə, dənizə-çaya çatdırdım. İyirmi üç şəhər tabe oldu. Usın Buntatu yurdunda yataraq qalır idi. Tabğaç xaqanı yağımız idi, On ox xaqanı yağımız idi. Ən əsası güclü qırğız xaqanı yağımız oldu. O üç xaqan məsləhətləşib Altun ormanı üzərinə yürüş edək(demiş, bu cür məsləhətləşmiş (ki,) Şərqə türk xaqanına qarşı qoşun çəkək(demişlər(ona qarşı qoşun çəkməsək, hər necə olsa, o bizi, xaqanı cəsur imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa öldürəcəkdir. Üçlükdə birləşib qoşun çəkək, onu məhv edək- demişlər. Türkeş xaqanı belə demiş: Mənim xalqım orada yaşayır- demiş. Türk xalqına “ iğtişas sal” - demiş, oğuzlara “üsyan et” - demiş. O xəbəri eşidib gecə yuxum gəlməz oldu. Oturmağım gəlməz oldu. Belə düşünüb ... qoşun çəkək- dedim. Kögmən yolu bir imiş, (onu da düşmən) tutmuş olduğunu eşidib “bu yolla getsək, yaramaz” dedim... Bələdçi istədim, Çöllü azəri tapdım.

Özüm Az yerindənəm... Onu... bilm... imiş, bir dayanacaq imiş. Anı (çayı) ilə getsən, orada gecələsən, getməyə bir atlıq yol qalır- deyə -o yol ilə yürüsək, olar-deyib düşündüm. Xaqanıma müraciət et-

dim, “qoşun yürütdüm, atlandı” - dedim. Ağ Terməl (çayını) keçərək düşərgə saldırdım. Atlara mindirərək qarı yarib keçdim. Yuxarı atları yedəkdə ağaclardan tuta-tuta qaldırdım. Öndəki döyüşçülər (qarı) tapdalayıb (yol açdı), kolluq tərəni aşdıq, çətinliklə endik. On gecə yandakı uçqunları dolandıq. Bələdçi yeri yanıldığı üçün boğazlandı. Buna görə xaqan “Sürətlə getməyə çalış” - dedi- “Anı çayı boyu gedək” (dedi). O çay boyu getdik. Saymaq üçün (qoşunu atlardan) düşürdük. Atları ağaclara bağladıq. Gündüz də, gecə də yel kimi getdik. Qırğızları yuxuda basdıq... Süngü ilə (yol) açdıq. Xanın qoşunu toplanmışdı. Döyüştük, məhv etdik. Xanını öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, baş əydi. Qayıtdıq. Kögmən ormanını dolanıb gəldik.

Qırğızdan qayıtdıq. Türkeş xaqanından casus gəldi, xəbəri bu cür: öndən xaqana qarşı qoşun yürüdək - demişlər- yürütməsək, bizi, xaqanı cəsur imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa, öldürəcəkdir - demiş- Türkeş xaqanı hücumla keçmiş-dedi- On ox xalqı tamamilə hücumla keçmiş- deyir-Tabğaç qoşunu da var imiş. O xəbəri eşidib xaqanı: Mən evə qayıdım- dedi -Xatun vəfat edib, onu dəfn edim - dedi- Qoşun göndərin- dedi. Qoşunun başında İnəl xaqan Tarduş şadı getsin- dedi. Müdrik Tonikuk! -mənə dedi- Bu qoşunu apar-dedi-Qınağı könlüncə et, mən sənə nə deyim-dedi- Gəlsələr, döyüşülər yığılar, gəlməsələr, dil (əsir) məlumatını alıb otur -dedi. Altun ormanında yerləşdik.

Üç casus gəldi, məlumatları bir: xaqanları qoşun çəkdi, On ox qoşunu son nəfərinədək hücumla keçdi- deyirlər. Yarış yazıda toplanmaq- demişlər. O xəbəri eşidib xaqana çatdırdım. Necə edim? Cavabı yenə cavab... gəldi: - Oturun- demiş. Kəşfiyyatı, keşiyi yaxşıca təşkil et, qoşunu basılmağa qoyma- demiş. Bögü xaqan mənə belə dedi: Apa tarkana gizli xəbər göndərmişlər (ki,) müdrik Tonikuk ayıqdır, mərdidir, anlayar... “Qoşun çəkək!” desə, razı olma. O sözü eşidib qoşun çəkdim. Altun ormanını yolsuz, İrtiş çayını keçidsiz keçdim, (gündüzü) gecəyə qatdıq, Bolçuya dan söküləndə yetişdik.

Dil (əsir) gətirdilər, xəbəri bu cür: Yarış yazıda yüz min qoşun toplaşdı-deyə. O xəbəri eşidib bəylər hamısı: Qayıdaq, abır-həya yaxşıdır- dedilər. Mən (isə) belə dedim, mən müdrik Tonikuk: Altun ormanını aşaraq gəldik, İrtiş çayını keçərək gəldik. (Bəylər) “Gələnlər igiddirlər” dedilər, anlamadılar. -Tanrı, Humay, müqəddəs yer, su qələbə verdi. Niyə qaçaq? (Düşmən) çox, biz azıq deyə niyə qorxuruq? Niyə basılaq, hücum edək- dedim. Hücum etdik, dağıtdıq. İkinci gün gəldi. (Düşmən) od kimi qızıb yeridi. Döyüştük. Bizdə iki qol

yarıbayarı artıq idi. Tanrı yar olduğu üçün (onlar) çoxdur deyə, biz qorxmadıq, döyüşdük. Tarduş şad aranı bağladı. Dağıtdıq, xaqanını tutduq, yabğusu, şadı oradaca öldü. Əllicə döyüşçü tutduq. Elə o gecə camaata xəbər göndərdik. O xəbəri eşidib On ox bəyləri, xalqı hamılıqla gəldi, səcdə etdilər. Gələn bəylərini, xalqını yığıb, (gördük ki,) azca xalq qaçıbmış. On ox qoşununu yürüşə apardım.

Biz də qoşun çəkdik, Anıya endik. İnci çayını keçərək Tinəsi oğlunun Benqlükək dağına ...

Dəmir Qarıya çatdıq, oradan qayıtdıq. İnəl xaqana (dövlət) alaraq dağa taciklərə... toxarlara... Ondan o tərəfə Suk başda olmaqla Soğdak xalqı hamılıqla gəldi. Həmin gün türk xalqı Dəmir Qarıya, Tinəsi oğlunun oylağı olan dağa çatmışdı. (Oranın) sahib yox imiş. O yerə mən müdrük Tonikuk hücum etdiyim üçün saysız-hesabsız sarı qızıl, parlaq gümüş, qız-gəlin, xalça, pul gətirdilər. İltəris xaqan müdrük yoldaşı olduğu üçün, igid olduğu üçün Tabğaçda on yeddi dəfə döyüşdü, Kıtanda yeddi dəfə döyüşdü, Oğuzda beş dəfə döyüşdü. Onda da məsləhətçi məhz mən idim. Sərkərdəsi də mən idim. İltəris xaqana... türk Bögü xaqana, türk Bilgə xaqana...

Kapağan xaqan... Gecə yatmadı, gündüz oturmadı. Qızıl qanımı töküb, qara tərmi axıdıb xidmət etdim; mən özüm ardıcıl olaraq süvari dəstələri göndərdim, Arkuy keşikçi qalasını ucaltdım, basılan yağları gətirdim. Xaqanım ilə qoşun çəkdim. Tanrı yar olsun!

Bu türk xalqının üzərinə yaraqlı yağ gətirmədim, döyüş atı yüyürmədim. İltəris xaqan qazanmasa, ardınca mən özüm qazanmasam, dövlət də, xalq da yox olası idi. Qazandığı üçün, ardınca özüm qazandığım üçün dövlət də dövlət oldu, xalq da xalq oldu. Özüm qocaldım, ulu oldum. Haradakı xaqanlı xalqın başçısı yaramazdırsa, o xalqın nə qədər dərdi olacaqmış.

Türk müdrük xaqan dövləti üçün yazdırdım mən müdrük Tonikuk.

İltəris xaqan qazanmasa, olmasa idi, mən özüm müdrük Tonikuk qazanmasaydım, olmasaydım, Kapağan xaqanın türk sir xalqı yerində bir nəfər də, xalq da, adam da sahib olmayacaq idi. İltəris xaqan, müdrük Tonikuk qazandığı üçün Kapağan xaqan, türk sir xalqı yaşamaqdadır...

Türk müdrük xaqanı türk sir xalqını, oğuz xalqını yüksəldərək hökmdarlıq edir.

Kül tiqin kitabəsi

Tenqri təq tenqridə bolmuş türk bilqə kağan bu ödkə olurtım. Sabımın tükəti esidqil: ulayu iniyiqünim, oğlanım, biriki oğuşum, bodunım, biriye şad apıt bəqlər, yıraya tarkat buyuruk bəqlər, otuz... tokuz oğuz bəqləri, bodunı bu sabımın edqüti esid, katıgdi tınqla! İlqerü kün toğsıka, biriqerü kün ortusınqaru, kurıqaru kün batsıkinqa, yırqaru tün ortusınqaru -anta içrəki bodun kop manqa körür. Ança bodun... kop tidim. Ol amtı ayıg yok. Türk kağan Ötükən yış olursa, iltə bunq yok. İlqerü Şantunq yazıka təqi sülədim, taluyka kiçiq təqmədim; biriqerü Tokuz ərsənqə təqi sülədim, Tüpükə kiçiq təqmədim; kurıqaru Yinçü üqüz keçə Temirkarıgka təqi sülədim, yırqaru Yer Bayırku yirinqə təqi sülədim... Bunça yirkə təqi yoritdım. Ötükən yışda yiq idi yok ermis. İl tutsık yir Ötükən yış ermiş. Bu yirdə olurıp Tabğaç bodun birlə tüzəltidim. Altun, kümüş, isiqti, kutay bunqsız ança birür: Tabğaç bodun sabı süciq, ağısı yımşak ermis. Süciq sabın, yımşak ağın arıp irak bodunıg ança yağutıp ermis. ...kontukta kisrə ayıg biliq ança öyür ermis.

Edqü bilqə kisiq, edqü alp kisiq yoritmaz ermis. Bir kisi yanqılsar, oğuşı, bodunı bisükinqə təqi kıdmaz ermiş. Süciq sabın, yımşak ağı arturıp üküs, türk bodun, öltiq Türk bodun, üləsikinq biriye Çuğay yış tükül, Tün yazı konayın tisər, türk bodun, üləsikiq. Anta ayıg kisi ança boşgurur ermis: Irak ersər, yablak ağı birür; yağıq ersər, edqü ağı birür- tip ança boşgurur ermis. Biliq bilməz kisi ol sabıg alıp, yağru barıp üküs kisi öltiq.

Ol yırqerü barsar, türk bodun, öltəcisən. Ötükən yış olurıp arkış-tirkiş ısar, nənq bunqıg yok. Ötükən yış olursar, bənqü il tuta olurtaçısən. Türk bodun, tok, arık ok sən, açsık, tosık öməzsən; bir todsar, açsık öməzsən. Antağınqın üçün iqidmiş kağanınqın sabın almatın, yir sayu bardıg, kop anta alkıntıg, arıltıg. Anta kalmışı yir sayu kop turu ölü yoriyur ertiq. Tenqri yarlıkadukın üçün, özüm kutım bar üçün kağan olurtım. Kağan olurıp yok çığay bodunıg kop kobratdım, çığay bodunıg bay kiltım, az bodunıg üküş kiltım. Azu bu sabımda iqid bargı? Türk bəqlər bodun, bunı esidinq! Türk bodunıg tirip il tutsıkınqın bunta urtım, yanqılıp üləsikinqin yemə bunta urtım, nənqnənq sabım ersər, bənqü taşka urtım, anqar körü bilinq, türk amtı bodun, bəqlər, bödkə köriqmə bəqlər, qü yanqıltaçısız? Mən bənqü taş... tabğaç kağanıka bedizçi kəlürtim, bediztim. Məninq sabımın sımadı: Tabğaç kağanınq içrəki bedizçiq ıtı. Anqar

anınçığ bark yaraturtım, için-taşın adınçığ bediz urturtım, taş tokıtdım, könqültəki sabımın... on ok oğlınqa, tatinqa təqi, bunu körü bilinq: bənqü taş tokıtdım. Bu eriq ersər, amtıka eriq yirtə ersər, ança eriq yirtə bənqü taş tokıtdım, bitidim. Anı körıp ança bilinq: ol taş... dım. Bu bitiq bitiqmə atısı Yollığ tiqin.

Üzə kök tenqri, asra yağız yir kılınukda ekin ara kisi oğlı kılınmıs. Kisi oğlınqa üzə eçüm -apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmıs. Olurıpan türk bodunıq ilin, törüsın tuta birmıs, iti birmıs.

Tört bulunq kop yağı ermis. Sü süləpən tört bulunqdağı bodunıq kop almıs, kop baz kılınmıs, başlıqğ yüküntürmıs, tizliqıq sökürmıs, ilqərü Kadırkan yışka teqi, kırü Temir karıqka teqi konturmıs. Ekin ara idi oksız kök türk iti ança olurur ermis. Bilqə kağan ermis, alp kağan ermis, buyurukı yemə bilqə ermis erinç, alp ermis erinç, bəqləri yemə, bodunı yemə tüz ermis. Anı üçün iliq ança tutmıs erinç, iliq tutıp törüq itmıs. Özi ança kərəkək bolmıs. Yuğçı, sığıtçı önqrə kün toğsıkda Bökli çölliq il, tabqaç, tütüt, apar, apa urum, kırkız, üç kırıkan, otuz tatar, kıtan tatabı -bunça bodun kəlipən sıgtamıs, yuğlamıs: antaq küliq kağan ermis. Anta kirsə inisi kağan bolmıs erinç, oğlı ta kağan bolmıs erinç. Anta kirsə inisi eçisin təq kılınmaduk erinç, biliqsız kağan olurmıs erinç, yabılak kağan olurmıs erinç, buyurukı yemə biliqsız erinç, yablak ermis erinç. Bəqləri, bodunı tüzsiz üçün, tabqaç bodun təbliqin kürliq üçün, armaqısın üçün, inili-eçili kınşürtükün üçün, bəqli-bodunlıq yopşurtukın üçün türk bodun illədük ilin içğınu ıdmıs, kağanladuk kağanın yitürü ıdmıs - tabqaç bodunka bəqilik urıoğulun kul boltı, silik kız oğlın kün boltı. Türk bəqlər türk atın ıtı, tabqaçğı bəqlər tabqaç atın tutıpan tabqaç kağanıka körmıs, əliq yıl isiq-küçiq birmıs. İlqərü kün toğsıkda Bökli kağanıka təqi süləyü birmıs, kırıgaru Təmirkarıqka təqi süləyü birmıs, tabqaç kağanıka ilin, törüsın alı birmıs. Türk kara kamuğ budun ança timıs: İlliq bodun ertim, ilim amtı kanı? Kemkə iliq kazğanurmən? - tir ermis -Kağanlıq bodun ertim, kağanım kannı, nə kağanıka isiq- küçiq birür mən? - tir ermis. Ança tip tabqaç kağanıka yağı bolmıs. Yağı bolıp itinü-yaratunu umaduk yana içikmıs. Bunça isiq-küçiq birtükqərü sakınmatı, "türk bodun ölürəyin, uruğsıratayın" - tir ermis, yokadu barır ermis. Üzə türk tenqrisi, türk ıduk yiri- subı ança timıs: Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kanqım İltəris kağanıqğ, öqim İlbilqə katunıqğ tenqri töpəsintə tutın yöqərü kötürmıs erinç. Kanqım kağan yitı yeqirmi ərin taşıkımıs, taşra yorıyur tiyin, esidip, balıkdağı tağıkmıs, tağdağı inmıs, tirilip yetmıs ər bolmıs. Tenqri küç birtük üçün

kanqım kağan süsi bori teq ermis, yağısı kon təq ermis. İlqərü, kırıgaru süləp tirmıs, kırıbratmıs, kamuğı yeti yüz ər bolmıs. Yeti yüz ər bolıp ilsirəmıs, kağansıramıs bodunuq kuladmıs, künqədmıs bodunıqğ, türk törüsın içğınmıs bodunıqğ eçüm apam törüsınçə yaratmıs, boşğurmıs, tölis, tarduş (bodunıqğ anta etmıs). Yabğuğ, şadıqğ anta bərmıs. Biriyə tabqaç bodun yağı ermis, yıraya Baz kağan tokuz oğuz bodun yağı ermis, kırkız, kırıkan, oğuz tatar, kıtan, tatabı kop yağı ermis. Kanqım kağan bunça...kırk artukı yeti yolu süləlmıs, yeqirmi sünqüs sünqüsmıs. Tenqri yarlıkaduk üçün illiqıq ilsirətmıs, kağanlıqğ kağansıratmıs, yağıqğ baz kılınmıs, tizliqıq sökürmıs, başlıqğ yüküntürmıs. Kanqım kağan (inçə iliq) törüq kazğanıp uça barmıs. Kanqım kağanıka başlayu Baz kağanıqğ balbal tikmıs, ol törüdə üzə eçim kağan olurtı. Eçim kağan olurıpan, türk bodunıqğ yicə itdi, iqiti, çığayıqğ (bay kılın, azıqğ üküs kılın).

Eçim kağan olurtukda, özim tarduş bodun üzə şad ertim. Eçim kağan birlə ilqərü Yaşıl üqüz, Şantunq yazıka təqi sülədimiz, kırıgaru Temirkarıqka təqi sülədimiz, Köqmən aşə kırkız yirinçə təqi sülədimiz -kamuğı biş otuz sülədimiz, üç yeqirmi sünqüşdimiz, illiqıq ilsirətdimiz, kağanlıqğ kağansıratdımız, tizliqıq sökürtimiz, başlaqğğ yüküntürtimiz. Türqis kağan türkımız (bodunım erti, bilmədükün) üçün, bizinqə yanqıldukın üçün kağanı ölti, buyurukı, bəqləri yemə ölti, On ok bodun emqək körti. Eçümiz-apamız tutmıs yir-sub idisiz bolmazun tiyin az bodunıqğ itip-yaratıp... Bars bəq erti, kağan at bunta biz birtimiz, sinqlim künçuyuğ birtimiz. -özi yanqıltı, kağanı ölti, bodunı künq kul boltı. Köqmən yir-sub idisiz kalmazun tiyin az kırkız bodunıqğ yaratıp (keltimiz, sünqüşdimiz, ilin) yana birtimiz. İlqərü Kadırkan yışığ aşə bodunıqğ ança kopturtımız, ança itdimiz. Kırıgaru Kenü Tarmanka təqi türk bodunıqğ ança konturtımız, ança itdimiz. Ol ödkə kul kullıqğ, künq künqliq bolmıs erti. İnisi eçisin bilməz erti, oğlı kanqın bilməz erti. Ança kazğanmıs, itmıs ilimiz, törümiz erti. Türk oğuz bəqləri, bodun, esidinç: Üzə tenqri basmasar, asra yir təlinməsər, türk bodun, ilinqin, törünqin kim artatı? Udaçı erti. Türk bodun... ökün! Kırqınqın üçün iqidmıs bilqə kağanınqa ermis, barmıs, edqü ilinqə kəntü yanqıltıqğ, yablak kıqürtiq. Yaraklıqğ kantın kəlip yana eltdi? Sünqüqliq kantın kəlipən sürə eltdi? İduk Ötükən yış bodun bardıqğ. İlqərü barıqma bardıq, kırıgaru barıqma bardıqğ. Barduk yirdə edqüq ol erinç: kanıqğ subça yüqürti, sönqükinq tağça yatdı. Bəqilik urı oğlınq kul boltı, silik kız oğlınq künq boltı! Bilmədük üçün, yablakınqın üçün eçim kağan uça bardı.

Başlayu kırkız kağanıqğ balbal tikdim. Türk bodunıqğ atı, küsi

yok bolmazun tiyin kağanı, öqim katunıg kötürmiş tenqri il biriqmə tenqri, türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin özümün ol tenqri kağan olurtdı erinç. Nənq yılsıg bodunka olurmadım. İcrə aşsız, taşda qonsız yabız yablaq bodunka üzə olurtdım. İnim Kül tiqin birlə sözləşdimiz. Kağanımız, eçimiz kazğanmış bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin türk bodun üçün tün uđımadım, küntüz olurmadım, inim Kül tiqin birlə, eki şad birlə ölü-yitü kazğantım. Ança kazğanın biriki bodunıg ot-sub kılmadım. Mən (özim kağan olurdukıma...) yir sayu barmış bodun ölü-yitü yadağın, yalınqın yana kəlti. Bodunıg iqi-dəyin tiyin, yırgaru oğuz bodun tapa, ilqerü kıtan, tatabı bodun tapa, birqerü tabğaç tapa uluğ sü eki yeqirmi... (sünqüşdim, anta) kisrə, tenqri yarlıkarzu, kutım bar üçün, uluqüm bar üçün öltəçi bodunıg tiriqrü iqitim, yalanq bodunıg tonlıg, çığay bodunıg bay kılıtım, az bodunıg üküş kılıtım, ıgar elliqdə, ıgar kağanlıgda yeq kılıtım, tört bulunqdakı bodunıg kop baz kılıtım, kop manqa körti. İsiq-küçiq birür bunça törüq kazğanıp inim Kül tiqin özi ança kərçək boltı. Kağan kağan uçdukda inim Kül tiqin yiti yaşda kaltı.

Umay təq öqim katun kutınqa inim Kül tiqin ər at boltı. Altı yeqirmi yaşınqa eçim kağan ilin, törüsün ança kazğantı, altı çub Soğdak tapa sülədimiz, buzdımız. Tabğaç Onq tutuk bis tü (mən sü kəlti, sünqüşdimiz). Kül tiqin yadağın oplayu təqdi. Onq tutuk yorçın yaraklıg əliqin tutdı, yaraklıgdı kağanıca ançuladı. Ol süq anta yokkışdımız. Bir otuz yaşınqa Çaça Sənqünkə sünqüşdümüz. Ənq ilki Tadıkın Çurinq boz (atıg binip təqdi, ol at anta) ölti. Ekinti İşbara yamtar boz atıg binip təqdi, ol at anta ölti. Yçinç Yeqin Siliq bəqinq kedimliq torıg at binip təqdi, ol at anta ölti. Yarakınta, yalmasınta yüz artuk okın urtı, yizək başınqa bir (təqürmədi)... təqdükün, türk bəqlər, kop bilirsiz. Ol süq anta yokkışdımız. Anta kisrə yir Bayırku uluğ İrkin yağı boltı. Anı yayın Türqi yarğun költə buzdımız. Uluğ İrkin azkıya ərın tezin bardı. Kül tiqin altı otuz yaşınqa kırkız tapa sülədimiz. Sünqüt batımı karıg söküpən Köqmən yışıg toğa yorın kırkız bodunıg uda basdımız... Kağanın birlə Sonqa yışda sünqüşdimiz. Kül tiqin Bayırkun (ın ak adğırıg) binip oplayu təqdi, bir ərıq okın urtı, eki ərıq udışru sançdı. Ol təqdükde Bayırkunınq ak adğırıg udlıkın sıyu urtı. Kırkız kağanın ölürtimiz, ilin altımız. Ol yıka türqis (tapa Altun yışıg) toğa Ertis üqüziq keçə yorıdımız, türqis bodunıg uda basdımız. Türqis kağan süsi Bolçuda otça, borça kəlti, sünqüşdimiz. Kül tiqin Başgu boz at binip təqdi. Başgu boz...ekisin özi altızdı. Anta yana kirip türqis kağan buyurukı az tutukıg əliqin tutdı. Kağanın anta ölürtimiz, ilin altımız. Kara türqis

bodun kop içikdi. Ol bodunıg Tabarda konturtımız, yana yorıp Soğdak bodun itəyin tiyin Yinçü üqüziq keçə Temirkapıgka təqi sülədimiz. Anta kisrə kara türqis bodun yağı bolmış Kenqərəs tapa bardı. Bizinq sü atı turuk, azukı yok erti. Yablaq kisi er... alp ər bizinqə təqmış erti. Antağ ödkə ökünip Kül tiqiniq az ərın irtüri ıtımız. Uluğ sünqüş sünqüşmiş. Alp Şalçı ak atın binip təpmiş, kara türqis bodunıg anta ölürmüş, almış. Yana yorıp... birlə, Kuşu Tutuk birlə sünqüşmiş, ərın kop ölürmüş, ebin, barımın... kop kelürti. Kül tiqin yiti otuz yaşınqa karluk bodun erür baruk erikli yağı boltı. Tamağ Iduk başda sünqüşdimiz.

Kül tiqin ol sünqüşdə otuz yaşayur erti. Alp Şalçı ak atın binip oplayu təqdi, eki ərıq udışru sançdı. Karlukıg ölürtimiz, altımız. Az bodun yağı boltı. Kara költə sünqüşdimiz. Kül tiqin bir kırk yaşayur erti. Alp Şalçı akın binip oplayu təqdi, az eltəbəriq tutdı. Az bodun anta yok boltı. Eçim kağan ili kamaşıg boltukınta, bodun iliqi kağı boltukınta izqil bodun birlə sünqüşdimiz. Kül tiqin alp Şalçı akın binip oplayu təqdi. Ol at anta tüşdi. İzqil bodun ölti. Tokuz oğuz bodun kəntü bodunım erti, tenqri, yer bulğakın üçün yağı boltı. Bir yıka biş yolu sünqüşdimiz. Ənq ilk Toğu balıkda sünqüşdümüz.

Kül tiqin Azman akıg binip oplayu təqdi, altı ərıq sançdı. Sü təqisintə yitinç ərıq kılıçladı. Ekinti Kuşlağakda ediz birlə sünqüşdümüz. Kül tiqin Az yağızın binip oplayu təqip bir ərıq sançdı, tokuz ərıq əqirə tokıdı. Ediz bodun anta ölti. Üçinç Bolçı...da oğuz birlə sünqüşdimiz. Kül tiqin Azman akıg binip təqdi, sançdı. Süsin sançdımız, ilin altımız. Törtinç Çuş başında sünqüşdimiz. Türk bodun adak kamaştı, yablaq boltaçı erti. Oza kəlmis süsin Kül tiqin ağıtın Tonqra bir oğuş alpağı on ərıq Tonqa tiqin yoğınta əqirip ölürtimiz. Bisinq Ezqənti Kadazta oğuz birlə sünqüşdimiz. Kül tiqin Az yağızın binip təqdi, eki ərıq sançdı, balıkca barmadı. Ol sü anta ölti. Mağı kurğan kışlap yazınqa oğuzgaru sü taşıkdımız. Kül tiqin ebiq başlayu kıtımız. Oğuz yağı orduğ basdı. Kül tiqin öqsiz akın binip tokuz ərın sançdı, orduğ birmədi. Öqim katun, ulayu öqlərim, əkələrim, kəlinqünim, kunçuylarım, bunça yemə tiriqi künq boltaçı erti, ölüqi yurtda, yolta kaltaçı ertiqiz.

Kül tiqin yok ersər, kop öltəçi ertiqiz. İnim Kül tiqin kərçək boltı, özim sakıntım. Körür közim körməz təq, bilir biliqim bilməz təq boltı, özim sakıntım. Öd tenqri yasar, kisi oğlı kop öqləlü törümis. Ança sakıntım. Közdə yaş kəlsər, eti də könqültə sığıt kəlsər, yanturu, sakıntım, katıgdı sakıntım. Eki şad, ulayu iniyiqünim, oğ-

lanım, bəqlərim, bodunım közi, kaşı yablaq boltaçı tip sakıntım. Yuğçı, sığıtçı kıtan, tatabı bodun başlayu Udar senqün kelti. Tabğaç kağanta İsyi Likən kəlti, bir tümən ağı, altun, kümüş kərqəksiz kəlti. Tüpüt kağanta Bölön kəlti. Kuriya kün batsıkdakı Soğd, Berçəkər, Bukarak ulıs bodunta Nənq sənqün oğul tarkan kəlti. On ok oğlım türqis kağanta Makraç tamğacı, Oğuz Bilqə tamğacı kəlti. Kırkız kağanta tarduş Inançu çor kəlti. Bark itqüçi, bədiz yaratıgma bitiq taş itqüçi tabğaç kağan çikanı Çanq sənqün kəlti.

Kül tiqin koy yılka yiti yeqirmikə uçdı, tokuzınç ay yiti otuzka yoğ ertürtimiz. Barkın, bedizin, bitiq taşın biçin yılka yitinç ay yiti otuzka kop alkadımız. Kül tiqin edin kırk artukı yiti yaşın boltı, tip... bunça bedizçiq toyğun eltəbər kəlürti.

Bunça bitiq bitiqmə Kül tiqin atısı Yollıg tiqin bitidim. Yeqirmi kün olurıp bu taşka bu tamka kop Yollıg tiqin bitidim.

Iğar oğlanımızda, toyğununuzda, kökdə iqidür ertiqiz, uça bardıncıqız. Tenqri tiriq edkiçə. Kül tiqinin altunun, kümüşün, ağısın, barımın türk çığay karanın ayıgma torğut bu... bəqim tiqin yöqərü tenqri... taş bitidim Yollıg tiqin.

Tərcüməsi:

Tanrı tək göylərdə doğulmuş türk müdrik xaqanı hal-hazırda taxta çıxdım. Sözümlü axıracan eşidin: məndən sonra gələn kiçik qardaş və qohumlarım, oğlum, birləşmiş qəbiləm, xalqım, sağdakı şad, apa bəylər, soldakı tarkat buyruq bəylər, otuz... doqquz oğuz bəyləri, xalqı bu sözümlü yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə! Şərqə gündoğana, cənuba günortasına, qərbə günbatana, şimala gecə yarısına (bu aradakı xalq bütünlüklə mənə tabedir. O qədər xalqı... tam təşkil etdim. İndi orada iğtişaş yoxdur. Türk xaqanı Ötükən ormanında otursa elin dərdi olmaz. Şərqə Şandun çölünədək qoşun çəkdim, dənizə az qaldı; cənuba Doqquz Ərsənədək qoşun çəkdim, Tibetə az qaldı; Qərbə İnci çayını keçərək Dəmirqapıyadək qoşun çəkdim, Şimala Yer Bayırku yerinədək qoşun çəkdim (bu qədər yerlərə qoşun yürütdüm. Ötükən ormanının yaxşı yiyəsi yox imiş, dövlət qurmalı yer (isə məhz) Ötükən ormanı imiş. Bu yerdə oturub Tabğaç xalqı ilə düzəlişdim. Qızıl, gümüş, taxıl, bol-bol ipək verən Tabğaç xalqının sözü şirin, hədiyyəsi gözəl imiş. Şirin sözü ilə, gözəl hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqı özünə yaxınlaşdırırmış.

Əsl müdrik adamlar, əsl cəsur adamlar getməmişlər. Bir adam yanılsa, qəbiləsi, xalqı son nəfərinədək yanılmazmış. Şirin sözünə, gözəl hədiyyəsinə aldanıb, türk xalqı, çoxluca qırıldı. Türk xalqı, bir hissən cənuba, Çuğay ormanına deyil, Tün çölünə yerləşək deyir. Türk xalqı, bir hissəni beləcə orada pis adamlar öyrədirmiş (ki,) uzaq isə, pis hədiyyə verir, yaxın isə yaxşı hədiyyə verir (deyib beləcə öyrədirmiş. Məlumatsız adamlar, o sözə aldanıb, yaxın gedirlər. (Ona görə də) çoxlu qurban verdin. O yerə doğru getsən, türk xalqı, qırılacaqsan, Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən heç bir dərddin olmaz. Ötükən ormanında yerləşsən, əbədi dövlət qurub yaşayacaqsan. Türk xalqı, sən yoxsullaşanda aclıq-toxluq barədə düşünürsən; bir doysan, aclıq nədir bilməzsən. Elə olduğuna görə səni yüksəltmiş xaqanının sözünə qulaq asmadan hər yeri dolaşdın, oralarda bax beləcə zəiflədin, seyrəldin. Orada qalanların tamamilə əldən-dildən düşərək dolaşırdı. Tanrının iradəsi olduğu üçün, özümün bəxtim olduğu üçün xaqan oldum. Xaqan olub yoxsul, kasıb xalqı bütünlüklə bir yerə yığdım, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim. Məgər bu sözümdə şişirtmə varmı? Türk bəyləri, xalqı, eşidin: Türk xalqının dirçəlib dövlət quracağını burada həkk etdim, yanılıb parçalanacağını da burada həkk etdim. Nə qədər sözümlü varsa, əbədi daşa həkk etdim. Ona baxaraq bilin: İndiki türk xalqı, bəyləri, taxta tabe bəylər, axı siz yanılarsınız. Mən əbədi daş... Tabğaç xaqanından naxışçı gətirdim. Mənim sözümlü sındırmadı.

Tabğaç xaqanı saray naxışçılarını göndərdi. Ona adına layiq sər-dabə yaratdırdım, içinə, bayırına adına layiq naxış vurdurdum. Daş hördürdüm. Ürəyimdəki sözümlü ...on ox oğullarına, tatlara, tək bunu görərək bilin, əbədi daş hördürdüm. Bu, yaşamalılı isə, indiki yaşamalılı yerdə isə, məhz yaşamalılı yerdə əbədi daş hördürdüm, yazdırdım. Onu görüb beləcə bilin: o daş...dım. Bu yazını yazan qohumu Yollıg tigindir.

Yuxarıda mavi göy, aşağıda qonur yer yarıldıqda ikisinin arasında insan övladı yaranmış. İnsan övladının üzərində əcdadım Bunun xaqan, İstəmi xaqan taxta oturmuş. Oturub türk xalqını, dövlətini yaratmış, inkişaf etdirmişlər.

Dörd tərəf bütünlüklə yağı imiş. Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı tamamilə almış, tamamilə özünə tabe etmiş, başlıya baş endirtmiş, dizliyə diz çökdürmüş. Şərqdə Kadırkan ormanınadək, qərbdə Dəmirqapıyadək yerləşdirmiş. İkisinin arasında yiyəsiz, böl-güsüz göytürk xalqı məskun imiş. Müdrik xaqan imiş, cəsur xaqan imiş. Əyanları da müdrik imiş, cəsur imiş, bəyləri də, xalqı da düz

imiş. Onun üçün dövlət yaratmış, dövlət yaradıb qanun qoymuş. Sonra dünyadan köçmüşlər. Ağıcılar-sıtqıçılar şərqdə gündoğandan Bökli çöllük elindən, tabğaç, tibet, avar, apa rum, qırğız, üç kurikan, otuz tatar, kıtan, tatabı (bu qədər xalq gəlib sıtqımış, yuğ mərasimi keçirmişlər. O cür məşhur xaqan imiş. Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş. Ondan sonra kiçiq qardaşı böyük qardaşı tək olmadığından, oğlu atası tək olmadığından taxta biliksiz xaqan oturmuş, pis xaqan taxta oturmuş. Əyanları da biliksiz imiş, pis imiş.

Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün Tabğaç xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün kiçik qardaşlarla böyük qardaşları bir-birinə salışdırdığı üçün, bəylərlə, xalqı bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün türk xalqı yaratdığı dövlətini dağıtmış, xaqan qoyduğu xaqanını məhv etmişdir. Bəylik nəslini davam etdirməli oğulların tabğaç xalqına qul oldu, bakirə qızların kənz oldu. Türk bəyləri türk adını ataraq Tabğaçdakı bəylər Tabğaç adı götürüb Tabğaç xaqanına tabe oldular. Əlli il xidmət etdilər. Şərqə gündoğana Bökli xaqanına qoşun çəkmiş, qərbə Dəmirqapıyadək qoşun çəkmiş. Tabğaç xaqanına dövlətini, qanunlarını vermişlər. Axırda türk camaatı belə demiş: Dövləti olan xalq idim, dövlətim indi hanı? Kimə dövlət qururam (deyirmiş. Xaqanlı xalq idim, xaqanım hanı? Hansı xaqana xidmət edirəm? (deyirmiş. Belə deyib Tabğaç xaqanına qarşı çıxmışlar. Qarşı çıxsalar da bir iş yaratmağı bacarmadıqlarından yenə tabe olmuşlar. Nə üçün xidmət etdiklərini anlamamışlar. Türk xalqı “ölək, nəslimizi kəsək” (deyirmiş, yox olub gedirmiş. Yuxarıda türk tanrısı, türk müqəddəs yeri (suyu belə demiş: Türk xalqı yox olmasın! Bunu deyib atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində tutub yuxarıya qaldırmış. Atam on yeddi igidlə tabeçilikdən qurtarmış, qurtardı yürüyür deyə xəbər eşidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar enmiş, toplaşib yetmiş igid olmuşlar. Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd tək imiş, yağısı qoyun tək imiş. Şərqə, qərbə qoşun çəkib toplamış, çoxalıb yeddi yüz igid olmuşlar. Yeddi yüz igid olub dövlətsizləşmiş, xaqansızlaşmış xalqı, kənz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanunlarını pozmuş xalqı (yeni-dən) dədə-babaların qanununca təşkil etmiş, öyrətmiş. Tölis, tarduş xalqını onda təşkil etmiş, yabğu, şad (adını) onda vermiş. Cənubda tabğaç xalqı yağı imiş. Qərbdə Baz xaqanın doqquz oğuz xalqı yağı imiş. Qırğız, kurikan, onuz tatar, kıtan, tatabı (hamısı yağı imiş. Atam xaqan bunca... qırx bir yol qoşun çəkmiş, iyirmi döyüş döyüşmüş. Tanrı yar olduğu üçün dövləti olanı dövlətsizləşdirmiş, xaqan-

lını xaqansızlaşdırmış, yağını tabe etmiş, dizlini çökdürmüş, başlıya baş etdirtmiş. Atam xaqan... qanun qoyub vəfat etmiş. Atam xaqana başda Baz xaqanı balbal qoymuş. O qanun əsasında əmim xaqan oldu. Əmim xaqan olub türk xalqını qaydaya saldı, yüksəltdi, kasıbı varlı etdi, azı çoxaltdı.

Əmim xaqan olduqda özüm tarduş xalqı üzərində şad idim. Əmim xaqan ilə şərqdə Yaşıl çay, Şandun düzünədək tək qoşun çəkdik, qərbə Dəmirqapıyadək qoşun çəkdik. Kögmən dağlarını aşaraq qırğız yerinə qoşun çəkdik.

Ümumən iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüşdük. Dövləti olanı dövlətsizləşdirdik, xaqanını xaqansızlaşdırdıq, dizlini çökdürdük, başını əydirdik. Türkeş xaqanı türküümüz, (xalqı) xalqımız idi, anlamadığı, bizə qarşı yanıldığı üçün, xaqanı öldü, əyanları, bəyləri də öldü. On ox xalqı əziyyət gördü. Əcdadlarımızın tutduğu yer (su yiyəsiz qalmasın deyə az xalqı təşkil edib... Bars bəy idi, ona xaqan adını burada biz verdik, kiçik bacımızı ona xanım verdik. Özü yanıldı, xaqanı öldü, xalqı kənz, qul oldu. Kögmən yeri, suyu yiyəsiz qalmasın deyə az qırğız xalqını yığıb gəldik, döyüşdük... dövlətini yenə verdik. Şərqi Kadirkan ormanını keçərək xalqı belə yerləşdirdik, belə təşkil etdik. Qərbə Kenü Tarmankadək türk xalqını belə yerləşdirdik, belə təşkil etdik. O vaxt qul qullu, kənz kənzli olmuş idi. Kiçik qardaş böyük qardaşını tanımaz idi, oğul atasını tanımaz idi. Bu qədər qazanmış, düzəltmiş dövlətimiz, qanunumuz vardı. Türk oğuz bəyləri, xalq, eşidin: Yuxarıda tanrı basmasa, alt-da yer dəlinməyə, türk xalqı, dövlətini, qanununu kim dağıdacaq? Türk xalqı, ayıl! İtaət etdiyiniz üçün səni yüksəltdi müdrək xaqanına, inkişaf etmiş möhkəm dövlətinə yanılıb, pislik gətirdin. Yaraqlılar haradan gəlib səni dağıtdı? Süngülülər haradan gəlib səni sürüb apardı? Müqəddəs Ötükən ormanının xalqı, getdin. Şərqə... getdin. Qərbə yollandın. Getdiyiniz yerdə yaxşı olanı o idi: qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı. Bəylik nəslini davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə qızların kənz oldu. Anlamadığınız üçün, pis olduğunuz üçün əmim xaqan dünyadan köçdü.

Qırğız xaqanı üçün balbal qoydum. Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, atam xaqanı, anam xatunu yüksəltdi tanrı, dövlət verən tanrı, türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, özümü o tanrı xaqan elədi. Elə bir varlı xalqa xaqan olmadım. Qarnı aşsız, üstü donsuz qorxaq, zavallı xalqın üzərində hökmdar oldum. Kiçik qardaşım Kül tigin ilə məsləhətləşdik. Atamızın, əmimizin qazandığı xalqın adı, şöhrəti yox olmasın, deyə türk xalqı üçün gecə yatma-

dım, gündüz oturmadım, kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə əldən düşüncəyədək çalışıb vuruşdum. Dövlət qurarkən birləşən xalqa zülm etmədim. Mən özüm xaqan olduğuma görə ...hər yerə səpələnmiş xalq əldən düşmüş halda, piyada, yalın yenə gəldi. Xalq yüksəldək deyə şimala oğuz xalqına qarşı, şərqə kıtan, tatabı xalqına qarşı, cənuba Tabğaça qarşı böyük qoşunla on iki dəfə yürüş etdim... döyüşdüm. Ondan sonra tanrı buyurduğu, bəxtim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün öləsi xalqı diriltdim, yalın xalqı donlu, kasıb xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim. Sədaqətli xaqanlıqlara yaxşılıq etdim. Dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə tabe etdim, yağsız etdim, bütünlüklə mənə tabe oldu. Xidmət edərək bu qədər qanun qoyub kiçik qardaşım Kül tigin özü vəfat etdi. Atam xaqan vəfat etdikdə kiçik qardaşım Kül tigin yeddi yaşda qaldı. On yaşda olanda Humay tək anam xatunun şərəfinə kiçik qardaşım Kül tigin igid adı qazandı. On altı yaşında əmim xaqanın dövlətini, qanununu beləcə qorudu: altı tayfalı Soğdaya qarşı qoşun çəkdim, tabe etdik. Tabğaç, On tutuk əlli min qoşunla gəldi... döyüşdük. Kül tigin piyada hücum etdi. On tutuk yorçusunu yaraqlı tutdu, yaraqlı da xaqana təqdim etdi. O qoşunu orada məhv etdik. İyirmi bir yaşında Çaça sənünlə döyüşdük. Əvvəlcə Tadıkin çorın boz atını minib hücum etdi, o at orada... öldü. İkinci dəfə İşbara Yamtarın boz atını minib hücum etdi, o at orada öldü. Üçüncü dəfə Yegin Silig bəyin yəhərli kəhər atını minib hücum etdi, o at orada öldü. Yarağına, zirehinə yüzdən artıq ox dəymişdi: üzünə, başına biri də dəymədi.

...Hücum etdiyini, türk bəyləri, hamısını bilirsiniz. O qoşunu orada yox etdik. Ondan sonra Yer Bayırku sərkərdəsi Ulu İrkin yağdı oldu. Onu dağıdıb Türgi Yarğun gölündə məğlub etdik. Ulu İrkin azacıq döyüşçü ilə qaçıb getdi. Kül tigin iyirmi altı... yaşında olanda qırğızlara qarşı qoşun çəkdim. Süngü batımı qarı yarib Kögmən ormanı üzüyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda basdıq... Xaqanı ilə Sona ormanında döyüşdük. Kül tigin Bayırkunın ağ aygırını minib hücum etdi, bir döyüşçünü oxla vurdu, iki döyüşçünü təqib edərək sancdı. O döyüşdə Bayırkunun ağ aygırının budu sındı. Qırğız xaqanını öldürdük, ölkəsini aldık. O ili türkeşlərə qarşı Altun ormanı üzüyuxarı qalxıb, İrtiş çayını keçərək yürüdük. Türkeş xalqını yuxuda basdıq. Türkeş xaqanının qoşunu Bolçuda od kimi, tufan kimi gəldi, döyüşdük. Kül tigin Başğu boz atı minib hücum etdi. Başğu boz... tutdurdu. İkisini özü aldırdı. Onda yenə qoşuna girib türkeş xaqanının buyruqçusu Az tutuku əli ilə tutdu. Xaqanı orada öldürdük, ölkəsini aldık. Qara türkeş xalqı tamamilə tabe oldu. O

xalqı Tabarda yerləşdirdik. Yenə yürüyüb Soğdak xalqını qaydaya salaq deyə İnci çayını keçərək Dəmirqarıyadək qoşun çəkdim. Ondan sonra qara türkeş xalqı yağdı olmuş kənarəslərə tərəf getdi. Bizim qoşunun atları arıq, azuqəsi yox idi. Pis adamlar...

İgid döyüşçülər bizə hücum etmiş idi. Belə bir vaxtda peşman olub Kül tigin azacıq döyüşçü ilə ayıraraq göndərdik. Ulu döyüş döyüşmüş. Alp Şalçının ağ atını minib hücum etmiş, qara türkeş xalqını orada öldürmüş. Yenə yürüyüb...

...ilə, Kuşu tutuk ilə döyüşmüş, əsgərlərini bütünlüklə öldürmüş, evini, mal-dövlətini... bütünlüklə gətirmiş. Kül tigin iyirmi yeddi yaşında ikən karluq xalqı azad, sərbəst ikən yağdı oldu. Müqəddəs Tamağ başında döyüşdük.

Kül tigin o döyüşdə otuz yaşında idi. Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi, iki döyüşçünü təqib edərək sancdı. Karluku məhv edib aldık. Az xalqı yağdı oldu. Qara göldə döyüşdük. Kül tigin otuz bir yaşında idi. Alp Şalçının atını minib hücum etdi, az eltəbərini tutdu, az xalqı orada yox oldu. Əmim xaqanın dövlətində iğtişaş olduqda, xaqan dövləti düşmən olduqda izgil xalqı ilə döyüşdük. Kül tigin Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi. O at orada öldü. İzgil xalqı məhv oldu. Doqquz oğuz xalqı öz xalqı idi. Göylə yer qarışdığı üçün onlar yağdı oldular. Bir ildə beş yol döyüşdük. Əvvəlcə Toğu şəhərində döyüşdük.

Kül tigin Azman atı minib hücum etdi, altı döyüşçünü sancdı. Qoşun qarşılaşanda yeddinci döyüşçünü qılıncladı. İkinci Kuşlağakda edizlər ilə döyüşdük. Kül tigin Az kəhərini minib hücum edərək bir döyüşçünü sancdı, doqquz döyüşçünü mühasirədə nizədən keçirdi. Ediz xalqı orada məhv oldu. Üçüncü dəfə Bol...nda döyüşdük. Kül tigin Azman atı minib hücum etdi, sancdı. Qoşunu qırdık, ölkəsini aldık. Dördüncü dəfə Çuş başında döyüşdük. Türk xalqı ayağını qaçaraq qoydu, xain olası idi. Qabaqlayaraq gəlmiş qoşununu Tona tiginin dəfnində Kül tiginlə mühasirə edib öldürdük. Beşinci dəfə Ezgənti Kadazda oğuz ilə döyüşdük. Kül tigin Az kəhərini minib hücum etdi, iki döyüşçünü sancdı, şəhərə girmədi. O qoşunu orada məhv etdik. Mağı kurğanda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı qoşun çəkdim. Kül tigin evi müdafiə etmək üçün qoyduq. Düşmən olan oğuz ordusu hücum etdi. Kül tigin ağ Öysüz atını minib doqquz döyüşçünü sancdı, ordanı vermədi.

Anam xatun, başqa analarım, böyük bacılarım, gəlinlərim, xanımlarım (bütün diriləriniz kənz olası idi, ölümləriniz yurdda, yolda yatarak qalası idi. Kül tigin olmasa idi, hamınız öləsi idiniz. Kiçik

qardaşım Kül tigin öldü, özüm kədərəndim. Görən gözüm görməz tək, bilən biliyim bilməz tək oldu, özüm kədərəndim. Baxtı tanrı yazar, insan övladının hamısı ölümlü törəmiş. Beləcə kədərəndim. Gözdən yaş gəlsə, ürəkdən güclü hıçqırtı gəlsə, yanaraq kədərəndim, möhkəmcə kədərəndim. İki şad, digər kiçik qohumlarım, oğlanlarım, bəylərim, xalqın gözü (qaşı pis olacaq deyib kədərəndim. Dəfn edən, mərsiyə deyən kıtan, tatabı xalqından başqa Udar sənün gəldi. Tabğaç xaqanından İsyi Likən gəldi, on min pul, çoxlu qızıl, gümüş gətirdilər. Tibet xaqanından bölən gəldi. Qərbdə günbatandakı Soğd, Bərçəkər, Buxara ulusu xalqından Nən sənün, Oğul tarcan gəldi. Oğlum On ox türkeş xaqanından Makraç möhürçü, Oğuz bilgə möhürçü gəldi. Qırğız xaqanından tarduş İnançu çor gəldi. Sərdabə tikən, naxış vuran, yazılı daş düzəldən Tabğaç xaqanın qohumu Çan sənün gəldi.

Kül tigin qoyun ilinin on yeddisində vəfat etdi, doqquzuncu ayın iyirmi yeddisində dəfn etdirdik. Sərdabəsini, naxışını, yazılı daşını meymun ili yeddinci ayın iyirmi yeddisində tamamladıq. Kül tigin öləndə qırx yeddi yaşı oldu. Daş... bu qədər naxışçı toyğun el-təbər gətirdilər.

Bu yazını yazan (mən oldum.) Kül tiginin qohumu (mən) Yollığ tigin yazdım. İyirmi gün oturub bu Daşa, bu damğanı bütünlüklə (mən) Yollığ tigin yazdım. Sadıq oğlanınızdan, övladınızdan... yüksəldir idiniz, vəfat etdiniz. Göylərdə diri edilənəcən... Kül tiginin qızılını, gümüşünü, pulunu, mal-dövlətini türk yoxsul qara camaatının... toyğunlar bu ...bəyim tigin göylərə... daş yazdım. Yollığ tigin.

Bilgə xaqan kitabəsi

Tenqri təq tenqri yaratmış türk bilgə kağan sabım: Kanqım türk bilgə... amtı... ər tokuz oğuz yidiniyə kəliq bəqləri, bodunı... türk tenqri... üzə kağan olurtım. Olurtıkıma öltəçiçə sakınığma türk bəqlər, bodun öqürüp, sebinin toktamış közi, yöqəri körti. Bödkə özüm oluruq bunça ağır tərüq tört bulunqadakı bodunğa itdim. Üzə kök tenqri...

Yeti yeqirmi yaşımə tanqut tapa sülədim. Tanqut bodunıq bozdım, oğlın, yotazın, yolkısın, barımın anta altım. Səviz yeqirmi yaşımə tanqut tapa sülədim. Tanqut bodunıq bozdım, oğlın, yotazın, yolkısın, barımın anta altım. Səviz yeqirmi yaşımə altı çub soğdak tapa sülədim., bodunıq anta bozdım. Tabğaç Onq tutuk bes tümən sü kəlti. İduk başda sünqüşdim. Ol süq anta yökkişdim. Yeqirmi yaşımə basmıl ıdıkut oğuşım bodun erti. Arkış ıdmaz tiyin sülədim... içqirtim, kal...ebrü kəlürtim. Eki otuz yaşımə tabğaç tapa sülədim. Çaça sənqün səviz tümən sü birlə sünqüşdim. Süsin anta ölürtim. Altı otuz yaşımə çik bodun kırkız birlə yağı boltı. Kem keçə çik tapa sülədim. Örnəntə sünqüşdim. Süsin sançdım. Az bodunıq ölürtim, altım, içqirtim. Yeti otuz yaşımə kırkız tapa sülədim. Sünqüq batımı karıq söküpən Köqmən yışıq toğa yorın kırkız bodunıq uda basdım, kağanın birlə Sonqa yışda sünqışdim. Kağanın ölürtim, ilin anta altım. Ol yılka türqis tapa Altun yışıq aşə Ertis üqüziq keçə yorıdım. Türqis bodunıq uda basdım. Türqis kağan süsi otça, borça kəlti. Bolçuda sünqışdim. Kağanın, yabğusın, şadın anta ölürtim, ilin anta altım. Ol yılka tür tapa Altun yışıq aşə Eryolı sünqüşdim... Süsin kop ölürtim. Besbalık içrəki ne kişi etin... teqdükün yok üçün kisi balıkda manqa uqğalı kəlti. Besbalık anı üçün ozdı. Otuz artukı bir yaşımə karluk bodun bunqsız erür barur erikli yağı boltı. Tamağ ıduk başda sünqüşdim. Karluk bodunıq ölürtim, anta altım... basmıl karluk ... karluk bodun tir... sançdım, ölürtim, tokuz oğuz məniq bodunım erti. Tenqri yer bulğakın üçün ödinq!... küni təqdük üçün yağı boltı. Bir yılka tort yolu sünqüşdim. Ən ilki Toğu balıkda sünqüşdim. Toğla üqüziq yüzəti keçin süsi... Ekinti Antarğuda sünqüşdim. Süsin sançdım, ilin altım. Üçinç Çuş başınta sünqüşdim. Türk bodun adak kamaştı, yablak boltaçı erti. Oza, yaya kəliqmə süsin ağıttım. Üküş öltəçi anta tirilti. Anta Tonqra yılpağutı bir oğuşıq Tonqa tiqin yoğınta əqirə tokıdım. Törtinç Ezqənti Kadazda sünqüşdim. Süsin anta sançdım, yabırdım... kırk yaşımə Mağı kurğan kışladukda yüt boltı. Yazınqa oğuz tapa sülədim. İlki sü taşıkımış erti, ekin sü ebdə erti. Üç oğuz süsi basa kəlti. Yada-

ğı yabız boltı, tip alğalı kəlti. Sınqar süsi sünqüşğəli kəlti. Sınqar süsi ebiq, barkığ yolğalı bardı. Biz az ertimiz, yabız ertimiz. Oğuz... küç birtük üçün anta sançdım yaydım. Tenqri yarlıkaduk üçün, mən kazğantuk üçün türk bodun kazğanmış erinç. Mən iniliqü bunça başlayu kazğanmasar, türk bodun öltəçi erti, yok boltaçı erti. Türk beqlər, bodun, ança sakınıq! Ança bilinç! Oğuz bodun... idmayın tiyin sülədim, ebin, barkın bozdım. Oğuz bodun tokuz tatar birlə tirilip kəlti. Ağuda iki uluğ sünqüş sünqüşdim. Süsin bozdım, elin anta altım. Ança kazğanım... tenqri yarlıkaduk üçün özüm artukı üç yaşıma uk erti. Ödsəq ötülər küç iqidmiş kağanı yanqıltı. Üzə tenqri, iduk yer-sub, asra kağan kutı taplamadı erinç, tokuz oğuz bodun yerin, subın idıp tabğaçğaru bardı. Tabğaç... bodun... yerdə kəlti. İqidəyin tiyin... sakınıp bodunıq yazuklat... biriye tabğaçda atı-küsi yok boltı. Bu yerdə manqa kur boltı. Mən özüm kağan olurtukım üçün türk bodunıq... kılmadım, iliq (örüq yeqədi kazğantım... tirilip anta sünqüşdim, süsin sançdım. İçikiqmə içikdi, bodun boltı, ölüqmə ölti. Sələnqə kodı yorıpan kapağın kislata, ebin, barkın anta bozdım... yışka ağdı. Uyğur eltəbər yüzçə ərin ilqəru tezıp bardı.

...Türk bodun aç erti, ol yılıkğ alıp iqittim. Otuz artukı tört yaşına oğuz təzip tabğaçka kirti. Ökünip sülədim, sukın... oğlın, yotazın anta altım. Eki eltəbərliq bodun... tatabı bodun tabğaç kağanka körti. Yalabaçı ödqü sabı, ötüqi kəlməz tiyin yayın sülədim. Bodunıq anta bozdım, yılıksın... süsi tirilip kəlti. Kadırkan yışda kon... ğakınqa yerinqəru subınqaru kontı. Biriye karlık bodun tapa sülə tip tudun Yamtarıq ittim. Bardı... İltəbər yok bolmış, inisi bir kurğ... arkışı kəlmədi, anı ayıtayın tip sülədim. Korğu eki-üç kişiliqin təzip bardı. Kara bodun "kağanım kəlti" (tip öqdi... ka at birtim. Kiçiq athıq... önüq yoğqaru sü yorıp tünli-künli yiti ödüşkə subsız keçdim. Çorakka təqin yolıqça... Bes keçənkə teqi.

...Tabğaç athıq süsi bir tümən artukı yeti bin süq ilki gün ölürtim. Yadağ süsin ekinti kün kop ölürtim, tirilip bardı... yolu sülədim. Otuz artukı tokuz yaşına kışın kıtan tapa sülədim... otuz artukı tokuz yaşına yazın tatabı tapa sülədim... mən ...ölürtim. Oğlın, yotazın, yılıksın, barımın... bodun... yotazın yok kılтым... ..yor... sünqüşdim... üçün ...bertim, alp ərin ölürip balbal kılı bertim. Eliq yaşına tatabı bodun kıtında adağık... Tünqkər tağka...

Kuğ sənqün başadu tört tümən sü kəlti. Tünqkər tağda təqin tokıdım. Üç tümən süq ölürtim, bir tümən... üktim. Tatabı... ölürti. Uluğ oğlın ağrın yok bolça Kuğ sənqüniq balbal tikə bertim. Mən tokuz yeqirmi yıl şad olurtım, tokuz yeqirmi yıl kağan olurtım, il

tutdım. Otuz artukı bir...türkimə, bodunıma, yeqin ança kazğanu birtim Bunça kazğanıp kanqım kağan it yıl onınc ay altı otuzka uça bardı. Lağzın yıl bisinç ay yiti otuzka yoğ ertürtim. Bukağ tutuk... Manqa Lisün Tay senqün başadu bis yüz ərən kəlti. Kokılığ... altun, kümüs kərqəksiz kəlürti. Yoğ yıparıq kəlürip tikə birti. Çıntan ıqaç kəlürip öz yaraş... bunça bodun saçın, kulkakın, yanqakın bıçdı. Edqü özlək atın, kara kisin, kök teyinqin sansız kəlürip kop kottı.

Tenqri teq tenqri yaratmış türk bilqə... sabım: kanqım türk bilqə kağan olurtukta türk amtı beqlər... kisrə tarduş beqlər, Kül çor başlayu, ulayu şad, apıt beqlər, önqrə tölis beqlər, apa tarkan... başlayu ulayu şad, apıt beqlər... Taman Tarkan, Tonıkuq Boyla Bağa Tarkan, ulayu buyuruk... iç buyurukı bəq Kül İrkin başlayu buyuruk(bunça amtı beqlər kanqım kağanka ertənqü... ertənqü əti mağ şad türk beqlərin, bodunun ertənqü eti mağ itdi, öqdi... kanqım kağan... ağır taşıq yoğınmış türk beqlər, bodun... irti. Özümə bunça... kağan, eçüm kağan olurtukıta tört bulunqdağı bodunıq bunça itmiş... tenqri yarlıkaduk üçün özüm olurtukıma tört bulunqdağı bodunıq itdim, yaratdım... kılтым. Mən Türqis kağanka kıkızımın... ertənqü uluğ törün alı birtim. Türqis kağanınq kıızın ertənqü uluğ törün oğlıma alı birtim... ertürtim... başlıqıq yüküntürtim, tizliqiq sökürtim. Üzə tenqri, asra yer yarlıkaduk üçün... közin körməduk, kulkakın esidməduk bodunımın ilqəru kün toğsıkına, biriqəru tabğaçka, kurığaru... kün batsıkınqa, yırgaru tün ortusınqaru... sarıq altunın, örünq kümüşin, kırğaqılıq kutayın, ekinliq isiqtin, özlək atın, adğırın, kara kisin, kök tiyinqin, türkimə, bodunıma kazğanu birtim, iti birtim... bunqsız kılтым. Üzə tenqri erkliq... az bodun... tümən oğlı... beqləriq bu... yəmə iqidin! Emqətmənq, tolğatmanq olurtım. Türk beqlər, türk bodunım... birtim... amtıka taşıq... kazğanmış ağımın türk bodun... bu kağanınqda, bu beqləriqda, yerinqdə, subınqa adırılmasar, türk bodun özin edqü körtəçisən, ebinqə kirtəçisən, bunqsız boltaçı sən... kisrə Tabğaç kağanta bədizçiq kop kəlürtim... məninq sabımın sımadı... İçrəki bədizçiq ıtı. Anqar adınçiq bark yaratdım. İçin, taşın adınçiq bədiz urtım, taş tokıdım könqültəki sabımın on ok oğlınqa, tatinqa təqi bunı köru bilinç! Benqü taş tokıttım... yertə... tokıttım, bitidim bu... aş barkın...üzə... bilqə kağan uça bardı. Yaya bolsar üzə tenqri... Köbrüqəsi terçə... tağda sığun təzsər... sakınurmən. Kanqım kağan... taşın özüm kağan...

...bilqə kağan bitiqin Yollıq tiqin bitidim. Bunça barkıq bədiziq uzıq türk bilqə kağan atısı Yollıq tiqin mən ay artukı tört kün olurıp bitidim, bədiztim...

Tərcüməsi:

Tanrı tək, göylər yaratmış türk müdrik xaqanı (olaraq mənim) sözüm: Atam türk müdrik (xaqan taxta oturduqda) indiki... igidlər, sədaqətli doqquz oğuz igidləri, məşhur bəyləri, xalqı... türk tanrısının (buyuruğu, ilə) türk xalqının üzərində xaqan oldum. Mən xaqan olduqda öləcəyinə kədərlənən türk bəyləri, xalqı öyünüb sevinib toxtamış gözü ilə yuxarı (taxta) baxdı. Taxta özüm oturub dörd tərəfdəki xalq üçün bunca möhkəm qanun yaratdım. Yuxarıda mavi göylər...

On yeddi yaşında tanqutlara qarşı qoşun çəkdim. Tanqut xalqını dağıtdım, oğlunu, qız-gəlinini, ilxısını, varını onda aldım. On səkkiz yaşında altı vilayətli soğdaqlara qarşı qoşun çəkdim, xalqı dağıtdım. Tabğaç Onq tutuk əlli minlik qoşunla gəldi. İduk başda döyüldüm. O qoşunu orada məhv etdim. İyirmi yaşında basmıllar, ıdıkut mənim qəbiləm, xalqım idi. Karvanlar göndərməyəcək deyə qoşun çəkdim... tabe etdim, çoxlu... hərbi qənimət gətirdim. İyirmi iki yaşında Tabğaç qarşı qoşun çəkdim. Çaçə senqünün səksən minlik qoşunu ilə döyüldüm. Qoşununu orada məhv etdim. İyirmi altı yaşında çik xalqı qırğızlar ilə yağdı oldu. Kem çayını keçərək çiklərə qarşı qoşun çəkdim. Örpəndə döyüldüm. Qoşununu nizədən keçirdim. Az xalqını məhv etdim, aldım, tabe etdim. İyirmi yeddi yaşında qırğızlara qarşı qoşun çəkdim. Süngü batımı qarı söküb Köqmən ormanını üzüyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda dağıtdım. Xaqanı ilə Sonqa ormanında döyüldüm. Xaqanını öldürdüm, ölkəsini onda aldım. O ili türkeşlərə qarşı Altun ormanını aşaraq, İrtiş çayını keçərək yürüdüm. Türkeş xalqını yuxuda basdım. Türkeş xaqanının qoşunu od kimi, su kimi gəldi.

Bolçuda döyüldüm. Xaqanını, yabğusunu, şadını orada öldürdüm, elini onda aldım. Otuz yaşında Beşbalıka qarşı yürüdüm. Altı yol döyüldüm... Qoşununu bütünlüklə məhv etdim. Beşbalığın içində nə qədər adam vardısı... şəhərə hücum etmədiyim üçün şəhərdəki adamlar mənə tabe olmağa gəldilər. Beşbalık ona görə xilas oldu. Otuz bir yaşım olanda karluk xalqı qayğısız, azad və sərbəst olduğu halda yağdı oldu. Tamak İduk başda döyüldüm. Karluk xalqını əzdim, orada aldım... basmıl, karluk düd... karluk xalqı toplanıb gəldi, qoşununu qırdım, məhv etdim... doqquz oğuz mənim xalqım idi.

Göylər, yerlər qarışdığı üçün, həsəd hissi güc gəldiyi üçün yağdı oldu. Bir ildə dörd dəfə döyüldüm. Əvvəlcə Toğu şəhərində döyüldüm. Toğda çayını üzərək keçib qoşununu qırdım. İkinci dəfə Antarguda döyüldüm. Qoşununu süngüdən keçirdim, dövlətini aldım. Üçüncü dəfə Çuş başında döyüldüm. Türk xalqı ayağını zəiflətti, pis olası idi. Bizi muhasirə etməyə, dağıtmağa gələn qoşununu qovdum. Çoxlu öləsi adam onda dirildi. Onda Tonra Yılpağutın bir qəbiləsini Tona tiginin dəfnində muhasirə edib qırdım. Dördüncü dəfə Ezgənti Kadazda döyüldüm. Qoşununu orda süngüdən keçirdim, zəiflətdim... qırx yaşında Mağı kurğanda qışladıqda yut (xəstəliyi) mal-qaranı tələf etdi. Yazda oğuzlara qoşun çəkdim. Qoşunun önü hərəkət etmişdi, sonu evdə idi. Üç oğuz qoşunu basa-basa gəldi. Piyadalar zəifdir (deyib bizi tutmağa gəldi; yarısı evi-sarayı dağıtmağa getdi, yarısı döyülməyə gəldi. Biz az idik, pis təchiz edilmişdik. Oğuz... tanrı güc verdiyi üçün onlara qalib gəlib dağıtdım. Tanrı yar olduğu üçün, mən qazandığım üçün türk xalqı qazanmış. Mən bu cür söylə başlayaraq qazanmasaydım, türk xalqı öləsi idi, yox olasıydı. Türk bəyləri, türk xalqı, düşünün, eləcə bilin... Oğuz xalqı... göndərməyim (deyə qoşun çəkdim, evini, sarayını dağıtdım. Oğuz xalqı, doqquz tatar ilə birləşib gəldi. Ağuda iki böyük döyüş oldu. Qoşununu qırdım, ölkəsini aldım. Eləcə qazanıb... tanrı yar olduğu üçün özüm otuz üç yaşında ...uk idi. Keçici, ötücü gücün... yüksəltdiyi xaqanı bizə xəyanət etdi. Yuxarıda tanrı, müqəddəs yer-su, aşağıda xaqanının bəxti yar olmadı, doqquz oğuz xalqı yerini, suyunu buraxıb Tabğaçə tərəf getdi. Tabğaç... xalq... geri qayıdıb gəldi. Yüksəltdim deyə... düşünüb xalqı...cinayətə sövq etdi... cənubda Tabğaçda adı, şehrəti yox oldu. Bu yerdə yüksək şöhrət qazandım. Mən özüm xaqan olduğum üçün türk xalqını... cəzalandırmadım. Dövləti, qanunu qaydaya saldım... qoşun toplayıb orada döyüldüm. Qoşununu qırdım. Tabe olan tabe oldu, xalq... ölən öldü. Selenqə boyu yürüyüb, bərk sıxışdırıb evini, sarayını orada dağıtdım... ormana girdi. Uyğur eltəbər yüz döyüşçü ilə şərqə qaçıb getdi...

...Türk xalqı ac idi. O ilxını alıb yüksəltdim. Otuz dörd yaşım olanda oğuzlar qaçıb Tabğaçə girdi. Təəssüflənib qoşun çəkdim... oğlunu, qız-gəlinini əsir aldım, iki eltəbərli xalqı... tatabı xalqı Tabğaç xaqanına tabe oldu. Elçisi, yaxşı sözü, xəbəri gəlməz (deyə yayda qoşun çəkdim. Xalqını orada dağıtdım, ilxısını... qoşunu toplanıb gəldi. Kadırkan ormanında yerləşdirdim... yerinə, suyuna yerləşdi. Cənuba karluk xalqına qarşı qoşun çək (deyib Tudun Yamtarağı göndərdim. Getdi... Eltəbər yox olmuş, kiçik qardaşı bir... karvanı gəl-

mədi. Onu cəzalandıra q (deyə qoşun çəkdim. Qorxaraq iki-üç adamla qaçıb getdi. Qara camaat "Xaqanın gəldi" deyib öydü ...at verdim. Kiçik atlı (dəstə ilə) yuxarıya qoşun yürüdüb gecəli-gündüzlü yeddi gün susuz keçdim. Çoraka dəyib Yolğça... Beş keçənədək...

Tabğaç atlı qoşununu (on yeddi minlik qoşunu birinci gün qırdım. Piyada qoşununu ikinci gün bütünlüklə məhv etdim, qaçdı... dəfə qoşun çəkdim. Otuz səkkiz yaşında qışda kidanlara qarşı qoşun çəkdim... otuz doqquz yaşında yazda tatabılara qarşı qoşun çəkdim... Mən məhv etdim. Oğlunu, qız-gəlinini, ilxısını, var-dövlətini... xalqını... qız-gəlinini məhv etdim... yürü... döyüşdüm... üçün ...verdim, cəsur igidlərinə balbal qoydurdum. Əlli yaşında tatabı xalqı kidanlarda ayağını ...Tümkər dağında ...

Kuğ sənqün başda olmaqla qırx min qoşun gəldi. Tümkər dağında hücum edib qırdım. Otuz min qoşunu dağıtdım, on min tatabı...öldürdü. Böyük oğlum xəstələnib öləndə Kuğ sənqün balbalı qoydurdum. Mən on doqquz il şad oldum, on doqquz il xaqan oldum, dövlət qurdum. Otuz bir yaşında... türkmə, xalqıma ucalığı eləcə qazandım. Bunca qazanıb, atam xaqan it ili onuncu ayın iyirmi altısında vəfat etdi. Meymun ili beşinci ayın iyirmi yeddisində dəfn etdirdim. Buqağ tutuk... mənə Lisün Tay sənqün başda olmaqla beş yüz ərən gəldi. Yaxşı qoxulu... saysız-hesabsız qızıl, gümüş gətirdi. Dəfn şamları gətirib qoydu. Səndəl ağacı gətirib öz... bunca xalq saçını yoldu, qulağını, yanağını cırdı. Yaxşı cins atını, qara samurunu, göy dələsini saysız gətirib hamısını qoydu...

Tanrı tək, göylər yaratmış türk müdrik sözüm: Atam türk müdrik xaqanı taxta oturduqda türkün indiki bəyləri... sonra tarduş bəyləri, Kül çor başda olmaqla, ardınca gələn şad-apıt bəylər, öndəki tölis bəyləri, apa tarkan... başda olmaqla, digər şad-apıt bəylər... Taman Tarkan, Tonikuk Boyla Bağa Tarkan, başqa buyuruk (bəylər)... daxili buyuruğu bəy Kül İrkin başda olmaqla buyuruklar -bu qədər bəylər atam xaqana adətimizecə... lazımınca dua... türk bəyləri, xalqı lazımınca dua etdi, öydü... atam xaqan... ağır daşa sitayiş etmiş türk bəyləri, xalqı... idi. Özümə bunca... atam xaqan, əmim xaqan olduqda dörd tərəfdəki xalqı beləcə təşkilatlandırmış ... tanrı buyurduğu üçün özüm xaqan olduqda dörd tərəfdəki xalqı təşkilatlandırdım, yaratdım... varlandırdım. Mən türkeş xaqanına qızını... adətimizecə, ulu qanunlarımızla verdim. Türkeş xaqanının qızını adətimizecə, ulu qanunlarımızla oğluma aldım... etdirdim.... Başlıya baş əydirdim, dizliyə diz çökdürdüm. Yuxarıda tanrı, aşağıda yer yar olduğu üçün... gözü görməyən, qulağı eşitməyən xalqımı şər-

qə gün doğana, cənuba, qərbə... gün batana, şimala (gecə yarısına...sarı qızılını, parlaq gümüşünü, qıraqlı ipəyini, əkinlik taxılını, cins at (ayğırını, qara samurunu, göy dələsini türkmə, xalqıma qazandım, yığdım... dərdsiz etdim. Yuxarıda tanrının varlığı...az xalq...on min oğlu, bəyləri bu... yenə yüksəlin! Əziyyət vermədən, incitmədən mən taxta oturdum. Türk bəyləri, türk xalqım... verdim. İndiki daşı... qazanılmış sərvəti türk xalqı... Bu xaqanından, bu bəylərindən, yerindən, suyundan ayrılmasan, türk xalqı özün yaxşılıq görəcəksən, evinə girəcəksən, dərdsiz olacaqsan... sonra Tabğaç xaqanından çoxlu naxış vuran gətirdim... mənim sözümü sındırmadı... Saray naxışçılarını göndərdi. Ona adına layiq sərdabə yaratdırdım. İçinə,bayırına adına layiq naxış vurdurdum, daş toxutdurdum, könlümdəki sözümü...on ox oğluna, tatinadək bunu görərik bilin. Əbədi daş hördürdüm. ...yerdə... hördürdüm, yazdım. Bu... daş sərdabənin... yuxarıda müdrik xaqan vəfat etdi... yay olsa, yuxarıda tanrı... körpüsü... dağda sığın qaçsa... Kədərlənirəm. Atam xaqan daşını özüm, xaqan, müdrik xaqan yazısını Yollığ tigin yazdım. Bu qədər sərdabəni, naxışı, heykəli türk müdrik xaqanının qohumu Yollığ tigin mən bir ay dörd gün oturub yazdım, naxışladım...

P.S. Bilgə xaqan kitabəsi, ənənəvi olaraq, ixtisarla verilir. İxtisar o yerlərdə aparılır ki, həmin yerlər eynilə Kül tiqin kitabəsində də vardır. Hər iki kitabənin müəllifi olan Yolluğ tiqin eyni hadisələri (eynilə!) həm Kül tiqin, həm də Bilgə xaqan kitabələrində təsvir etmişdir.

TÜRK MANİÇİ NƏSRİ Xuastuanift

(Tövbə duası)

Xormuzta tenqri biş tenqri birlə kamağ tenqrilər süzinlüqin yekə sünqüşqəli kelti inti. Anıq kılınçlıq Şmnuluğ, biş türlüq yeklərlüqün sönqüşdi. Tenqrili, yekli, yaruklı ol ödün katıldı. Xormuzta tenqri oğlanı, biş tenqri, biznin üzütümüz suya yeklüqün sönqüşün balıq başlıq boltı. Yemə kamağ yeklər uluqlar totunqsuz ovut-suz sok yek birlə yüz artukı kırk tümən yek yavlaq biliqinqə katılın öqsüz, könqülsüz kelti. Kentü toğmış kılınmış menqiqu tenqri yirin unıtı itdı, yaruk tenqrilərdə adrıtı. Antada baru, tenqrim, yek kılınçınka anıq Şmnu öqümüzni, sakınçımızni, azğurdukın... biliqsiz, öqsüz boltukumuz üçün kamağ yaruk üzütlərininq tözünqə, yiltizinqə, arıq, yaruk Ezrua tenqrikənkə yazıntımız, yanqıltımız ersər, yaruklı (karalı, tenqrili(yekli tözi(yiltizi... tidimiz ersər, tirqüsdər tenqri tirqüdür, ölürsər tenqri ölürür tiddimiz ersər, edqüq(anıqğaq kop tenqri yaratmış ol tiddimiz ersər, menqiqu tenqriləriq yaratıqlı ol tidimiz ersər, Xormuzta tenqrili şmnulu eçili-inili ol tidimiz ersər, tenqrim, suyda baru bilmətin tenqrikə iqdəyü muntağ uluğ çulvu sav sözlədimiz ersər, mundağ bu adunqsuz yazuk yazıntımız ersər, tenqrim, emti men Raymast ferzind öqünür men, yazukda boşunu ötünür men: manstar ğırza! Kutluğ pads...

İkinti, yemə kün ay tenqrikə, iki yaruk ordu içrə oluruğma tenqrilərkə kamağ burxanlarıninq arıq nomnunq, edqü kılınçlıq üzütlərininq yir -suv, yaruknunq tözi, yiltizi tirnəqüli tenqri yerinqərü barsar, önqi kapıqı kün ay tenqri ol. Biş tenqriq boşuğalı, yarukuğ-karağ atırğalı töqdə tolı teqzünir, tört bulunquğ yarutır. Tenqrim, suyda baru bilmətin kün ay tenqrikə, iki yaruk ordu içrə oluruğma tenqrilərkə neçə yazıntımız ersər, yemə kirtü erkliq küçlüq tenqri tipən kirtkünmədimiz ersər, neçə öküş yavlaq, çulvu sav sözlədimiz ersər... yemə kün, ay ölür tidimiz ersər... erksizin tuğar, batar, erki bar ersər tuğmazun tidimiz, ersər... kentü özümüznü küntə, ayda önqi biz tidimiz ersər... bu ikinti bilmətin yazınmış yazukuğ boşunu ötünür biz: manstar ğırza! Üçünç, yemə biş tenqrikə, Xormuzta tenqri oğlanınqa (bir tıntura tenqri, ikinti yil tenqri, üçünç yaruk tenqri, törtünç suv tenqri, bişinç oot tenqri suyn yeklüqün sönqüşüb balıkdükün

üçün, karaka katıtuğın, üçün tenqri yerinqərü baru umatın bu yerdə erür. Üzə on kat kök, asra sekiz kat yir biş tenqri üçün turur. Kamağ yir üzətininq, kutı-kıvı önqi -menqzi, özi üzüti, küçi yarukı, tözi(yiltizi(biş tenqri. Tenqrim, suyda baru biş tenqriq bilmətin anıq yavlaq biliqin neçə sıdımız, birtımız ersər, tört yiqirmi türlüq baş kılımız ersər, on yılan başlıq erniqəkin, iki kırk Tişin, tiriq özüq aş içkü tenqriq neçə açıt, dımız, ağırtımız ersər, kuruğ, öl yirkə, biş türlüq tınlıqka, biş türlüq otka, ığaçka neçə yazıntımız ersər, amtı, tenqrim, yazukda boşunu ötünür biz: manstar ğırza!...

Törtünç, süqi, tenqri yalavaçı, burxanlarka, buyançı, böqtəçi arıq dıntarlarka bilmətin neçə yazıntımız ersər, yemə kirtü tenqri yalavaçı burxan tibən edqü kılınçlıq arıq dıntar tib kirtkünmədimiz ersər, tenqri nomın sözləsər, biliqsizin ötrü üzədimiz ersər, nomuğ-törüq yadturmatın tidtimiz ersər, tenqrim, amtı ökünür biz, yazukda boşunu ötünür biz: manstar ğırza! Bişinç, biş türlüq tınlıqka: bir yemə iki adaklıq kişikə, ikinti tört butluğ tınlıqka, üçünç uçuğma tınlıqka, törtünç suv içrəki tınlıqka, bişinç yirdəki bağrın yoriğma tınlıqka, suyda baru, tenqrim, bu bis türlüq tınlıqıq turalıqıq uluğka kişikə teqi neçə kirkittimiz, ürkitdimiz ersər, neçə urtumuz, yontumuz ersər, neçə açıtımız, ağırtımız ersər, neçə ölürdümüz ersər, munça tınlıqka, turalıqka özətəqçi boltumuz. Tenqrim, amtı yazukda boşunu ötünür biz: manstar ğırza!

Altınç, yemə, tenqrim, suyda baru sakınçın sözün, kılınçın. on türlüq suv, yazuk kılımız ersər, neçə iqid kisi tanukı boltumuz ersər, neçə iqid iqdədimiz ersər, yemə neçə iqdəyü antıkdımız ersər, yemə yazuksız kisi neçə kuvladımız ersər, yemə sav elitip, sav kelütüp kisiq neçə kekşürü sözlədimiz ersər, könq ülinq, biliqin artatdımız ersər, neçə yilvi yilvilədimiz ersər, yemə neçə öküş tınlıqıq, turalıqıq ölürdümüz ersər, neçə tövlədimiz, kürlədimiz ersər, neçə Evin kisi urunçakın yidimiz ersər, kün, ay tenqri taplamaz isiq neçə islədimiz ersər, yemə ilki özün bu özünüz uzunonluğ urılar öz bolup neçə yazıntımız, yanqıltımız ersər, munça öküş tınlıqka neçə üz-buz kılımız ersər, tenqrim, emtı bu on türlüq yazukda boşunu ötünür biz: manstar ğırza!

Yitinç, yemə suyda baru iki ağıluğ yol başınqa, tamu kabğınqa azğuruqlı yolka kim tizər, bir, iqid nomuğ, törüq tutuğma, ikinti, yemə yekə, içkəkkə tenqri tipən yükünç yükünüqmə. Suyda baru, tenqrim, kirtü tenqriq, arıq nomuğ bilmətin, ukmatın, burkanlar, arıq dindarlar nomlasalar kirtkünmədin tetrü, yana iqidəyü tenqriçi men, nomçı men timəkə artızın anıq savın alın neçə yanqı-

lu baçağ baçadımız ersər, neçə yanqılı yüküntümüz ersər, neçə yanqılı boşı birdimiz ersər, yemə buyan bek teq kılur biz, tip yanqılı neçə ayığ kılınç kılımız ersər, yemə yekkə, içkəkkə tenqri tipən tınlığığ, turalığığ ölürüp yüküntümüz ersər, yemə burkan tipən iqid nomka tapıntımız, uduntumuz ersər, kut kolu yüküntümüz ersər, tenqrikə yazınıp yekkə tapıntımız ersər, tenqrim, emti ökünür biz, yazukda bosunu ötünür biz: manstar ğırza!

Sekizinç, kirtü tenqriq, arığ nomuğ biltükümüzde baru iki yiltizi, üç ödkı nomuğ biltimiz, yaruk yiltizin(tenqri yirin, tünəriq yiltizin(tamu yirin biltimiz, yir-tenqri yoğ erkən enqrə nə bar ermiş tipən biltimiz, tenqrili yekli nedə ötrü sönqümüş, yaruklı kapalı kaltı katılmış, yiriq tenqriq kim yaratmış tipən biltimiz, yemə arkun yir, tenqri nedə ötrü yok bolğay, yaruklı, karalı kaltı adırılğay, antada kisrə nə bolğay, tipən biltimiz. Ezrua tenqrikə, kün, ay tenqrikə, küçlüq tenqrikə, burkanlarka inantımız, tayantımız, niğosak boltumuz, tört yaruk tamğa könqülümüzde tamkaladımız: bir emranmak Ezrua tenqri tamkası, ikinti kirtkünmək kün, ay tenqri tamkası, üçünç korkmak biş tenqri tamkası, törtünç bilqə biliq burkanlar tamkası. Tenqrim, biliqimizni, könqülümüzni bu tört türlüq tenqrilərdə arıtdımız ersər, urnınta kamşatdımız ersər, tenqri tamkası buzultı ersər, emti tenqrim, yazukta bosunu ötünür biz: manastar ğırza!

Tokuzunç, on çağsapıt tutdukumuzta baru üç ağzın, üç könqülün, üç eliqin bir kamağ özin tükəti tutmaq kerqək örti. Tenqrim bilip bilmətin etöz sevikinçə yorıp, yavlaq iş, tuş adaş, kadaş savın alıp, könqülün körüp ylkaka, barımka bolup azu munqu muz takımız teqip bu on çağsapıtığ sıdımız ersər, neçə eksüttümüz, kerkətimiz ersər, tenqrim, emti yazukta bosunu ötünür biz: manastar ğırza!

Onunç, künkə tört alkış Ezrua tenqrikə, kün ay tenqrikə, küçlüq tenqrikə burğanlarka bir biliqin, arığ könqülün alkansık törü bar örti, yemə korkmatın erməkürüp edqüti tükəti alkanmadımız ersər, yemə alkanur erkən könqülümüzni, sakınçımızni tenqrikörü tutmadımız ersər, alkısımız, ötükmüz tenqrikə arığın teqmədi ersər, ne yirdə tıdıntı, tutuntı ersər, emti, tenqrim, yazukda bosunu ötünür biz: manastar ğırza!

Bir yiqir minç: yemə yiti türlüq bosı arığ nomka ançulasık törü bar erti, yemə, bis tenqri yarukın kuvratığlı bristilar, ğroştak, pduaxtaq, tenqri tenqrikərü bardaçı, bosuntaçı bis tenqri yarukın bizinqərü kelürdi ersər biz, adruk-adruk itip -yaradıp nomka kiqürsük

törü bar erti, azu munq üçün, azu bosü birqəli kızğanın yiti türlüq bosı arığ nomka tükəti, yiti türlüq bosı arığ nomka tükəti birü umadımız ersər, tenqrikərü bardaçı bosuntaçı bis tenqri yarukın evkəbarka badımız ersər, ayığ kılınçlıq kisikə yavlaq tınlığıka turalığıka birdimiz ersər, töktümüz, saçdımız ersər, tenqri yarukın yavlaq yirkərü itdımız ersər, emti, tenqrim, yazukda bosunu ötünür biz: manstar ğırzaa!

İki yiqirminç, bir ylkə eliq kün arığ dintarça vusantı olursık törü bar erti, arığ baçağ baçan tenqrikə ançulasık kerqək erti. Yemə ev-bark tutduk üçün ylkaka barımka bolup azu munqumuz, takımız teqip yemə tudunçsuz ovutsuz Sok yek üçün, yemə korkunçsuz könqlümüz üçün erinip, erməkürüp erkliqin, erksizin baçaq sıdımız ersər, yemə baçağ olurup edqüti nomça, törüçə baçamadımız ersər, emti, tenqrim, yazukda bosunu ötünür biz: manstar ğırza!

Üç yiqirminç, Ay tenqri künin sayu tenqrikə, nomka, arığ dintarlarka suyumuzni, yazukımızni bosuyu ötünmək kerqək erti. Yemə erkliqin-erksizin erinin erməkürüp iskə, ködükkə tıltanın yazukda bosunğalı barmadımız ersər, emti, tenqrim, yazukda bosunu ötünür biz: manstar ğırza!

Tört yiqirminç, bir ylkə yiti yimki olursuk törü bar erti, bir ay çağsapıt tutmaq kerqək erti. Yemə çaytanta yimki olurun baçağ baçan tenqri burkanka bir biliqin könqültə baru bir ylkı yazukumuzni bosuyu kolmağ kerqək erti. Tenqrim, yiti yimki tükəti oluru umadımız ersər, bir aykı çağsapıtığ, edqüti arıtı tutu umadımız ersər, bir ylkı yazukumuzni bir biliqin könqültə baru bosuyu kolmadımız ersər, neçə eksük kerqək boltı ersər, emti tenqrim, yazukda bosunu ötünür biz: manstar ğırza!

Bis yiqirminç, kün sayu neçə yavlaq sakınç sakınur biz, neçə sözləməsik, irinçülük söz sözləyür biz, neçə isləməsik irinçülük is isləyür biz, ayığ kılınçka irinçükə kentü özümüzni emqətir biz, yemə künkə asaduğumuz bis tenqri yarukı kentü özümüz, üzütümüz tudunçsuz Sok yek sevikinçə yorıduk üçün yavlaq yirkərü barır. Annı üçün, tenqrim, kop yazukda bosunu ötünür biz: manstar ğırza!

Tenqri, eksüklük, yazukluğ biz, ötəqçi, birimçi biz, tudunçsuz, ovutsuz Sok yek üçün sakınçın, sözün, kılınçın yemə közin körüp, kulakın esidip, tilin sözləp, eliqin sunup, adakın yorıp, ürəkə üzüksüz emqətir biz. Bis tenqri yarukın kuruğ(öl yirkə, bis türlüq tınlığığ, bis türlüq otuğ, ığaçığ. Yemə eksüklük, yazukluğ biz, on çağsapıtka, yiti bosuka, üç tamğaka niğosak atın tutar biz, kılınçın kılumaz biz, yemə yaruk tenqrilərkə, arığ nomka tenqriçi, nomçı arığ

dintarlarkə neçə yazıntımız, yanqıltımız ersər, yemə tenqri aymıs ötçə, biliqçə yorımadımız ersər, tenqrilər könqülin birtımız ersər, yemə yimki, vusanti, alkıs, çağsapıt nomça, törüçə tutu umadımız ersər, neçə eksütümüz, kerqətimiz ersər, kün sayu, ay sayu suy yazuk kılur biz. Yaruk tenqrilərəkə nom kutınqa arığ dintarlarkə, suyda yazukda bosunu ötünür biz: manstar ğırza! Bötürmis tarkan tükədi niğosaklarınq suyn, yazukın ökünqü Xuastuanıvt.

Tərcüməsi:

Hörmüz tanrı beş tanrı ilə bütün tanrıların gücünü toplayıb şeytanlara qarşı vuruşmağa enib, gəldi. Bəd əməllər şeytanı Şmnu, beş cür şeytana qarşı vuruşdu. Tanrı, şeytan, işıq o vaxt bir-birinə qarışdı. Hörmüz tanrı əsgərləri, beş tanrı bizim ruhumuz günah şeytanları ilə vuruşub başlarından yaralandılar. Bütün şeytanların başçısı həyasız acgözlük şeytanı ilə yüz qırx min şeytan pis biliklə düşüncəsiz, ruhsuz oldular. Doğulduqları əbədi tanrı diyarını tamam unudular, nurlu tanrılardan ayrıldılar. Ondən sonra ey tanrım, bəd əməllər şeytanı Şmnu bizim fikrimizi, düşüncəmizi azdırdığından ... ağılsız, düşüncəsiz olduğumuzdan bütün işıqlı ruhların əsasına, kökünə saf, işıqlı Ezrua tanrısına (qarşı) günah işlətdik, yanıldıq, işıqlı-qaranlıqlı, tanrılı-şeytanlı, əsas (kökü... dedik, diriltə tanrı dirildər, öldürsə tanrı öldürər desək də, pisini-yaxşını(hamısını tanrı yaratmışdır desək də, əbədi tanrıları yaradan odur desək də, Hörmüz tanrı ilə Şmnu böyük və kiçik qardaşdırlar desək də, ey tanrım, günahlar etdiyimizi bilmədən tanrı haqqında bu qədər çox rüsvayçı sözlər danışsaq da, bu qədər bağışlanmaz günahlar işlətsək də, ey tanrım, mən oğul Raymast indi peşmanam günahlardan arınaraq yalvarıram: günahlarımı bağışla! Kutluğ pads...

İkincisi, yenə Gün, Ay tanrılara, iki işıqlı sarayda əyləşən tanrılara, bütün bürhanların müqəddəs adının, ləyaqətli ruhların yer-su nurunun əsası Tanrı məkanına gedəndə ilk qapı Gün Ay tanrısının olacaqdır. Beş tanrı qurtarmaq, işıq -zölməti ayırmaq üçün işıq göydə dolanır, hər tərəfə nur yayır. Ey tanrım, günah etdiyimizi bilmədən gün, ay tanrılara iki işıqlı sarayında əyləşən tanrılara qarşı nə qədər günah işlətsək də, əsl qüvvətli, qüdrətli tanrı deyib iman gətirməsək də, nə qədər çoxlu pis, rüsvayçı sözlər söyləsək də... həmçinin gün, ay tanrılar ölür desək də... hünərsizliyindən

doğub, batır, hünəri varsa doğmasın desək də... özümüzü öyüb biz gündən, aydan yüksəyik desək də...bu ikisi qarşısında etdiyimiz günahları bilmədən yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!

Üçüncüsü, yenə beş tanrı, Hörmüz tanrı əsgərləri(birincisi meh tanrısı, ikincisi yel tanrısı, üçüncüsü işıq tanrısı, dördüncüsü su tanrısı, beşincisi od tanrısı, günah şeytanları ilə vuruşub yaralandıqları, zölmətə qarışdıqları üçün tanrı məskəninə gedə bilməyərək buradadırlar. Yuxarıda on qat göy, aşağıda səkkiz qat yer hamısı beş tanrı üçündür. Yer üzərindəkilərin hamısı, bəxti (taleyi, rəngi(zahiri görünüşü, varlığı (ruhu, işığı(qüvvəti, kökü(əsas (beş tanrıdır. Ey tanrım, günah içində dolanıb beş tanrını bilmədən pis, bəd biliyimizlə nə qədər ləkələsək də, (onlara) on dörd cür yara vursa da, on ilan başlı barmaqlarla, otuz iki dişlə, canlıları diri yeməklə tanrıları nə qədər acılayıb ağrıtsaq da, quru, yaş torpaq, beş növ məxluq, beş növ ot, ağaca qarşı nə qədər günah işlətsək də, indi ey tanrım, tövbə edib yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!

Dördüncüsü, qoşunu tanrı elçilərinə, bürhanlara qarşı, alivücud müqəddəs dindarlara qarşı bilməyərək nə qədər günah işlətsək də, tanrı elçiləri bürhandır deyib, düz əməlli, müqəddəs dindardır deyib iman gətirməsək də, tanrı sözünü söyləsələr, nadanlığımızın ucundan onun əleyhinə getsək də, qanun -törə anlamadan tanrı adını söyləsək də, ey tanrım, indi peşman olaraq tövbə edirik, günahlardan qurtulub yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!

Beşincisi, beş növ məxluqa(birincisi iki ayaqlı adamlara, ikincisi dörd ayaqlı canlılara, üçüncüsü uçan canlılara, dördüncüsü sudakı canlılara, beşincisi yerdəki qarnı üstə sürünən canlılara, günah içərisində dolanaraq, ey tanrım, bu beş cür məxluqları böyükdən kiçiyədək nə qədər qorxutduq, ürkütdüksə, nə qədər vurduq, yolduqsa, nə qədər acıtdıq, ağrıtdıqsa, nə qədər öldürdüksə də (o qədər də), bunca məxluqlara borclu olduq. Tanrım, indii günahlarımızdan azad olaraq yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!

Altıncısı, yenə ey tanrım, günah edərək, fikrimizlə, sözümüzə, işimizlə on cür suç, günah etdiksə, nə qədər saxtakar adamlara şahid durduqsa, nə qədər saxtakarlıq etdiksə, nə qədər günahsız adamı təqib etdiksə, yenə söz aparıb, söz gətirib neçə adama qara yaxıb danışdıq, əsil düşüncə, biliklərini məhv etdiksə, nə qədər cadugərlik etdiksə, nə qədər çox canlı məxluqu öldürdüksə, neçəsini tovladıq, küylediksə, neçə Evin adamının bizə etibar etdiyi əmanətə xəyanət etdiksə, gün, ay tanrınının bağışlamayacağı neçə-neçə işlər işlədiksə də, əvvəlki, indiki yaşayışda uzundonlu gənc olaraq, yolumuzu azdıq, yanıldıqsa,

bunca canlıya nə qədər kələk gəldiksə, ey tanrım, indi bu on cür suçdan azad olaraq yalvarırıq: bizim günahımızı bağışla!

Yeddincisi, yenə günah edərək iki zəhərli yolun başlanğıcına, cəhənnəm qapısına aparan yola kim getsə, o, birincisi, yalan qanun, ayinlərə riayət edən, ikincisi, şeytana, iblisə tanrı deyərək səcdə edən məxluqdur. Suçlu dolanaraq, ey tanrım, əsl tanrıları, həqiqi qanunları bilmədən, başa düşmədən burhanlar saf dindarlar vəz edəndə doğru anlamayıb, əksinə, tanrıçıyam, tanrının elçisiyəm, deyənə aldanıb sözünü tutaraq nə qədər yanılib sitayiş etdiksə, nə qədər yanılib qurbanlar verdiksə, nə qədər pis hərəkətlər etdiksə, bərəkət yaradırıq deyib yanılıraq, xəyanət edərək nə qədər bəd əməllərdən çıxdıqsa, yenə şeytana, iblisə tanrı deyib canlı məxluqları öldürməyə qalxıdıqsa, burhan deyib yalan dinlərə sitayiş etdik, onları qəbul etdiksə, səadət diləyib səcdə etdiksə, tanrını buraxıb şeytana tapındıqsa, ey tanrım, indi tövbə edirik günahlardan azad olub yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!

Səkkizinci, əsl tanrını, saf dini tanıyanda iki əsası, üç zamanlı din qanununu bildik, işıqlı əsası(tanrı məkanını, qaranlıq əsası(cəhənnəm yerini tanıdıq, yer-göy yoxkən nə var imiş deyə bildik, tanrı ilə şeytan nədən ötrü vuruşmuş, işıqla qaranlıq necə qovuşmuş, yeri-göyü kim yaratmış deyə bildik, həmçinin arkun yeri, göyü nədən ötrü yox olacaq işıqla qaranlıq necə ayrılacaq, ondan sonra nə olacaq, deyə bildik. Ezrua tanrıya, gün, ay tanrıya, güc tanrısına, burhanlara inandıq, əsaslandıq, niğosak (dinləyən) olduq, dörd işıq damğasını ruhumuza vurduq: birincisi, Ezrua tanrının məhəbbət damğası, ikincisi, gün, ay tanrının inam damğası, üçüncüsü, beş tanrının qorxu damğası, dördüncüsü, müdrik burhan damğası. Ey tanrım, biliyimizi, düşüncələrimizi bu dörd cür tanrıdan sildiyimizdən, onların məskənlərindən uzaqlaşdıığımızdan tanrı damğaları pozuldu. İndi, ey tanrım, günahlardan azad olaraq yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!

Doqquzuncusu: on dini ehkəmi icra edərəkən üç ağızla, üç ürəklə, üç əl ilə, bütün bir bədənle icra etmək gərək idi. Ey tanrım, bilib-bilməyərək xudbinləşib pis dost, yoldaşların sözünə baxıb, onlar inanıb mal-dövlətə uyub bu on dini ehkəmi nə qədər sındıq, əksildik, azaldıqsa, ey tanrım, indi günahlardan azad olaraq yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!

Onuncusu, gündə dörd alqış Ezrua tanrıya, gün, ay tanrıya, güc tanrısına, bürhanlara birgə, saf könüllə dua etmək qanunun var idi, yenə qorxmadan, tənbellik edib yaxşıca dua etmədiksə, dua edəndə

ruhumuzu, düşüncəmizi, tanrıya sarı yönəlmədiksə, alqışımız, tövbəmiz lazımcə tanrılara yetişmədisə, haralarda dolaşdı, dayandısa, indi, tanrım, günahlardan azad olaraq yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!

On birincisi, yenə dörd cür müqəddəs qanun var idi, yenə beş tanrı işığıni üzündə toplayan mələklər, qroştaqlar, pduaxtaqlar, tanrıya sarı üz tutanlar, xilas olanlar tanrı işığıni bizə tərəf gətirdilər-sə, o ayrı-ayrılıqda dinə gətirmək qanunu var idi; əzab üçün, qurban üçün təəssüf edərək yeddi cür müqəddəs kitaba, yeddi cür nəzir, sədəqə, qurban verə bilmədiksə də, göylərə sarı yönələn, qurtulan beş tanrı işığıni evə bağladıqsa, onu bəd əməlli məxluqlara verdiksə, tökdük, saçdıqsa, tanrı işığıni pis yerlərə yolladıqsa, indi ey tanrım, günahlardan azad olub yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!

On ikincisi: bir ildə əlli gün əsl dindar olaraq vusanti (həftəlik ibadət) qanunu var idi, tanrıya təmiz könüllə dua etmək gərək idi. Yenə evə, mal-dövlətə bağlanıb azğın Sok (acgözlük) şeytanı üçün, yenə qorxu bilməyən könlümüz üçün ərinib, tənbellik edib istər-istəməz orucu korladıqsa, oruc tutanda yaxşı, layiqincə dua etmədiksə, indii, ey tanrım, günahlardan azad olaraq yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!

On üçüncüsü, hər gün Ay tanrıya, müqəddəs kitaba, əsl dindarlara suçumuzu, günahlarımızı bağışlamaq barədə yalvarmaq gərək idi. Yenə istər-istəməz azaraq, aldanaraq iş, gücü bəhanə edib günahlardan azad olmaq üçün getmədiksə, ey tanrım, indi, biz günahlardan azad olaraq yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!

On dördüncüsü, ildə bir dəfə yeddi ibadət adəti var idi, bir ay çağsapıt (oruc) tutmaq gərək idi. Yenə mərasim yerində ibadət edib oruc tutaraq ağılla, səmimi qəlbədən tanrı bürhanlarından bir ildəki günahlarımızı bağışlamalarını diləmək gərək idi. Ey tanrım, ibadət başa çatınca otura bilmədiksə, bir aydakı çağsapıtı (orucu) yaxşıca təmiz tuta bilmədiksə, bir ilki günahlarımızın bağışlanmasını diləməyə getmədiksə, nə qədər çatışmazlıq oldusa, indi ey tanrım günahlardan azad olaraq yalvarırıq: günahlarımızı bağışla!

On beşincisi, hər gün nə qədər pis fikirlərə düşürük, nə qədər deyilməli olmayan günah sözlər danışırıq, nə qədər günah işlər görürük, bəd əməllərlə özümüze əzab veririk, yenə bəhrələndiyimiz beş tanrı işığıni biz özümüz, bizim ruhumuz azğın, həyasız Sok şeytanın eşqindən pis yerlərə (cəhənnəmə) gedirik. Onun üçün, ey tanrım, tamamilə günahlardan azad olaraq yalvarırıq: günahlarımızı bağışla! Ey tanrı, fəqir, günahkarıq, borclu, suçluyuq, azğın, acgöz Sok şeytanı üçün düşüncəmizlə, sözümlə, hərəkətimizlə, eləcə də gözlə görüb, qulağı-

mızla eşidib, dilimizlə danışib, əlimizlə yoxlayıb, ayağımızla yeriyib (tanrı işığına) daim əzab veririk. Beş tanrı işığını quru, yaş torpağa yönəldirik, beş növ canlı varlığı, beş növ otu, ağacı incidirik. Yenə qüsurlu günahkarıq, sözdə on çağsapıtın (orucun), yeddi qurban mərasiminin, üç damğanın niğosak olaraq adını tuturuq, əməlimizdə isə etmirik, yenə işıq tanrılarına, saf tanrı elçilərinə, din adamlarına qarşı nə qədər yanılıb günah işlədiksə, yenə də tanrı buyurduğu qayda-qanunla, öyüd-nəsihətlə hərəkət etmədiksə, tanrılar ruhunu incitdiksə, yenə orucu, vusanti, alqışı, çağsapıtı dini qanun-qaydalar tələbincə yerinə yetirə bilmədiksə, naqislik etdiksə, (deməli) yenə hər gün, hər ay günah işlədirik. Suçdan, günahlardan indi azad olaraq işıq tanrılarına, din səadətinə, pak dindarlara yalvarırıq: günahlarımızı bağışla! Bötürmüş tarkan niğosakların günahları, suçları haqqındakı duaları (olan) xuastuanifti bitirdi.

TÜRK BUDDİST NƏSRI

Altun Yaruk

(*Qızıl işıq*)

...Anta ötrü tenqri tenqrisi burkan inça tip yarlıkadı Ananta! Önqrə ertmis ötdə çambudivp ulusta Mağaradi atlığ ilığ kan bar erti. Ol yemə Mağaradi ilik kan ertünqü uluğ, bay, barımlıq tsanqları, ağılıkları, tariğ, ed-tavar üzə tolu elp atım, sülük küçinqə tükəlliq, törttin sinqar yir orunuğ ivmiş, basmış, üküştə ayatmış, ağırlatmış, ürük usadı, köni nomça-törüçə başlataçı iməriqmə kamağ bodunğ karasın aşmış, üklitmiş, koptın sinqar yağsız-yavlaksız erti. Ol antağ oşukluğ, çokluğ yalınlıq, küçlüq- közünlük ilik kannınq uluğı katunınta toğmuş körqəli seviqliq, körkülük, menqizliq üç oğlanı erti. Anq ilki, uluğı oğlanınq atı Mağabali erti. İkintisi ortun oğlanınq atı Mağadivi erti. Üçüncü, anq kiçiqi oğlanınq atı Mağastvi erti.

Bir oğurta ol ilik kann üç oğlanı birlə taştın tağta, arıqta ilinçükə bartı. Kaçan anta teqip ilinçü menqi işin ertürdüktə, ötrü ol üç tiqinlər kua-çəçək, tüş yimiş idiqəli adaları ilik beqkə ötünüp-ayıtıp kaltılar. Anda munta inaru-berü yorıyu bir uluq kamışlıq berk arıka kirip ötrü anta tıñğalı olurtılar. Tıñğalı olurmışta anq uluğı tiqin iki inilərinqə inça tip tidi:

—Ay inilərim, meninq bükünki kün ertinqü korkum, belinqləqüm kelir. Inça bolmazun kaltı bu arıq-semək içintə katır, yavlaq keyiklər bar, bolup biz yokatkuluk-emqənqülük bolmalım, tip ikintisi tiqin inça tip tidi.

Eşitü yarlıkazun, içim a, Kim, meninq bu etözümün isirqəküm idi kelməz teq. Bizinqə neçükün ersər, amraqlartın adırılğuluk emqək bolmazun erti tip korkarmen(tip, bu savığ eşitip üçünçü Mağastvi tiqin iki içilərinqə ötrü inça tip ötürti:

—Bu ersər arzilər turğuluk orun ol, meninq idi korkınçım - ayınçım yok, önqi adırılmaklıq poşuşum yemə yok, inçip etözümte tolu öqrünç, sevinç toğar. Bulğay erki, biz yiq adruk buyanığ(tip titi. Ol ödün bu üç tiqinlər öz öz könqüllərintəki sakınmış savların sözləşin, ötrü örü turup ol arıq içintə takı içkərü kirtilər. Ança yorıyu yanqı enükləmiş bir tişi barsığ körtilər. Ol aç bars yemə enükləp yiti kün ertmiş erti, yiti enüklərinqə ekirtip kavşatın açmaq,

suvşamak üzə sıkılıp turmuş, yavrimış, sınmış etözləri alanqurup, küçi közüni üzülüp unakya öqləli yatur erti. Nə annı uluğı Mağabalı tiqin körüp inça tip tidi:

—Ay irinç, tişi bars enükləqəli yiti kün bolmuş, yiti enükləri enqmenq yumşaq tiləqü ök teqinç bolmayukka anıp açmaq-suvşamak emqək üzə sıkılıp yanturu yana öz enüklərin yiqəli kılınur. Muntada kez irinç tınlıq bolğaymu? (tip tidi. Bu savıq eşitip Mağastvi tiqin ötrü içisi tiqinkə:

—Bu bars neqü yiyür, oşadakı aş neqü ol?(tip ayıttı. İçisi tiqin inça tip, kikinç birti: (Barsnıq, irbiznıq, manunıq, arslannıq, börininq, tilküninq aş ersər, yalanquz yintəm isiq et, kan erür. Muntada adın takı önqi aş-ıçkü yok kim, bu alanqurmuş aç barsıq tırqürqülük(tip tidi. Bu savıq muntağ oşukluq törüm eşitip ötrü ikintisi Mağadivi tiqin okunçsuzın inça tip tidi:

—Bu muntağ oşukluq törümüş küçsirəmiş, alanqurmuş aç bars açmaq, suvşamak emqəkin ertinqü sıkılıp unakya öqləli turur. Biznitə adın kim bolğay muna yaraqlıq aş, içkü belqürttəçi, bu irinç tınlıq üçün etözük titip mununq isiq özin uluğalı udaçı(tip tidi. Uluğı tiqin bu savıq eşitip yana ortun inisinqə:

—Ay inim, elp titkülük tavar elpiş, nenq inçip isiq, öztə artmaz (tip tidi. Bu savnıq basa sonqınta Mağastvi tiqin inça tip tidi:

—Ay içilərim a! Biz kamağun amtı isiq özümüzəkə, etözümüzəkə ertinqü ilinmiş, yapşınmış biz, inçip yana adınağuka asıq, tosu kılğalı bilqə biliqliq yaruk közümüz yok bolur erki, yemə antağ birər uluq yarlıkançuçı könqüllük kutluq yalanquklar ürük uzatı öz etözlərin titip ıdalap, tınlıqlarğa asıq, tosu kılurlar(tip tidi. Bu munça savıq içilərinqə sözləp, ötrü kentü könqülintə inça tip sakıntı: “Kaltı bu meninq etözüm yüz min ajunlartın berü yoksuz ajunsız neçə-neçə yırudı artadı. Nenq yemə etliqsiz bolup ne ersər asıqka, tosuka kirmədi, Neçükin bükünki küntə munı teq kerqəqliq işlətkülük yonqlağuluk orun tapıp, bu muntağ yıdıq kerqəksiz etözümün sıtmış kemismiş yinq yar teq titip ıdalap, bu irinç yarlıq aç barska neqülük umuk inak bolmaz men,-tip munçulayu sakınıp, içiləri birlə sözləşkülük kisikin-tisikin erttürüp, ol bars üzə önqin-önqin yarlıkançuçı könqül turğurup irinçkədilər tsuyurkadılar. İnçip olarnıq arasınqta aqladı, takı Mağastvi tiqin ol barsnıq açın, turukıncı, emqəkin tolğakın titrü körüp, teqrə teksinip, közin idi andıran kitərü umatın,ür kiç titrü körü turup, etrü kodup, önqi yorıp bartılar. Ötrü ol ödün Mağastvi bodistv yorıy inça tip sakıntı”. Çak amtı manqa oğrayu etözümün, isiq özü-

min titkülük ıdalağuluk öd kolu soka kelti. Ne üçün tip tisər kim men ilki sizdin berü bu yıdıq sarsıq, kanlıq, yirinliq, sevküsüz, taplağusuz, yarsınçık etözükə inçip inantım. Aş-ıçkü, ton-kedim, orun-tüşək, at, yanqa, kanqlı, kölük, erdini, yinçü, ed-tavar üzə tapıntım, artamak buzulmaq törülük üçün ürük uzatı artadı buzultı. Nenq yemə etözük küyü küzətü, ayayu tutup artatmağalı idi umadım. Neçə ked usanıp iqittim ersər yemə kiltı yavlak yağı törüsinçə yanduru mini, kemişü udup sevinçsiz, utlısız kiltı manınc küçümün, anın inça bilmiş kerqək. Et öz ersər, beksiz menqüsüz titir, özkə yanduru asıq sızı üzə yavlak yağı teq korqınçıq erür, yarsınçık kirliki üzə tutsara arıqsızlık kık yükmək titir. Annı üçün men bükünki küntə bu etözümün yonqlap, munqadınçık uluq iş kötük kılayın sansarlıq qalüy üqüz içintə tar kemi bulayın, toğmaq-ölməklik teksinçtin taskaru tartıp öndürəyin, tip sakıntı. Yana ok inça tip sakıntı: “Abam birük bu etözümün titsərmen, ötrü ülküsüz, sansız mün, kataklarıq, kartıq, beziq, yiriniq, kanıq, iqiq, aqrıqıq, korqınçın aymançıq barçanı titmiş-ıdalamış bolur men. Takı yemə bu etöz ersər, altı kırk türlüq arıqsızların tolu suv üzək kerkü teq, beksiz yarpsız kamağ kurtlarınq konquzlarınq tirkini, kannınc yirininq ornakı, sinqirin tamırın yörqəlmüş, sönqüklər ulağı üzə tutuzmuş ertinqü yırınçık yarsınçık erür. Annı üçün teqimli ol amtı manqa bu etözümün titip ıdalan, üzəlik-siz üstünki yiq, abam uluq menqqü nirvanıq tiləqülük puşuş sakınç emqək tolğakıq birtəm tarkarğuluk toğmaq-ölməklik teksinçiq amırtkurğuluk nizvanıq ilisiq üzqülük dyan bilqə biliqliq küçük küçlëndürqülük tolu tüqəl pışrunmaklıq edqük eksüksüz bütürqülük yüz buyanlıq itiqin itinqülük, tolu tüqəl bilqə biliqliq tünkərqülük. Alğu burkanlar üzə öqitmiş iduk nomluq etözük tanuklağuluk kamağ biş asun tınlıqlar oğlanın nom boşılıq menqi üzə menqilətkülük” (tip munçulayu adıra-ödürə sakınıp ötrü Mağastvi tiqin yiti kınıq tölüktə turup, uluq bedük közüşkə inip, uluq yarlıkançuçı könqül turğurup, könqülin köküzün yakçirtip, o iki içilərin könqül kerip neçükin ersər, tuysar, onqarsar, ötrü ür-kün belinqləp, tıdık ada kılıp, közəmiş közüsümün kanturmağay tip bökünü ötrü iki içilərinqə “azkıa önqrə yorıy turzunlar, men una basa yitdim” (tip ötünüp içilərin ıdın Mağastvi tiqin kentü özi yanduru yana ol arıka kirip, aç bars üskintə teqip, terkin tavrata tonın süçülük kamış butıkı üzə asıp inça tip bek katıq sav sözləti: “Men amtı tolq sansartakı tınlıqlar üçün üzəlik-siz üskünki yiq burkan kutı közüşin tebrənçsiz yayılmaksız uluq yarlıkançuçı

könqül turğurun bu mening sevər emrak etözümün tidərmen, ıdalayur men, buzulmaksız çolmaksız burkan kutın tiləyür men Kim, kamağ bilqələrəkə sevgülük taplağuluk üç oğus yirtünçüdəki emqəqliq taluytakı tınlıqlarığ örü tartıp ozkurup inç menqiliq kılayın” (tip titi ol. Ödün tiqin munça sav sözləp, ol aç bars üskintə sunna yattı, kentününq uluğ yarlıkançuçı könqüllüq çoğı yalını oğrınta ol aç bars yiqəli tidinməti. Bodistv annı körüp, ötrü idiz tağka ağdınıp etözün kodı kemisti. Kaçan yirkə teqdüktə bodisatv yana inça tip sakıntı: “Inçıp bu bars turukı küçsüz oğrınta anın mini yiqəli umaz” (tip, ötrü bodisatv örü turup, ınaru-berü körüp, bı bıçku tiləp bulmatı. Ötrü kurımıs katığ kamıs alıp annı üzə ömqən tamırın sançıp, kan ündürüp akuru-akuru barska yakın bartı. Kaçan barz üskintə teqdüktə, ötrü ol ödün bu ağır uluğ yağız yir altı türlüqin tebrəti kabsatı inça kaltı uluğ yil kelip, köl suvın tokıp, yaymıs teq yokaru kodı, yayıltı yaykaltı kök kalık yüüzintəki kün tenqri Rağuka siqirtmis teq yaruksus-yasuksus ,önqsüz üləz boltı, bulunq yınqak barça bütürü karardı, kara tuman üzə örtüldi, kök kalıktın tenqritəm yid yıpar, kua çeçəklər tüştı yağdı. Ol arık semə içi kua çeçək üzə tolu boltı...

Ol ödün ol aç barz kaçan bodistvıninç ömqənintın kann akımısın körti, ötrü ol kanığ yalkayu etin barça yip kodtı, yalanquz kuruğ sönqükləri ök turu kaltı. Ançakınça bodisatv tiqinнің uluğı içisi yir tebrəmisin körüp, inisinqə inça tip tidi: (Yağız yir bütürü tebrəyür, üqüzlər, tağlar birlə, kalısız bulunq yınqak kararıp, üləz boltı kün tenqri. Köktin tüsər tenqridəm kua çeçəklər bulğasu. Utkurak erki inimizning etözün tidmək belqüsü(tip tidi. Bu savığ eşitip kiçiqi inisi inça tip tidi:

Esittim men Mağastviniq tsuyurkayu sözləmiş çın savın timinkeyə. Körmistə turuk küçsüz aç barsığ aç emqəkkə eqirtip enükin yiqəli kılmısın, anın sizintim inimkə “etözün titti erki mu” tip. Ol ödün ol iki tiqinlər munçulayu sözləsü açıqları kelip yirinqütilər, yığladılar, ötrü terkin yanturu yanın yığlasu, bayakı ol bars yatur orunka bartılar. Kaçan anta teqdüktə ötrü iniləri Mağastvi tiqinнің tonı kamıs butıkı üzə askın turup tururun, sını sönqüki seçi birlə arkuru-turkuru yatmısın, akımıs kannı toprakta titik yuğrulup-yukup turmısın körtilər. Nə anı körüp ök etözlərin ol sönqük üzə kemisin öqsirən-tınsıran kamıltılar neçətə kin timin öqlənıp, ötrü iliqlərin örü kötürüp uluğ ünün uladılar, sıktadılar. Ulyu sığdayu inça tip titilər:

—Körklə kövsək, tokılık inimiz ertinq, kövəz a! Öqkə, kanqka

sevitmiş ertinq, kadaş a! Neçükin yana birqərü, birləkyə ünün üçəqü? Neqülük tittinq özünqin, bizni birlə barmadın. Öqümüz, kanqımız bizinqə utru körüp ayıtsar, biz ikəqü neqü tip ötünəlim, sözləlim? Ol yiq bolğay üçəqü birlə kya ölsər biz... Nenq bizinqə kerqəksiz bu etözümüz tiriqi -tip ol iki tiqinlər munçulayu yanqın keyirqənçik kılını, ulıyü sığtayü, talıp yöküp ançata kin timin andıran önqi yorıp bartılar. Ol ödün Mağastvi tiqinнің tapığçıları “tiqinimiz keçti” tip “kaçan bartı, yorınqlar, kanta ol esdəlim” tip tiyistilər. Ançakınça anası katun balıkta idiz kalıkta yatın udıyur erkən ertinqü yavız tül tüsədi: emiki töbüre bıçılır bolur, azığ tisləri ağızında konqrulun tüsər bolur, üç köqürçkən adayı laçınka kavıtur erkən. Birisi tutsunup ikəqüsi korkınçlıq ozar bolur-tip... Bunçulayu tüsəyü yatar erkən yir tebrəməki üzə belinqlən udunup kelti, ne udunu birlə ök anta korkınçlıqın puşuşluqın inça tip tidi:

—Neqü erki amtı tıltakı yağız yir munçulayu tebrəyür, üqüzlər, köllər yayılıp, ığaçlar ırğalur, kün tenqriniq yarukı önqsüz boltı, örtmis teq közüm emikim tebrəyür önqrəkıtə önqışük, okın yürəkinqə ursukmıs teq sıkılurman emqəkin, tolq etözüm titrəyür, inçim idi belqürməz. Tüsəmis ol tülümünq yavız turur belqüsü. Utkurak bar erki erdimliq artaq yavız adalar(tip tidi. Anıq ara iki emiki evitin süt akıp kelti. Nə, anı körüp takı artukrak uyırkantı, yokurkantı. Ol ödün katununq bir tapığça kızı tastın turur erkən keyçə ertər yolki kisitip “tiqiniq tiləp, takı bulmaz ermis” tip sav esitti. Ne munı esitü birlə ök ürküp belinqlən, ötrü orduka kirip, katunka inça tip ötündi, katun uka yarlıkadı mu erki:

—Tastın bir antağ sav turur “tiqiniq qələn takı bulmaz” tip. Bu ne sav erki? (tip tidi. Ol ödün katun bu savığ esitip, uluğ pususta kadğuta turup, açığı kelip közintə tolu yaşı birlə terkin ilik beqkə barıp “Ay uluğ ilik beq! Men muntağ-muntağ sav esittim, bu ne sav ol? Azu bizinq amrak ökükümüz anq kiçiqi Mağastvi ığ ıçkınmıs erqəy mu biz?” tip tidi. Bu savığ ilik beq esitip ürkə belinqləyü, açığı üzə tıkılıp ağılayu, inça tip sözləti:

—Ay emqək! Bükünki küntə amrak, ökük kyə min yemə yittürdim ıçkıntım erki mu men? (tip, yasın yutunu katunun ötləyü inça tip tidi:

—Tüzünüm a, sen nenq pusma pusrulma, men amtı, kamağun ünün amrak öküklərimin tiləyin, barın-yokın biləyin(qıp terkin buryukları, ınançları birlə yumkı balıktın taskaru ünün önqi-önqi yadılıp orun-orun sayu tiləqəli istəqəli bardılar.

Anıq arasında bu savtakı keçməzkən bir buryuk terkin tavra-

tı kelip, ilik beqkə yakın teqip:

—Ay uluğ iliq beq, puşanu yarlıkamazun, iki teqinlər bu esən teqinür, anq kiçiqi Mğastvi tiqin takı tapısu teqinməz, tiləyü teqünür(İliq beq bu savığ esitip uluğ tınıp, inça tip tidi:

—Munq ay, munq ay! Yitürmis men isiq sevər, amrak adayımın. Oğılım yanqı bolmısta öqrünçüm, sevinçim az erti, kinində, oğuluğ yitürdüktə pususu, emqəki ükü turur. Birük oğulum but usta tiriq esən kavıssar, ölsər meninq etözüm emqənmaqəy men arıtı(tip tidi. Katun bu savığ esitip okın ursukmıs kisi teq pusus kadğuka könqülü köküzi eqirtip, sinqılayu inça tip tidi:

—Üç öküklerim birqerü tapığçıları birlə kamağun yumkı bardılar arıka ilinçü menqi kılğalı. Kamağta kiçiqi sevər, amrak oğulum yalanquz kalıp kelməsər, bolmıs bolğay utkurak adırılğuluk, alp ada(tip munçulayu sinqıladı ançakınça sabça ikinti buryukı kelip, ilik beqkə teqdi. Ötrü ilik beq anqa:

—Ay buyruk a, amrak adayım Mağastvi kanta ermis? (tip ayıtu yarlıkadı. Ol buryukı bu yarlıkığ esitip közintə isiq yaşı töküyü pususluğ kadğulukın yığlayu ağızı kurup, tili-tamğakı katıp sav sözləyü umadın, kikinç birmədin, sük turdı. Anı körüp ilik beq katunı birlə asukın inça tip ayıttı:

—Terkin sözləng buryuk a, kiçiqi oğlum kanta ermis? Etözüm pusanur pusırkanur ootka örtənin küyər teq, öqümün, könqlümin ıçkının, munkul bolup, bilinməzmən, kılmanq meninq kökümüzün yarılğuluk, sinquluk(tip tidi. Ol ödün ikinti buryuk ötrü bodistv tiqin etözün boşı birip netəq kilmıs işlərin ıyın kezikçə tozu, tükəti ötünti.

Bu savıq ilik beqli katunlu esitip açıqları, emqəkləri üzə umadın, ulastılar, sığtastılar, oğlanınq ölmıs yirin körüksən terkin tavrı yüqrük atların koşukluğ kanqlıta olurup ol kamışlığ arıka tavrak bartılar. Kaçan bodinstvniq etözün boşı birmıs yir orunka teqdilər ersər, anta ötrü bodisatvniq yas sünqüklər, ınaru-berü antamunta saçılın yatmısın körüp, etözlərin birqerü yirkə çalın öqsirən tansıran inça kılı uluğı ığa küçlüq katığ yilkə tokıtılın kamılmıs teq tüstilər kamıltilar, öqlərin könqüllərin ıçkının ne kılınmısın arıtı bilinməz boltılar. Ötrü ol ödün ol buryuklar basın teqrəki beqlər, ınançlar soğık suv pükürüp yilbüki üzə yilbiyü, iliq beqiq katunuğ neçətə kin timin ançakaya öqləntürdilər,öqlənü birlə ök ötrü iliqlərin örü kötürüp ulıy sığtayı, inça tin taksurdılar:

—Ne ada erti?! Adayım, körkə kya öküküm! Ölmək emqək neçükin önqrə kelip ertürdi, sıntıda önqrə ölməkiq bulayın. Ni künki am? Körməyin erti munı teq uluğ açığ, emqəkiq(tip tidi. Anta ötrü

ilik beq katunı ançıkıya öqsürməki serilip, saçı bası yatılıp iki iliqi üzə köküzün tokıyü, kaltı balık suvıntın adırılıp isiq kumta ağınamıs teq yirtə ağınayu inça tip yığladı:

—Kim erti erki bıçtaçı ökükkiyəm etözün? Önqi saçılın yalturını, kalmıs sünqük yir sayu. ıçkınmıs men kençimin, sevər amrak adayımın, pususka, emqəkkə basıtın tebrənçsiz boltum, erməzmu? Kim erti erki ölürtəçi, ölükkiyəm, çak sini? Teqürtəçi munı teq pusus, kadğü emqəkkə katığ vsir erməz mu kim, meninq bu yürəkim yarılıp böksilip barmadın neçükin turur munı teq? Tülümte men belqülük körtüm erti bu belqüq. İki emikim birqerü töbürə bıçılır tüşətim. Azıq tisim konqrulup tüşüp kelir boltı erti. Körür ermis men utkurak bu emqəkkə tosukıka yana tüşədim? Muntada adın: üç köqürçkən adayın laçın tokup üçəqünü, birisin kabıp iltür bolur. Amtı yitürdüm anq kiçiqi sevər amrak ökükümün. Yavlak belqü utlısı idi esük bolmatı(tip munçulayu yığladı. Ötrü ol ödün ilik beq ulatı iki oğlanı birlə ulısu, sığtasu kitərməyük, yivikliq tisikliqin kamağ beqlər birlə yumkı bodisatvniq kalmıs sönqüklük seririp itidilər, yığdılar, uluğ türülük törün, toğun, ağır ayağ tapığ uduk kıltilar. Kaçan tapığ uduk kılğuluk törüsün ertdürdüktə, ötrü estup ıçintə beklədilər.

Tərcüməsi:

...Ondan sonra tanrılar tanrısı bürhan belə söylədi: Ey Anand! Keçmiş zamanlarda çambudivp ölkəsində Mağaradi adlı bir hökmdar var idi. Həmin o Mağaradi hökmdar olduqca qüdrətli, varlı, qiymətli şeylərinə, taxıl tarlalarına, mal-qarasına görə çox imkanlı, hərbi gücü tükənməz, yer üzünün dörd tərəfini tabe etmiş, ələ almış, çoxlarına qorxu, ehtiram tələqin etmiş köhnə hakim, düzgün qanun-adətlərə rəhbərlik edərək qara camaatı artırmış, çoxaltmış, hər tərəfdən onları düşmənlərdən qorumuş idi. Həmin yüksək, tayı-bərabəri olmayan, güclü-qüdrətli hökmdarın böyük xanımından doğulmuş sevimli, gözəl, xoşbəxt üç oğlu vardı. Birincisinin, böyük oğlunun adı Mağabalı idi. İkincisinin, ortancıl oğlunun adı Mağadivi idi. Üçüncüsünün, ən kiçik oğlunun adı Mağastvi idi.

Bir dəfə o hökmdar üç oğlu ilə dağlara, çay sahilinə gəzməyə getdi. Onlar oraya çatıb əylənib şənlədikdən sonra üç şahzadə hökmdar atalarından gül-çiçək, giləmeyvə yığmağa izn istəyib qaldı-

lar. Orda-burda anırı-bəri dolaşaraq qamış bitmiş bir böyük çay yatağına girib orada dincəlmək üçün oturdular. Dincəlmək üçün oturanda ən böyük şahzadə iki qardaşına belə dedi:

—Ay kiçik qardaşlarım, bu günkü gün mənə çox qorxulu, müdhiş gəlir. Belə olmasın (ki,) bu çay-çəmən içərisində vəhşi, azğın heyvanlar var, birdən çıxıb bizə əziyyət verərlər-deyəndə ikinci şahzadə belə dedi: Ey mənim böyük qardaşım eşidib bilin ki, mənim öz canımdan qorxum yoxdur. Bizə nəse olsa, əzizlərimizin ayrılıq əzabı çəkəcəyini düşünüb qorxuram sözü eşidib üçüncü, Mağastvi şahzadə iki böyük qardaşına belə söylədi:

—Bu tənha zahidlərin məkanındırsa, mənim heç qorxum-hürküm yoxdur, qohum-əqrabadan ayrı düşmək qorxum yoxdur, hətta qəlbimdə öyünc, sevinc doğur. Ola bilsin ki, biz burada böyük xoşbəxtlik tapacağıq(dedi. Bu vaxt bu üç şahzadə ürəklərindən keçən sözləri deyib ayağa duraraq həmin çay yatağının daha dərinliklərinə girdilər. Beləcə dorlaşarkən orada yenicə balalamış bir dişi pələng gördülər. Bu ac pələngin balaladığı yeddi gün idi, yeddi balasına bütün gücünü sərf edib taqətdən düşmüş, ac-susuz qalıb üzülmüş, tamamilə ölü vəziyyətdə yatırdı. Onun nə halda olduğunu böyükkləri Mağabali şahzadə görüb belə dedi:

—Ay yazıq! Dişi pələng balalayalı yeddi gün olmuş, yeddi balanı yemləmək üçün istədiyi yumşaq bir yem tapmadığından aclıq-susuzluq əzabından sızılaraq yanılıb öz küçüklərini yeməli olacaq. Bundan da yazıq məxluq olarmı? (dedi. Bu sözü eşidib Mağastvi şahzadə böyük şahzadə qardaşına:

—Bu pələng nə yeyir, daim yediyi nədir? deyib soruşdu. Böyük şahzadə qardaşı belə cavab verdi:

—Pələngin, bəbirin, qaplanın, çöl pişiyinin, şirin, qurdun, tülkünün yemi həmişə yalnız isti ət, qandır. Bundan başqa daha özgə yemək-içmək yoxdur ki, bu əldən düşmüş, ac pələngi diriltsin(dedi. Bu qədər güclü yaradılmış barədə həmin sözü eşidəndən sonra onlardan ikincisi Mağadivi şahzadə dəvət gözləmədən dedi:

—Bu qədər güclü yaradılmış, ancaq əldən düşüb zəifləmiş ac pələng aclıq, susuzluq əzabından üzülüb ölməkdədir. Bizdən başqa kim olacaq buna yarayan yem, su versin, bu yazıq məxluq üçün özünü unudub onun ömrünü uzatsın(deyə söylədi. Böyük şahzadə bu sözü eşidib yenə ortancıl qardaşına:

—Ey kiçik qardaşım, mal-mülk, işdən əl çəkmək çətindir, həyatından keçmək daha çətindir (dedi. Bu sözlərdən sonra Mağastvi şahzadə belə dedi:

—Ey böyük qardaşlarım! Biz hamımız indi öz işimizə, vücudumuza olduqca çox sədaqətli, bağlıyq, ona görə də başqa canlılara xeyir, fayda vermək üçün müdrik işıq gözümüz tutulur, ancaq bəzi uca könüllü, xeyirxah insan övladı həmişə vücudlarını qurban edərək digər məxluqlara xeyir, fayda verərlər (deyə söylədi. Bunca sözləri böyük qardaşlarına deyəndən sonra öz-özünə fikirləşdi: “Mənim bu vücudum yüz min dünyalardan bəri dünya görmədən nə qədər çürüyüb məhv olub. Əgər ətsiz də olsaydı, yenə ondan bir xeyir, fayda olmazdı.

Bugünkü gündə necə münasib, buna bənzər yer tapmaq olar ki, mənim gərəksiz bədənimə istifadə üçün yararsız əşya kimi, irin-çirki atan kimi məhv edib bu ac bədbəxt pələngə ataraq niyə bu ac pələngə dost, köməkçi olmayım” (deyib, belə düşünüb, böyük qardaşları ilə məsləhətləşərək gəzməyi başa çatdırıb o pələngin yanından keçəndə narahat olub acıdılar, təəssüfləndilər. Onların yanında kədərlənib ağladı, sonra Mağastvi şahzadə həmin pələngin ac, arıq, əziyyət içərisində olmasına diqqətlə baxıb, onun ətrafında dolandıqca nəzərlərini ondan çəkə bilmirdi, sonra onu fikrindən çıxardı, onlar başqa yolla getdilər. Bu zaman Mağastvi bodisavt gedə-gedə belə düşündü: “Öz vücudumu, işimi qurban verməyin vaxtı indi gəldi. Nə üçün (dedi (ki, mən əzəldən bəri bu çürük, qanlı, irinli, sevgi, etibarsız, dəhşətli vücuda belə aldanıb inandım. Yemək-içmək, don-geyim, yer-yurd, at, fil, araba, yük heyvanları, daş-qaş, inci, mal-dövlət əsiri oldum, çürümə, pozulma qanunu əsasında vücudum tədricən məhv oldu, pozuldu. Həm də bu vücudu məhv olmaqdan heç cür qoruyub saxlaya bilmədim. Neçə dəfə ona etibar etdimsə, səhvə yolverdim. Sonra azğın düşmənlərin qaydasınca yanılıb vücudum məni sevincdən, mükafatdan məhrum etdi, bunu belə bilmək gərəkdir. Vücut möhkəm, əbədi deyil, başqaları ilə müqayisədə yararsız olduğundan azğın düşmən tək qorxuncdur. Onun üçün mən bugünkü gündə bu vücudumdan istifadə edib böyük bir iş görüm, çay içərisindən bir dar qayıq tapım vücudumu doğmaq (ölmək çevrəsindən kənara çəkib çıxarım” (deyib düşündü. O bir də belə deyib düşündü: “Əgər bu bircə bədənimə atsam (ondan xilas olsam) onda ölçü-biçisiz, saysız-hesabsız qəm, kədər, yara, şiş, qan, irin, ağrı-acı, qorxu, təhlükədən tamam uzaqlaşmış olaram. Bu vücuda gəldikdə, o, dənizdə otuz altı cür zibillə dolu adalar kimi sinir, damarlarla hörülmüş, sarılmış boş, zəifdir, bütünlüklə qurd-quş, irin, qan yuvası, məkanıdır, iri sümüklərlə bərkidilmiş iyrənc bir şeydir. Ona görə yeridir ki, mənə bu

vücudumu qurban vermək sonsuz, ən ali səadətdir; yüksək, əbədi nirvana diləyib dər-d-kədəri, əzab-əziyyəti özümdən uzaq edim, doğum-ölüm dövriyyəsini əlaqələndirim, bizim ehtiraslardan asılılığımızı aradan qaldırım. Bunların hamısı dian vasitəsilə, tərkı-dün-yalıqla bütün beş aləmdə mövcud canlı məxluqları qurban verib müxtəlif bürhanları sevindirməklə əldə edilir” (deyib, beləcə düşü-nüb sonra Mağastvi şahzadə ruhi sarsıntı vəziyyəti keçirərək özünü, başqalarını xilas etmək məqsədi ilə dərin xəyala dalıb öz ürə-yini, daxili hissələrini alovlandıraraq iki qardaşına yalvardı ki, onlar ağillanıb haqq yolunu tutsunlar, sonra əgər qardaşları mane olsalar, özünün gücü ilə istəklərinə nail olmayacağından ürək qorxaraq onların qarşısında əyilib qardaşlarına “bir az irəlidə gedib gözləsinlər, mən onlara çataram” (deyib, böyük qardaşlarını irəli göndərərək. Mağastvi şahzadə özü isə qayıdıb yenə həmin çay yatağına girərək ac pələngin yanına gəlib tez-tələsik paltarını çıxarıb qamış budağından asıb tez-tez söylədi: Mən bütün sansardakı məxluqlar üçün budda dini qanunu ilə öz çox sevdiyim istəklı vücudumu didib atıram, möhkəm, tərəddüdsüz olaraq özümdəki bürhanların bərəkətini diləyirəm, bütün bilici, müdrik adamlar üçün diləyirəm ki, bu istəklı, möhtərəm bərəkət o üç dünyada, əzablı həyat dənizindəki bütün istəklı məxluqları üzə çıxartsın, onları sakitləşdirib əbədi sevinc bəxş etsin” (dedi.

Bu vaxt şahzadə o ac pələngin yanında yerə uzandı, qəlbinin istisi, alovu sayəsində o ac pələng atılıb onu yemədi. Bodisatva bunu görüb uca bir dağa çıxaraq vücudunu oradan atdı. Yerə dəyirdə bodisavt yenə belə fikirləşdi: “Bu arıq pələng gücsüz olduğuna görə mənı yeyə bilməz” (deyib bodisavt sonra ayağa qalxaraq anıra-bəri baxıb bir bıçaq axtarsa da, tapmadı. Sonra qurumuş bərk qamış götürüb onunla boğaz damarını deşib qan çıxararaq yavaş-yavaş pələngə yaxın getdi. Haçan ki, pələngin yanına yetişdi, ağır, böyük, qonur yer altı dəfə silkələnib tərpendi, güclü külək gəlib gölün suyunu coşdurub altını-üstünə çevirdi, mavi göy üzündəki gün tanrı Raquya tabe olmuş kimi işıqsız-parıltısız oldu, öləzidi, dünyanın dörd tərəfi tamam qaraldı, qara dumanla örtüldü, mavi göydən yerə tanrı nəfəsi, düşdü, kua çiçəkləri yağdı. O çay yatağındakı çəmənin içi kua çiçəkləri ilə dolu oldu...

O ac pələng o zaman bodisatvanın boğazından qan axdığını gördü o qanı yalayaraq ətini tamam yeyib qurtardı, yalnız quru sümükləri qaldı. Elə ki, bodisatv şahzadənin böyük qardaşı yerin tərən-məsini gördü, kiçik qardaşına belə dedi:

—Qonur torpaq möhkəm tərənir, çaylar, dağlarla birlikdə istisnasız bütün dörd tərəf, yan-yörə qaranlıqlaşdı, Gün tanrı öləziyibdir. Göydən yerə səs-küylə tanrının kua çiçəkləri səpələnir. Çox yəqin ki, kiçik qardaşımızın vücudunu qurban verməsinin əlamətləridir (dedi. Bu sözü eşidib onun kiçik qardaşı belə dedi:

—Mən Maqastvinin həyəcanla söylədiyi doğru sözlərinin hamısını eşitdim. O görübdür ki, aclıq əzabından qıvrılan arıq, ac və gücsüz pələng öz balalarını yeməyə məcbur olub, ona görə kiçik qardaşımdan şübhələnirəm “pələng üçün vücudunu qurban verməyib ki” (deyə. Bu zaman o iki şahzadə belə danışaraq həyəcanlanıb hıçqırdılar, ağladılar, sonra tez qayıdıb ağlaya-ağlaya bayaqki o ac pələng yatan yerə getdilər. Ora yetişdikdə, kiçik qardaşları Mağastvi şahzadənin paltarlarının qamış budağından asıldığını, saçının, sümüklərinin yerdə qaldığını, axan qanın dağılıb torpağa qatışaraq yeri islatdığını gördülər. Elə ki, onu gördülər, özlərini o sümüklərin üstünə atdılar, ağilları başlarından çıxaraq üzüstə düşdülər. Bir qədər keçəndən sonra huşları başlarına gəldi, əllərini yuxarıya qaldıraraq sızlayıb ağladılar. Sızlayıb ağlayaraq belə dedilər:

—Görkəmdə, qəşəng, gözəl kiçik qardaşımız idin, ey qürurumuz! Özünü anaya, ataya, sevdirmişdin, əzizimiz, hey! Necə geriye dönərik, birgə çıxmışdıq üçümüz. Niyə özünü qurban verdin, bizimlə getmədin? Anamız, atamız bizə tərs baxıb sorursa, biz ikimiz nə deyib cavab verəcəyik? Yaxşı olardı üçümüz birgə ölsə idik... Nəyimizə lazımdır bu gərəksiz vücudumuzun diriliyi? (deyib o iki şahzadə bu cür narahat olaraq ağlayıb, sızlayıb, bütün bunlardan sonra geriye yola düşdülər. O vaxt Mağastvi şahzadənin nöqərləri “şahzadəmiz keçib getdi, gedək, harda olsa axtaraq” dedilər. Elə bu vaxt xatun anaları şəhərdə sarayın yuxarı, üst hissəsində yatıb yuxulayarkən çox pis yuxu gördü: əmcəkləri tamam kəsilib, ağızında azı dişləri ovulub tökülüb, bir qartal üç göyərçini qovur. Birisi tutulub, ikisi qorxu içərisində xilas olur...

Yatıb belə bir yuxu görərkən yerin tərən-məsindən qorxub yuxudan ayılıb gəldi. Gördüyü yuxunun qorxusu, narahatlığı içində belə dedi:

—İndi bunun səbəbi nədir, qonur yer belə titrəyir, çaylar, göllər daşdı, ağaclar yırgalanır, Gün tanrının işığı görünməz oldu, örtülmüş tək, ox sancılmış kimi gözüm, sinəm titrəyir, ürəyimdən vurulmuş kimi sızılıram, bütün vücudum titrəyir, dincliyim yoxdur. Gördüyüm o yuxunun əlaməti pisdır. Gerçəkəndən o əngəllər pis ola (dedi. Bu arada iki

döşü də eydi, süd axıb gəldi. Nə olduğunu görüb daha da quruyub mat qaldı. Bu vaxt xatunun qulluqçusu eşikdə durarkən yoldan keçən adamlardan “şahzadəni axtarırlar, hələ tapmayıblar” deyə bir xəbər eşitdi. Bunu eşitdikdə qorxub çox həyəcanlandı, sonra saraya girib ona qulaq asmaq halı olmayan xatuna belə söylədi:

—Eşikdə belə söz gəzir ki, şahzadəni axtarırlar, hələ tapmayıblar. Bu nə sözdür? -deyə soruşdu. Onda xatun bu sözü eşidib böyük qayğı, kədər içində həyəcanlanaraq gözü yaşla dolu tələsik hökmdarın yanına gedib “Ey böyük hökmdar” Mən belə-belə sözlər eşitdim, bu nə sözlərdir? Məgər biz əzizimiz, ən kiçiyimiz Mağastvini itirəcəyikmi?” deyə soruşdu. Bu sözləri hökmdar eşidib qorxu, həyəcan içində ağlaya-ağlaya belə söylədi:

—Ey fələk! Bugünkü gün əziz, sevimli övladımı itirdiyim gün olacaqmı? (deyib ağlamağı dayandıraraq qadına təsəlli verərək belə dedi:

—Ey mənim sədaqətli arvadım, sən heç narahat olma! Mən indi hər vəhcə çalışıb sevimli övladlarımı axtarıb varın-yoxun biləcəyəm (deyib tez öz buyruqları, inandıqları ilə birlikdə şəhərdən kənara çıxıb ayrı-ayrı yollarla səpələnib yer-yer aramağa getdilər.

Onların arasında bu söz təzəcə yayılmışdı ki, bir buyruq tələsik gəlib hökmdara yaxınlaşaraq:

—Ey ulu hökmdar! Lütfən qəzəblənməyin, iki şahzadə sağ-əsən qayıdır, ən kiçik Mağastvi şahzadə bütün axtarışlara baxmayaraq tapılmayıb, onu axtarıb tapacaqlar (deyə söylədi. Hökmdar bu sözü eşidib çox sakitləşdi, belə dedi:

—Ey tale, ey tale! Mən çox istəkli, əziz övladımı itirdim. Övladım yeni doğulanda öyüncüm, sevincim az oldu, axırda övladımı itirdikdə narahatçılığım, əzabım çoxaldı. Əgər övladım hazırda sağ-əsəndirsə qoy bizimlə qovuşsun, ölmüşsə, mənim vücudum artıq əzab çəkməyəcək (dedi. Xatun bu sözü eşidib bağına ox sancılmış adam kimi ürəyi ayağına düşdü, zarıyaraq belə dedi:

—Üç övladım qulluqçuları ilə birlikdə əylənmək, şadlanmaq üçün çay kənarına getdilər. Hamısından kiçiyi sevimli istəkli övladım yalnız qalıb gəlməsə, ola ki, tamam bizdən ayrılı, bədbəxtlik ola (deyib sızlarkən ikinci buyruq gəlib hökmdarın hüzuruna yetişdi. Onda hökmdar ona:

—Ey buyuruq, sevimli övladım Mağastvi haradadır? (deyib buyurdu. O buyuruq hökmdarın buyuruğunu eşidəndə isti göz yaşlarını axıdaraq, qayğı, əndişə ilə ağlayaraq nitqi tutulub dili-boğazı qurudu, heç bir cavab verə bilməyib dimdik dayandı. Bunu görüb

hökmdar xatunu ilə hövlnək dedilər:

—Tez ol, söylə, ey buyuruq, kiçik oğlum haradadır? Vücudum narahatdır, əsir oda qovrulub yanar kimi; ağlım, ruhum kütləşib özümü bilmirəm, mənim qəlbimi sındıraraq məhv etmə (dedi. Onda ikinci buyruq bodisatv şahzadənin öz canını qurban verməyini, nə işlər görməsini sırasıyla dəqiq söylədi.

Bu sözü hökmdarla xatunu eşidib həyəcandan, əzabdan heç nə edə bilməyərək hönkürüb ağladılar, övladlarının öldüyü yeri görmək istəyərək tez gedən atlar qoşulmuş arabaya əyləşib o qamışlıq çay yatağına getdilər. Haçan bodisatvın özünü qurban verdiyi yerə çatdılar, ondan sonra bodisatvın anrı-bəri səpələnmiş sümüklərini görüb böyük bir ağacı külək yerə çırpan kimi özlərini onun üstünə atıb üzüquylu düşdülər, huşlarını itirərək nə olduğunu artıq bilməz oldular.

Bu vaxt orada dayanmış buyruqların başçılığı ilə bəylər, inanclar onların üzünə soyuq su çilədilər, yelpiklədilər, bir qədər sonra hökmdarı, xatunu huşa gətirdilər, huşları başlarına gələn kimi onlar əllərini yuxarıya qaldıraraq ağlaya-ağlaya belə söylədilər:

—Necə bədbəxtlik oldu?! Övladım, gözəl balam! Ölmək əzabı nə üçün səni belə tez gəlib tapdı, səndən öncə mən gərək öləydim. Bu nə gündür? Belə böyük acıları, əzabları kaş görməyəydim (dedilər. Ondan sonra hökmdar xatununun bayğınlıq vəziyyəti bir az keçdikdə saçları dağılmış halda əllərini sinəsinə vuraraq balıq sudan çıxarılıb isti qumun üstündə çabalayan, çırpanan kimi yerdə çabalayaraq belə bir ağı dedi:

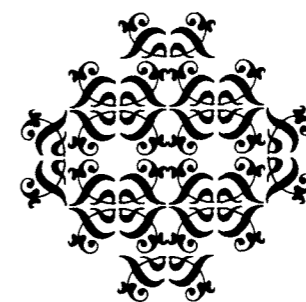
—Kim idi bəs doğrayan yavrucuğumun vücudunu? Sərilib yadır sümükləri hər yerdə. İtirdim oğlumu, sevgili balamı, kədərə, iztiraba düşüb hərəkətsiz oldum, olurmu? Kim idi bəs öldürən, yavrucuğum axı səni? Mənə bu qədər dərdi, qayğını, əzabı sət şimşək olmasın? Mənim bu ürəyim yarılib yırtılmadan necə durur beləcə? Yuxumda mən açıqca görmüşdüm bu halı: iki məməm birlikdə dibindən kəsilib gördüm, azı dişim qoparılib düşüb gəlir idi. Görürmüşəmmi bu əzabın, dərдин tay-bərabərini? Bundan başqa (bir yuxu da gördüm): üç göyərçin yavrusunun laçın üçün də qovur, birini çalib apardı. İndi itirdim ən kiçik sevgili yavrucuğumu...

Bəd yuxunun işarəsi yalan olmadı (deyib beləcə ağı söylədi. Sonra elə bu vaxt hökmdar öz iki oğlu ilə birlikdə ağlayıb sızlayaraq bəylər ilə köməkləşib, qalmış sümükləri bodisatvın müqəddəs xatirə-

si kimi yığıb topladılar. Cürbəcür böyük mərasimlər, ayinlər, sitayişlər keçirdilər. Ayin, mərasimlərin icrası başa çatıb qurtardıqdan sonra şahzadənin nişanələrini bir ev içinə yığdılar.

KİTABI-DƏDƏ QORQUD

“Kitabi-Dədə Qorqud” (XI əsr) I minilliyin sonlarına doğru formalaşmış (əlbəttə, daha qədim süjetlər əsasında!) “Dədə Qorqud” eposunun yazılı formasıdır, kitabdır.

“Dədə Qorqud” eposu qədim (ümum-) türk eposu ilə orta əsrlər Azərbaycan, türk və türkmən eposları arasında keçid təşkil edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, “Dədə Qorqud” eposu türklərin Şərqdən Qərbə (Mərkəzi Asiyadan Kiçik Asiyaya) axını-hərəkəti dövründə Azərbaycan ərazisində formalaşmışdır. Həmin dövrdə (və həmin ərazidə) gəlmə müsəlman türklər (oğuzlar) yerli kafirlərə: a) qıpçaqlara, b) iber-Qafqazlara, c) Bizansa-yunanlara qarşı vuruşur, islamın coğrafi hüdudlarını genişləndirirdilər.

Eposun təşəkkülü (həm daha qədim süjetlərin ideya-bədii baxımdan birləşməsi, həm də həmin ideya-bədii tələblərə uyğun yeni süjetlərin yaradılması) birinci növbədə islama keçidlə bağlı idi.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da (daha geniş miqyasda eposda!) təsvir edilmiş ictimai-siyasi hadisələr, ailə-məişət münasibətləri və s. türk epos təfəkküründə “mifologiya dövrü”nün artıq çoxdan bitib “tarixi dövr”ün başladığını təsdiq edir. Və müşahidələr göstərir ki, “Dədə Qorqud” eposundakı Azərbaycan türklərinin yaddaşından Türküstan, demək olar ki, silinmiş, Kiçik Asiya (Anadolu) isə hələ məskunlaşdırılaraq onların (türklərin) fəal coğrafiyasına daxil olmamışdır. Kitabın əvvəlində “Osman nəslı”nin xatırlanması, yaxud Kiçik Asiyanın qərb ucqarı olan İstanbulun adının çəkilməsi, heç şübhəsiz, sonrakı əlavələrdir.

“Dədə Qorqud” eposunun formalaşması beş əsrə qədər çəkdiyi kimi yazıya alınması prosesi də təxminən beş əsr davam etmişdir.

MÜQƏDDİMƏ

Rəsul əleyhissəlam zəmanına yaqın Bayat boyından, Qorqut ata diyərlər, bir ər qopdı. Oğuzın, ol kişi təmən bilicisiydi, - nə diyərsə, olurdı. Ğaibdən dürlü xəbər söylərdi, həq təala anın könlinə ilham edərdi...

Qorqut ata ayıtdı: "Axır zəmanda xanlıq kerü - Qayıya dəkə, kimsənə əllərindən almıya. Axır zəman olub qiyamət qopınca bu düğü Osman nəslidir. İşdə sürilib gidə-yürir"... Və dəxi neçə buna bənzər söz söylədi.

Qorqut ata Oğuz qövminin müşkilini həll edərdi. Hər nə iş olsa, Qorqut ataya tanışınca işləməzlərdi. Hər nə ki buyursa, qəbul edərlərdi; sözün tutub təmən edərlərdi...

Dədə Qorqut soylamış:

Allah-allah diməyincə işlər onmaz.
 Qadir tənri verməyincə ər bayımaz.
 Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz.
 Əcəl və'də irməyincə kimsə ölməz.
 Ölən adam dirilməz, çıxan can gerü gəlməz.
 Bir yigidin qara tağ yumrısınca malı olsa,
 yığar-dərər; tələb eylər, nəсібindən
 artuğun yeyə bilməz.
 Ulaşuban sular taşsa, dəniz tolmaç.
 Təkəbbürlük eyləyəni tənri sevməz.
 Könlün yuca tutan ərdə dövlət olmaç.
 Yad oğlu saqlamaqla oğul olmaç, - böyüyəndə
 salur-kidər, gördüm diməz...
 Kül təpəcik olmaç. Güyəğü oğul olmaç.
 Qara eşək başına üyən ursan qatır olmaç.
 Qaravaşa ton geyürsən, qadın olmaç.
 Yapa-yapa qarlar yağsa, yaza qalmaç.
 Yapağlı kökçə çəmən küzə qalmaç.
 Əskil panbuq bez olmaç.
 Qarı düşmən dost olmaç.
 Qarağuca qıymayınca yol alınmaç.
 Qara polad uz qılıcı çalmanınca qırım dönməç.
 Ər, malına qıymayınca adı çıqmaç.
 Qız anadan görməyincə ökit almaç.
 Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməç.

Oğul atanın yetiridir, iki gözünün biridir. ___
 Dövlətlü oğul qopça, ocağının gözidir.
 Oğul dəxi neyləsün, baba ölüb mal qalmasa.
 Baba malından nə faidə, başda dövlət olmasa...
 Dövlətsiz şərindən allah saqlasun, xanım, sizi!

Dədə Qorqut bir dəxi soylamış:

Sarb yürürkən Qazlıq ata namərd yigit binə bilməç;
 binincə binməç, yeg!
 Çalub-kəsər uz qılıcı müxənnətlər çalınca,
 çalmasa, yeg!
 Çala bilən yigidə oqla qılıçdan bir çomaq yeg!
 Qonağı gəlməyən qara evlər yıqılça, yeg!
 At yemiyən acı otlar bitincə bitməç, yeg.
 Adam içməyən acı sular sızınca sızmasa, yeg.
 Ata adını yürütmiyən xoyrad oğul
 ata belindən enincə enməç, yeg.
 ana rəhminə düşüncə, toğmasa, yeg.

Ata adın yürüdəndə dövlətlü oğul yeg.
 Yalan söz bu dünyada olınca, olmasa, yeg.
 Gerçəklərin üç otuz on yaşını toldırça, yeg.

On otuz on yaşında tolsun, həq sizə yaman gətürməsin,
 dövlətiniz payəndə olsun, xanım, hey!

Dədə Qorqut soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış:

Getdikdə yerin otlaqların keyik bilür.
 Kənəz yerlər çəmənlərin qulan bilür.
 Ayru-ayru yollar izin dəvə bilür.
 Yedi dəre qoxuların dilkü bilür.
 Dünlə kərvan keçdigin turğay bilür.
 Oğul kimdən oldığın ana bilür.
 Ərin ağzın yeynisin at bilür.
 Ağır yüklər zəhmin qatır bilür.
 Nə yerdə sırılır varsa, çəkən bilür.
 Ğafil başın ağrısın beyni bilür.
 Qolça qopız götürüb eldən-elə, bəgdən-bəgə ozan gəzər,

Ər comərdin, ər nakəsin ozan bilür.
El-evünüzdə çalub-ayıdan ozan olsun!
Azıb gələn qəzayı tənri savsın, xanım, hey!

Dədə Qorqut genə soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış:

Ağız açub ögər olsam, üstimizdə tənri körkli!
Tənri dostı, din sərverə Məhəmməd körkli!
Məhəmmədin sağ yanında namaz qılan Əbubəkr siddiq
görkli!
Axır separə başıdır, əmmə görkli.
Hecəsinləyin düz oqınsa, yasin görkli.
Qılıç çaldı, din açdı şahı-mərdan Əli görkli.
Əlinin oğulları - peyğəmbər nəvalələri -
Kərbəla yazısında yəzidilər əlində şəhid oldı -
Həsənlə Hüseyin iki qardaş bilə, - görkli.
Yazılıb-düzilib gökdən endi tənri elmi Qur'an görkli.
Ol Qur'anı yazdı-düzdi,
üləmalər ögrənincə köydi-biçdi
Alimlər sərverə Osman Üffan oğlu, görkli.
Alçaq yerdə yapılubdur tənri evi Məkkə görkli.
Ol Məkkəyə sağ varsa, əsən gəlsə, sidqi bitün hacı
görkli,
Sağış küiində ayna körkli,
ayna küni oqıyanda qutbə görkli.
Qulaq urıb dinləyəndə ümmət görkli.
Minarədə banlayanda fəqih görkli.
Dizin basub oturanda həlal görkli.
Dölimindən ağarsa, baba görkli.
Ağ südin toya əmzirsə, ana görkli.
Yanaşub yola girəndə qara buğır görkli.
Sevkili qardaş görkli.
Ban! al-ala ev yanında dikilsə, gərdək görkli.
Uzınca tənəfi görkli. Oğıl görkli.
Qamusına bənzəmədi cümlə aləmləri yaradan
allah-tənri görkli
Ol ögdigim yuca tənri dost oluban mədəd irsün, xanım,
hey!

Ozan aydır: "Qarılar dörd dürlidü: birisi, soldıran soydur, birisi
toldıran toydur, birisi evin tayağıdır, birisi necə söylərsən, bayağı-

dır". Ozan, evin tayağı oldır ki, yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-içirər, ağırlar-əzizlər, göndərər. Ol Ayişə, Fatimə soyudur, xanım. Anun bəbəkləri bitsün. Ocağına buncılayın övrət gəlsün... Gəldin ol kim soldıran soydur, sapadanca yerindən uru turar, əlin-yüzün yumadan toquz bazlamac ilə bir küvlək yoğurd gəvəzlər, toyınca tıqa-basa yeyər, əlin bögrinə urar, aydar: "Bu evi xərab olası! Ərə varalıdan bəru dəxi qarnım toymadı, yüzim gülmədi. Ayağım başmaq, yüzim yaşmaq görmədi". Deyər: "Ah, noleydi, bu öleydi, birinə dəxi vareydin. Umarımdan yaxşı-uyar oleydi",-deyər. Anun kibinin, xanım, bəbəkləri bitməsün; ocağına buncılayın övrət gəlməsün. Gəldin, ol kim toldıran toydur, dəp-dincə yerindən uru turdu, əlin-yüzün yumadan obanın, ol ucından bu ucına-ol ucına çarpışdırdı, Quv quvaladı, din dinlədi. Öyləyədəcə gəzdi. Öylədən sonra evinə gəldi. Gördi kim, oğrı köpək, yekə tana evini bir-birinə qatmış-tauq komasına, sığır tamına dönmüş. Qonşularına çağırar ki, Yetər! Zəlixə! Zübeydə! Ürüydə-can, qız-can! Paşa! Ayna Mələk! Qutlu Mələk! Ölməgə yitməgə getməmişdim, yatacaq yerim genə bu xərab olasıydı. Noleydi, bənim evimə bir ləhzə baqaydınız! "Qonşu həqqi-tənri həqqi", - deyü söylər. Bunun kibinin, xanım, bəbəkləri bitməsün. Ocağına bunun kibi övrət gəlməsün. Gəldin ol kim necə söylərsən, bayağıdır. Evinə yazıdan-yabandan bir udlu qonaq gəlsə, ər adam evdə olsa, ana disə ki, tur ətmək gətür, yeyəlim, bu da yesün; disə, bişmiş ətməgün beqası olmaz, yemək gərəkdir, övrət aydar: "Neyləyəyim, bu yığılacaq evdə un yoq, ələk yoq. Dəvə dəgirməndən gəlmədi",-diyər; "Nə gəlürsə, bənim sağrıma gəlsün" deyü əlüyin... urur, yönin anaru, sağrısın ərinə döndürür. Bin söylərsən, birisini quymaz, ərin sözünü qulağına qoymaz. Ol, Nuh peyğəmbərin eşəgi əslidür. Andan dəxi sizi, xanım, allah saqlasun. Ocağınıza buncılayın övrət gəlməsün.

***Dirsə xan oğlu Buğac xan boyını
bəyan edər, xanım, hey!...***

Bir gün Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdı. Şami günligi yer yüzünə dikdirmişdi. Ala sayvanı kök yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalicəsi döşənmişdi.

Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kərrə toy edib, Oğuz bəglərin qonaqlardı. Genə toy edib, atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı. Bir yerə ağ otağ, bir yerə qızıl otağ, bir yerə qara otağ qurdırmışdı. “Kimün ki oğlu-qızı yoq, qara otağa qondurın, qara keçə altına döşən, qara qoyun yəxnisindən ökinə götürün. Yersə, yesün, yeməzsə, tursun-getsün”,-demişdi. “Oğlı olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurın. Oğlı-qızı olmıyanı allah-təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız, bəllü, bilsün”-demiş idi.

Oğuz bəgləri birin gəlüb, yığnaq olmağa başladı. Məgər Dirsə xan deyirlərdi, bir bəgün oğlu-qızı yoxdı. Soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış:

Salqum-salqum tan yelləri əsdigində,
Saqallu boz ac turğay sayradıqda,
Saqalı uzun tat əri banladıqda,
Bədəvi atlar issini görüb oğradıqda,
Aqlı, qaralı seçən çağda,
Köksü gözəl qaya tağlara gün dəkəndə,
Bəg yigitlər cılasınlar bir-birinə qoyulan
çağda

Alar sabah Dirsə xan qalqubanı yerindən uru turıb, qırq yigidin boyına alub, Bayandar xanın söhbətinə gəlürdi.

Bayındır xanın, yigitləri Dirsə xanı qarşuladılar, götürüb qara otağa qondurdular, qara keçə altına döşədilər, qara qoyun yəxnisindən öginə götürdilər. “Bayandar xandan buyruğ böylədür, xanım”-dedilər. Dirsə xan aydur: “Bayandar xan bənim nə əksüglüğüm gördi? Qılucumdanmı gördi, süfrəmdənmı gördi? Bəndən alcaq kişiləri ağ otağa, qızıl otağa qondurdu. Bənim suçum nə oldı kim, qara otağa qondurdu?”- dedi.

Ayıtıldı: “Xanım, bu gün Bayındır xandan buyruq şoylədir kim, oğlu-qızı olmıyanı tənri-təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız,-demişdir”-dedilər.

Dirsə xan yerindən uru turdu. Aydır. “Qalqubanı, yigitlərim,

yerün üzdən uru turun. Bu qara eyib bana ya bəndəndür, ya xatundandır”-dedi.

Dirsə xan evinə gəldi. Çağırıb xatunına soylar, görəlim, xanım, nə soylar.

Soylama.

Aydır:

Bərü gəlgil, başum bəxti, evüm təxti!
Evdən çıqub yürüyəndə səlvü boylum!
Topuğında sarmaşanda qara saçlum!
Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum!
Qoşa badam sığmayan tar ağızlum!
Güz almasına bənzər al yanaqlım!
Qavunım, verəgim, döləgim!

Körürmüsin nələr oldı? Qalqubanı xan Bayındır yerindən turmuş, bir yerə ağ otağ, bir yerə qızıl otağ, bir yerə qara otağ dikdirmiş. “Oğullıları ağ otağa, qızluyu qızıl otağa, oğlu-qızı olmıyanı qara otağa qondurın, qara keçə altına döşən, qara qoyun yəxnisindən öginə götürün; yersə-yesün, yeməzsə, tursun-getsün. Anun kim oğlu-qızı olmıya, tənri-təala anı qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız”-demiş.

Gəlübəni qarşuladılar, qara otağa qondurdular, qara keçə altuma döşədilər, qara qoyun yəxnisindən öginə götürdilər. “Oğlu-qızı olmıyanı tənri-təala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız, bəllü, bilgil”-dedilər. “Səndənmidir, bəndənmidir, tənri-təala bizə bir yetman oğıl verməz, nədəndir?”- dedi. Soyladı...

Soylama.

Aydır:

Xan qızı, yerimdən turayınmı?
Yaqaqla boğazından tutayınmı?
Qaba öncəm altına salayınmı?
Qara polat uz qılıcım əlümə alayınmı?
Öz gödəndən başını kəsəyinmi?
Can tatlusun sana bildirəyinmi?
Alca qanun yer yüzünə dökəyinmi?
Xan qızı, səbəbi nədir, degil mana!
Qatı qəzəb edərəm şimdi sana!-dedi.

Dirsə xanın xatunı soylamış, görəlim, nə soylamış və aydır:

Hay Dirsə xan, bana qəzəb etmə!
İncinib acı sözlər söyləmə!

Yerindən uru turğıl!
Ala çadırın yer yüzünə dikdirgil!
Atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç
öldürgil!
İç Oğuzun, Taş Oğuzun bəglərin üstünə yığnaq
etgil!

Ac görsən, toyurğıl! Yalınçıq görsən, tonatğıl!
Borcluyı borcından qurtarğıl!
Dəpə kibi ət yığ, göl kibi qımız sağdır!
Ulu toy elə, hacət dilə!
Ola kim, bir ağzı dualının alqışilə
Tənri bizə bir yetman əyal verə-dedi.

Dirse xan dişi əhlinin sözilə ulu toy elədi, hacət dilədi. Atdan-ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. İç Oğuz, Taş Oğuz bəglərin üstünə yığnaq etdi. Ac görsə, toyurdu. Yalın görsə, tonatdı. Borcluyı borcından qurtardı. Dəpə kibi ət yığdı. Göl kibi qımız sağdırdı. Əl götürdilər, hacət dilədilər. Bir ağzı dualınıq alqışilə allah-təala bir əyal verdi. Xatunı hamilə oltı. Bir neçə müddətdən sonra bir oğlan toğurdu. Oğlanuğunu dayələrə verdi, saqlatdı.

At ayağı külük, ozan dili çevik olur. İyəgülü ulalur, qapırğalı böyür. Oğlan on beş yaşına girdi. Oğlanın babası Bayındır xanın ordısına qarışdı.

Məgər xanım, Bayındır xanın bir buğası vardı, bir daxi buğrası vardı. Ol buğa qatı taşa buynuz ursa, un kibi ügidərdir. Bir yazın, bir güzün buğayla buğrayı savaşırdırlardı. Bayındır xan Qalın Oğuz bəglərilə təməşaya baxardı, təfərrüc edərdir.

Məgər, sultanım, genə yazın buğayı saraydan çıxardılar. Üç kişi sağ yanından, üç kişi sol yanından dəmür zəncirlə buğayı tutmuşlardı. Gəlüb meydan ortasında qoyu verdilər. Məgər sultanım, Dirse xanın oğlancığı, üç dəxi ordı uşağı meydanda aşuq oynarlardı. Buğayı qoyu verdilər, oğlancılara “qaç” dedilər. Ol üç oğlan qaçdı, Dirse xanın oğlanuğu qaçmadı. Ağ meydanın ortasında baxdı-turdu. Buğa dəxi oğlana sürdi-gəldi. Dilədi ki, oğlanı həlak qılaydı. Oğlan yumruğılə buğanın alınına qıya tutub çaldı. Buğa götin-götin getdi. Buğa oğlana sürdi, gerü gəldi. Oğlan yenə buğanın alınına yumruğılə qatı urdu. Oğlan bu qatla buğanın alınına yumruğıni tayadı, sürdi meydanın başına çıxardı.

Buğayla oğlan bir həmlə çəkışdilər. İki talusının üstünə buğanın köpük turdu. Nə oğlan yenər, nə buğa yenər. Oğlan fikr eylədi, ay-

dur: “Bir tama dirək ururlar, ol tama tayaq olur. Bən bunun alınına niyə tayaq olurbən-tururbən-dedi. Oğlan buğanın alından yumruğın gedirdi, yolundan savıldı. Buğa ayağ üstünə turamadı, düşdi; dəpəsinin üstünə yıqıldı. Oğlan bıçağına əl urdu. Buğanın başını kəsdi.

Oğuz bəgləri gəlüb, oğlan üstünə yığnaq oldılar, təhsin dedilər. “Dədəm Qorqut gəlsün, bu oğlana ad qosun: biləsincə alub, babasına varsun. Babasından oğlana bəglik istəsün, təxt alı versün”-dedilər.

Çağırdılar. Dədəm Qorqut gəlür oldı. Oğlanı alub babasına vardı. Dədə Qorqut oğlanın babasına soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış.

Aydır:

Hey Dirse xan! Oğlana bəglik vergil,
Təxt vergil,-ərdəmlidir!
Boynı uzun bədəvi at vergil,
Binər olsun, hünərlidir!
Ağ ayıldan tümən qoyun vergil, -
Bu oğlana şişlik olsun, ərdəmlidir!
Qaytabandan qızıl dəvə vergil bu oğlana,
Yüklət olsun, hünərlidir!
Altun başlu ban ev vergil bu oğlana,
Kölgə olsun, ərdəmlidir!
Çigin quşlu cübbə ton vergil bu oğlana,
Geyər olsun, hünərlidir!

Bayandar xanın ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdür. Bir buğa öldürmüş sənin oğlın, adı Buğac olsun. Adını bən verdüm, yaşını allah versün,-dedi.

Dərsə xan oğlana bəglik verdi, təxt verdi. Oğlan təxtə çıxdı, babasının qırq yigidin anmaz oldı. Ol qırq yigit həsəd eylədilər. Bir-birinə söylədilər: “Gəlün, oğlanı babasına quvlıyalum. Ola kim, öldürə, genə bizim izzətimiz hörmətimiz onun babası yanında xoş ola, artıq ola”,-dedilər.

Vardı bu qırq yigidin yigirmisi bir yana, yigirmisi dəxi bir yana oldı. Əvvəl yigirmisi vardı, Dirse xana bu xəbəri gətürdi; aydır: “Görürmisin, Dirse xan, nələr oldı!? Yarımasun-yarçumasun, sənin oğlın kür qopdı, ərcəl qopdı. Qırq yigidin boyına aldı. Qalın Oğuzun üstünə yürüş etdi.

Nə yerdə gözəl qopdısa, çəküb aldı: Ağ saqallu qocanın ağzın sögdi. Ağ birçəklü qarının südin tutdı.

Aqan turı sulardan xəbər keçə, arqurı yatan Ala tağdan xəbər aşə, xanlar xanı Bayındıra xəbər vara. “Dirse xanın oğlı böylə bid’ət

işləmiş” deyələr. Gəzdigidən öldigin yeg ola. Bayındır xan səni çağıra, sana qatı qəzab eyləyə. Böylə oğıl sənin nənə gərək? Böylə oğıl olmaqdan olmamaq yegdir. Öldürsənə!” - dedilər.

Dərsə xan: “Varın, götürün; öldürəyim!” - dedi. Böylə degəc, xanım, ol namərdlərin yigirmisi dəxi çıqa gəldi və bir quv anlar dəxi gətürdilər. Aydır: “Qalqubanı, Dərsə xan, sənin oğlın yerindən uru turdı, köksi gözəl qaba tağa ava çıqdı. Sən var ikən av avladı, quş quşladı. Anasının yanına alub gəldi. Al şərabin itisindən aldı, içdi. Anasılə söhbət eylədi, atasına qəsd eylədi. Sənin oğlın kür qopdı, ərcəl qopdı. Arqurı yatan Ala tağdan xəbər keçə, xanlar xanı Bayandıra xəbər vara. “Dərsə xanın oğlu böylə bid’ət eyləmiş” deyələr. Səni çağırdalar, Bayındır xanın qatında sana qəzab ola. Böylə oğıl nənə gərək? Öldürsənə!” - dedilər.

Dərsə xan aydır: “Varın götürün öldürəyim. Böylə oğıl mana gərəkmez!” - dedi.

Dərsə xanın nöqərləri aydır: “Biz sənin oğlını necə gətürəlim? Sənin oğlın bizim sözimiz almaz, bizim sözimizlə gəlməz. Qalqubanı yerindən uru turğıl. Yigitlərin, oxşağıl, boyına alğıl, oğluna uğrağıl, yanına alub ava çıqğıl. Quş uçurub, av avlayub, oğlını oxlayıb öldirə görgil! Əgər böylə öldirməzsən, bir dürlü dəxi öldirəməzsən, bəllü, bilgil!” - dedilər.

Soylama:

Salqum-salqum tan! yelləri əsdigində,
Saqallu boz ac turğay sayradıqda,
Bədəvi atlar issin körüb oğradıqda,
Saqalı uzun tat əri banladıqda,
Aqlı, qaralı seçilən çağda,
Qalın Oğuzın kəlini-qızı bəzənən çağda,
Köksi közəl qaba tağlara kün dəkəndə,
Bəg yikitlər cılasınlar bir-birinə qoyulan çağda

Alar sabah Dərsə xan yerindən uru turdı. Oğlanuğun yanına alub, qırq yigidin boyına saldı, ava çıqdı...

Av aldılar, quş quşladılar. Ol qırq namərdin bir qaçı oğlanın yanına gəldi, aydar: “Baban, dedi, keyikləri qovsun gətürsün, bənim ögimdə dəpələsün, oğlumun at səgirdişin, qılıc çalışın, oq atışın görəyim, sevinəyim, qıvanayım-güvənəyim” - dedi - dedilər.

Oğlandır, nə bilsün? Keyiki qovardı gətürərdi, babasının ögində sinirlərdi: “Babam at səgirdişimə baqsun, qıvansun; ox atışına baqsun, küvənsün; qılıc çalışıma baqsun, sevinsin!”...

Ol qırq namərdlər aydırlar: “Dərsə xan görürmüsin oğlanı? Yazıda-yabanda keyiki qoar, sənin ögünə gətürər. Keyikə atarkən oqla səni urar, öldürər. Oğlın səni öldürmədin sən oğlını öldürü görgilə!” - dedilər.

Oğlan keyigi qovarkən babasının ögindən gəlüb-gedərdi. Dərsə xan Qorqut sinirli qatı yayın əlinə aldı. Üzəngiyə qalqıb, qatı çəkdi, uz atdı: oğlanı iki talusunun arasında urub çıqdı, yıqdı. Uc toqundi, alca qanı şorladı, qoynı toldı. Bədəvi atının boynın qucaqladı, yerə düşdi.

Dərsə xan istədi kim, oğlanuğun üstinə körəlib düşəydi. Ol qırq namərd qomadı. Atının cilovsın döndərdi, ordusına gəlür oldı.

Dərsə xanın xatunı “oğlanuğımın ilk avıdır”-deyü, atdan ayğırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. “Qanlı Oğuz bəglərin toylıyayım”-dedi. Yumurlanıb yerindən uru turdı. Qırq incə qızı boyına aldı. Dərsə xana qarşu vardı. Qapaq qaldırdı. Dərsə xanın yüzinə baqdı. Sağlən solına göz gəzdirdi, oğlanuğunu görmədi. Qara bağı sarsıldı. Düm yurəgi oynadı. Qara qıyma gözləri qan-yaş toldı. Çağırub Dərsə xana soylar, görəlim, xanım, nə soylar:

Bərü gəlgil, başım bəxti, evim təxti!
Xan babamın göygisi!
Qadın anamın sevgisi!
Atam-anam verdigi,
Göz açuban gördigim,
Könül verib sevdigim, a Dərsə xan!
Qalqubanı yerindən urı turdın!,
Yalısı qara Qazlıq atın butun bindin.
Köksi gözəl qaba tağa ava çıqdın!.
İki vardın, bir gəlürsən, yavrum qanı?
Qara gərdunda bulduğum oğul qanı?
Çıqsun bənim kor gözüm, a Dərsə xan, yaman səgrir.
Kəsilsün oğlan əmən süd tamarım yaman sızlar.
Sarı yılan soqmadın ağça tənim qalqub şişər.
Yalnızca oğul görünməz, bağırim yanar.
Quru-quru çaylara suçu saldım.
Qara tonlu dərvişlərə nəzirlər verdim.
Ac görsəm toyurdım, yalnızca görsəm, tonatdım.
Dəpə kibi ət yığdım, göl kibi qımız sağırdım.
Dilək ilə bir oğul güclə buldum.
Yalnız oğul xəbərin, a Dərsə xan, degil, mana!

Qarşu yatan ala tağdan bir oğul uçurdınsa, degil
mana!
Qamın aqan yügrək sudan bir oğul aqıtdınsa, degil
mana!
Aslanla qaplana bir oğul yedirdinsə, degil mana!
Qara tonlu azğun dinlü kafərlərə bir oğul
aldırdınsa, degil mana!
Xan babamın qatına bən varayım,
Ağır xəzinə, bol ləşkər alayın.
Azğun dinlü kafərə bən varayım,
Yaralanub Qazlıq atımdan enməyincə,
Yenümlə alca qanım silməyincə,
Qol-bud olup yer üstinə düşməyincə,
Yalnız oğul yollarından dönmiyəyim.
Yalnız oğul xəbərini, a Dərsə xan, degil mana!
Qara başım qurban olsun bu kün sana!

dedi, zarılıq eylədi, ağladı.

Böylə digəc Dərsə xan, xatunına cavab vermədi. Ol qırq namərd qarşu gəldi, aydır: “Oğlın sağdır-əsəndir, avdadır. Bu gün-yarın qanda isə, gəlür. Qorqma, qayırma, bəg sərxoşdur, cavab verəməz”, - dedilər.

Dərsə xanın xatunu qayıtdı, gerü döndü. Qatlanmadı, qırq incə qızı boyına aldı. Bədəvi ata binüb oğlanuğun istəyü getdi. Qışda-yazda qarı-buzı ərinməyən Qazlıq tağına gəldi çıqdı. Alcaqdan yuca yerlərə çapub çıqdı. Baqsa görsə bir dərəninin içinə qarğa-quzğun enər-çıqar, qonar-qalqar. Bədəvi atın öncələdi, ol tərəfə yürüdü.

Məgər, sultanım, oğlan ol arada yıqılmışdı. Qarğa-quzğun qan görüb, oğlanın üstinə qonmaq istərdi. Oğlanın iki kəlbügəzi vardı, qarğayı-quzğunu qoardı, qondarmazdı. Oğlan anda yıqıldıqda Boz atlu Xızır oğlana hazır oldu. Üç qatla yarasın əlilə sığadı: “Sana bu yaradan, qorxma, oğlan, ölüm yoqdur. Tağ çiçəgi anan südilə sənini yarana məlhəmdir”-dedi, gəib oldu.

Oğlanın anası oğlanın üstinə çapub çıqa gəldi. Baqsa görsə oğlanı alca qana bulaşmış yatur. Çağıruban oğlanuğuna soylar, görəlüm, xanım, nə soylar:

Qara qıyma gözlərin uyxu almış, açğıl, axı!..
Ol ikicə sünücikin uzun olmuş, yığışdır, axı!..
Tənri verən tatlu canın seyranda imiş, endi, dəxi.
Üz-gözində canın varsa, oğul, ver xəbər mana!
Qara başım qurban olsun, oğul, sana!

Nə Qazlıq tağı aqar sənini suların.
Aqar kibi aqmaz olsun!
Bitər sənini otların Qazlıq tağı,
Bitər ikən bitməz olsun!
Qaçar sənini keyiklərin, Qazlıq tağı,
Qaçar ikən qaçmaz olsun, taşa dönsün!
Nə biləyin, oğul, arslandanmı oldu, yoxsa qaplandanmı
oldı?
Nə biləyin, oğul, bu qəzalar sana nerədən gəldi?
Ol gödəndə canın varsa, oğul, xəbər mana,
Qara başım qurban olsun, oğul, sana!
Ağız-dildən bir qaç kəlmə xəbər mana!-dedi.

Böylə digəc oğlanın qulağına səs toqındı. Başın qaldırdı, yılaı-
daq gözin açdı. Anasının yüzünə baqdı. Soylamış, görəlüm, xanım, nə
soylamış.

Aydır:

Bərü gəlgil, aq südin əmdigim, qadunım ana!
Ağ birçəklü, izzətlü, canım ana!
“Aqar” ayıda qarğamağıl,
Qazlıq tağının suyının günahı yoqdur.
“Bitər” ayıda otlarına qarqamağıl,
Qazlıq tağının suçu yoqdur.
Qaçar keyiklərinə qarğamağıl,
Qazlıq tağının günahı yoqdur.
Arslanla qaplanına qarğamağıl,
Qazlıq tağının suçu yoqdur.
Qarğarsan, babama qarğa,
Bu suç, bu günah babamdandır,-dedi

Oğlan yenə aydır: “Ana, ağlamağıl, mana bu yaradan ölüm yoq-
dur, qorxmağıl! Boz atlu Xızır mana gəldi. Üç kərrə yaramı sığadı.
“Bu yaradan sana ölüm yoqdur. Tağ çiçəgi, anan südi sana məlhəm-
dir”,-dedi.

Böylə dikəc qırq incə qız yayıldılar, Tağ çiçəki döşürdilər. Oğ-
lanın anası əmcəgin bir sıqdı, südi gəlmədi. İki sıqdı, südi gəlmədi.
Üçüncədə kəndüyə zərb eylədi, qanı toldı. Sıqdı, südlə qan qarışıq
gəldi, Tağ çiçəgilə südi oğlanın yarasına urdılar. Oğlanı ata bindir-
dilər, alubanı ordısına gətdilər. Oğlanı həkimlərə ısmarlayub Dərsə
xandan saqladılar.

At ayağı külük, ozan dili çevik olur, xanım! Oğlanın qırq gündə yarası önəldi, sapasağ oldu. Oğlan ata binər, qılıç quşanar oldu. Av avlar, quş quşlar oldu. Dərsə xanın xəbəri yoq. Oğlancuğun öldi bilür.

Ol qırq namərdlər bunu tuydılar. “Nə eyləyəlim?”-deyü tanışdılar: “Dərsə xan əgər oğlancuğun görərsə, oturmaz bizi həb qırar”-dedilər. “Gəlün Dərsə xanı tutalım, ağ əllərin ardına bağlayalım, qıl sicim ağ boynına taqalım, alubanı kafər ellərinə yonalalım”-deyü Dərsə xanı tutdılar, ağ əllərin ardına bağladılar, qıl sicim boynına taqdılar, ağ ətindən qan çıqınca dökdilər. Dərsə xan yayan, bunlar atlu yürüridilər. Alubanı qalın kafər ellərinə yönəldilər. Dərsə xan tutsaq oldu, gedər. Dərsə xanın tutsaq olduğundan oğuz bəklərinin xəbəri yoq.

Məgər sultanım, Dərsə xanın xatunı tuymuş; oğlancuğuna qarşı varub, soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış.

Aydır:

Görərmisin, ay oğul, nələr oldı?!
Sarp qayalar oynanmadı, yer oyruldu.
Eldə yaği yoğkən sənin babanın üstinə yaği gəldi.
Ol qırq namərd—babanın yoldaşları babanı tutdılar.
Ağ əllərin ardına bağladılar.
Qıl sicim ağ boynına taqdılar.
Kəndülər atlu, babanı yayaq yürütdilər.
Alubanı qalın kafər ellərinə yönəldilər.
Xanım oğul! Qalqubanı yerindən urı turğıl!
Qırq yigidin boyına alğıl!
Babanı ol qırq namərddən qurtarğıl!
Yüri, oğıl!
Baban sana qıydısa, sən babana qıymağıl!-dedi.

Oğlan anasının sözün sımadı. Buğac bəg yerindən uru turdu. Qara polat uz qılıcın belinə quşandı. Ağ tozlıca qatı yayını əlinə aldı. Altun cidasın əlinə aldı. Bədəvi atın tutdu durdu, bütün bindi. Qırq yigidin boyına aldı. Babasının ardınca yortub getdi.

Ol namərdlər dəxi bir yerdə qonmuşlardı. Al şərabın itisindən içərlərdi. Buğac xan çapub yetdi. Ol qırq namərd dəxi bunu gördilər, ayıtdılar: “Gəlün varalım, şol yigidi tutub gətürəlim. İkisini bir yerdə kafərə yetürəlim”,-dedilər. Dərsə xan aydır: “Qırq yoldaşım, aman! Tənrinin birliyinə yoxdur güman! Mənüm əlümi şeşini, qolça qopuzım əlümə verin, ol yigidi döndərəyim. Gərək bəni öldürün, gərək dirgörün, qoyu verin!-dedi.

Əlini şeşdilər, qolça qopuzın əlinə verdilər. Dərsə xan oğlancuğu idüyün bilmədi, qarşı gəldi; soylar, görəlim, xanım, nə soylar.

Aydır:

Boynı uzun bədəvi atlar gedərsə, mənim gedər,
Sənin də içində binədin varsa, yigit, degil mana,
Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
Ağayıldan tümən qoyun gedərsə, mənim gedər.
Sənin də içində şişliğin varsa, degil mana,
Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
Qaytabandan qızıl dəvə gedərsə, mənim gedər,
Sənin də içində yüklətin varsa, yigit, degil mana,
Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
Altun başlu ban evlər gedərsə, bənim gedər,
Sənin də içində odan varsa, yigit, degil mana,
Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
Ağ yüzlü, ala gözlü gəlinlər gedərsə, bənim gedər,
Sənin də içində nişanlın varsa, yigit, degil mana,
Savaşmadın-uruşmadın alı verəyim, döngil gerü!
Ağ saqallu qocalar gedərsə, mənim gedər,
Sənin də içində ağ saqallu baban varsa, yigit, degil
mana,
Savaşmadın-uruşmadın qurtarayım, döngil gerü!
Mənüm üçün gəldünsə, oğlancuğım öldürmüşəm.
Yigit, sana yazığı yoq, döngil gerü!-dedi.

Oğlan burada babasına soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış.

Boynı uzun bədəvi atlar gedərsə, sənin gedər;
Bənim də içində binədim var,
Qomağım yoq qırq namərdə!
Qaytabanda qızıl dəvə sənin gedər,
Mənüm də içində yüklətim var,
Qomağım yoq qırq namərdə!
Ağayılta tümən qoyun sənin gedər
Mənüm də içində şişlikim var,
Qomağım yoq qırq namərdə!
Ağ yüzlü, ala gözlü gəlin sənin gedərsə,
Mənüm dəxi içində nişanım var,
Qomağım yoq qırq namərdə!

Altun başlu ban evlər sənin gedərsə,
Mənim də içində odam var,
Qomağım yoq qırq namərdə!
Ağ saqallu qocalar sənin gedərsə,
Mənim dəxi içində bir əqli şaşmış,
Biligi yetmiş qoca babam var,
Qomağım yoq qırq namərdə!-dedi.

Qırq yigidinə dilbənd saldı, əl eylədi. Qırq yigit bədəvi atın oynatdı, oğlanın üzərinə yığnaq oldı.

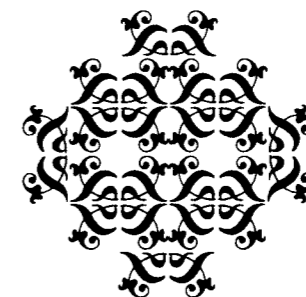
Oğlan qırq yigidin boyına aldı, at dəpdi, cəng və savaş etdi. Kiminün boynın urdı, kimini tutsaq elədi. Babasını qurtardı, qayıtdı, gerü döndü.

Dərsə xan burda oqlancığın sağ idüğün yenə bildi. Xanlar xanı oğlana bəglik verdi, təxt verdi. Dədəm Qorqud boy boyladı, soy soyladı, bu Oğuznaməyi düzdi-qoşdı, böylə dedi:

Anlar dəxi bu dünyaya gəldi, keçdi.
Karvan gibi qondı, köçdi.
Anları dəxi əcəl aldı, yer gizlədi,
Fani dünya yenə qaldı...
Qərə ölüm gəldigində keçit versün.
Sağlıqla sağincın, dövlətin həq artursın.
Ol ögdigim yuca tənri dost olubanı mədəd irsün.
Yum verəyin, xanım:
Yerli qara tağların yıqılmasun!
Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsün!
Qamən aqan görkli suyun qurumasın!
Qanadların ucları qırılmasun!
Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsün!
Çalışanda qara polat uz qılıcın güdəlməsün!
Dürtüşərkən ala göndərin ufanmasun!
Ağ birçəklü anan yeri behişt olsun!
Ağ saqallu baban yeri uçmağ olsun!
Həq yandıran çırağın yana tursun!
Qadir tənri səni namərdə möhtac eyləməsün, xanım,
hey!...

YUSİF BALASAQUNLU

KUTATQU BİLİK

Yusif Xas Hacib Balasaqunlun (1017-1077) Kaşqarda yazıb bitirdiyi (1069) "Kutatqu bilik" ("Xoşbəxtlik elminin əsasları") məsnəvisi türk islam ədəbiyyatının ilk böyük əsəridir. Qaraxanlı, yaxud Kaşqar türkcəsində qələmə alınmış əsər əruz vəzninin mütəqarib bəhrindədir. "Kutatqu bilik" in meydana çıxması göstərdi ki, islamı qəbul edən türk təfəkkürü (və dili) müsəlman dünyasının böyük mənəvi mədəniyyət abidələrini yaratmağa qadirdir.

Ümumiyyətlə, Türkünstanda bir neçə əsr davam edən Qaraxanlılar hakimiyyəti dövründə (840-1212) türklərin İslam dinini qəbul etməsi kütləvi hal almış, ilk böyük türk-islam mütəfəkkirləri də məhz bu dövrdə yetişmişlər. Və təsadüfi deyildir ki, Y.Balasaqunlu da öz möhtəşəm əsərini Qaraxanlı hökmdarı Satuq Buğra xana təqdim etmiş, istedadı müqabilində Xas ünvanı ilə yanaşı Hacib rütbəsinə layiq görülmüşdür.

Y.Balasaqunlunun "Kutatqu bilik" əsəri türk-müsəlman düşüncəsinin dövlətçilik, idarəçilik məharəti, qayda-qanunlarla yaşamaq ehtiyacı barədə ilk sözüdür.

Mərhamətli, mehriban Tanrının adı ilə

Həmdü şükürlər və alqışlar olsun ən əziz, ən ulu Tanrıya ki, böyüklük sahibi, ən qüvvətli padşahdır, yeri-göyü yaradandır, bütün nəfəs alanlara ruzu verəndir. O nə istəsə qılar, nəyi istəsə yerinə yetirər. Yafəlü ma yaşay və Yahkəmu ma Yurid (Yə'ni nəyə istəsə qəsd edər, nəyə ixtiyar qılsa hökm edər). Beləliklə, adamlar arasında əzəmətlə ucalmış Tanrının rəsuluna sansız salamlar olsun. Rəsulun səfdaşları olmuş əziz və qiymətli səhabələr üzrə, rizvan allahu əleyhüm əcməinə (yə'in onların hamısının üstünə Tanrının razılığı saçılmışdır). Bu kitab olduqca əzizdir. Çin alimlərinin məsəllərilə yaradılıb. Maçin şairlərinin şe'rləri ilə bəzənmiş bu kitabı oxuyan, bu beytlərin mə'nasını anlayan kişi kitabdan da əzizdir. Maçin alimləri, şairləri bu qərara gəldilər ki, Gündoğan vilayətində, Türküstan ellərində Buğraxan dilində bircə kimsə bu kitabdan yaxşı kitab yazı bilməz. Bu kitab hansı padşahlığa, yaxud hansı iqlimə yetmə, hədsiz yaxşılığından, son dərəcə cazibəli olduğundan həmin ellərin alimləri qəbul edib hər birinə müxtəlif ad, ləqəb verdilər. Çinlilər "ədəblər mülkü" dedilər. Maçin məlikinin nədimləri "Məmləkətin aynası" adlandırdılar. Gündoğanlılar "Zinətül ümərə", İranlılar "Türkün şahnaməsi" adı verdilər. Bu yolla bə'ziləri bu kitabı "Məmləkətin nəsihətnaməsi", turanlılar isə "Qutadqu bilik" (səadət gətirən elm) adlandırdılar. Kitabın tərtibçisi Balasaqunda doğulan, pəhriz sahibi, yə'ni dözümlü, səbrli, qənaətcil bir kişidir. Kitabı Kaşğarda bitirib Gündoğan məliki Tavğaçxan dərğahına gətirmişdir. Məlik onu əzizləyib, dəyərləndirib öz sarayında Xas hacib etmişdir. Buna görə Yusif ulu Xas Hacib adı məşhur olub dünyaya yayılmışdır. Kitab bu fəzilətlərlə qiymətlidir. Biri -ədl, ikincisi -dövlət, üçüncüsü -əql, dördüncüsü -qənaət. Yə'ni bunların hər birinə Türkçə bir ad verilib. Yazar ədlə Gündoğdu adı qoyub ki, padşahdır, dövlətə Aydoldu adı verib ki, vəzirdir, əql üçün Ögdülmüş adını seçib ki, vəzirin oğludur, qənaətə Ozğurmuş adı qoyub ki, Ögdülmüşün qardaşdır. Böyləliklə, onların arasındakı hekayəni sual-cavab şəklində qurmuşdur. Qoy oxucunun könüü açılsın, müsənnifi özgü dualar ilə yad qılsın, inşaallaah.

Hamıdan hər kəsdən üstündür xuda,
Tək ona yaraşır dua-səna da.

Böyüklük sahibi zülcəlal odur,
Yaradan, törədən, pürkəmal odur.
Odur yerin-göyün, xəlqin yiyəsi,
Nuş elə sənindir min bir töhfəsi.
Ondan ruzu alar aləmdə hər kəs,
Hamını yedirər, tək özü yeməz.
Yedirər, içirər, ac qoymaz heç vaxt,
Hər nəfəs sahibi onunla xoşbəxt.
O kimi istəsə şan-şöhrət verər,
Ləyaqət, əzəmət, şücaət verər. ,
Seçmə rəsulunun minnətdarıyam,
Dörd böyük kimsəyə salam, ehtiram.
Məhəmd peyğəmbər xilqətin başı,
Göz-qaş, varlığı, can çırpınışı.
Bu kitab nə qədər müqəddəs, əziz,
Biliklər dənizi, ən təmiz dəniz.
Ondadır bərəkət, hər qədri qiymət,
Ülviyyət, səadət, şükrü qənaət.
Gör necə düzülüb alimlər sözü,
İnci sandığıdır, zəka güzgüsü.
Məşriq ırlıqları, Maçin bəyləri
Seçib bircə-bircə dürrü, gövhəri.
Kitabımı, sal qaya, yoxsa xəzinə?
Dürdanə taparsan, düşsən izinə.
Alimdən alimə irsdi, nə yaxşı,
Min dəfə oxuya, açılmaz naşı.
Al oxu, bərq vursun ovcunda almaz,
Heyif, bə'zi türklər vecinə almaz.
Kitabdan feyz alan -özgə bir cahan!
Bu həddə bəlkə də uçalmaz yazan,
Bu kitab göz nurun, könül çırağın,
Hər iki dünyada arxan, dayağın.
Macin alimləri Çin həkimləri,
Onun heyranıdır haçandan bəri.
Dolaş Türküstanı, Məşriqi çox-çox,
Cahanda bu qədər ülvi kitab yox
Kitabın qədrini bilənlər bilər,
Hardandır nadanda o cürə hünər?
Ey dost, hər naşıya vermə kitabı.
Vermə, yoxsa onda eşq inqilabı.

Onu biliksizlər dərk edə bilməz,
 Əzizlər, oxşayar zəka saçan kəs.
 Buğraxan dövründən alıb sürünü,
 Xan dili, xan ruhu, xan ölçüsünü.
 Bu cür kitabı heç olubmu yazan?
 Kimdə var bu ilham, bu ruh, bu lisan?
 Kınmin bal saçılıb qaymaq dilindən,
 Əyilib öpərəm onun əlindən.
 Başqa bir ad verib ona hər şəhər,
 Yerdəki, göydəki ariflər, ərlər.
 Hər elin hər yurdun biliciləri,
 Alıb sapa düzmüş bu inciləri.
 Çinlilər ad verib "Mülkün ədəbi",
 Macinli "Ənisül məmalik" deyib.
 Şərqdə heyranları görün nə qədər,
 "Zinətül ümara" demiş çinlilər.
 "Şahnamə" söylədi İranlı ona,
 "Qutadqu bilik"dir şöhrət Turana.
 Dildə, tefəkkürdə min-min möçüzə,
 Gəlib bu kitabda çıxmışdır üzə.
 Zor imiş kitaba ad verən ustad,
 Tanrısı yar olsun, açsın qol-qanad.
 Türkcənin qüdrəti, cür'əti, əzmi,
 Bu gözəl kitabın bayramı, bəzmi.
 Bu kitab hər kəsin dərdinə çara,
 Dayaqdır illah ki, hökmdarlara.
 Mülk alan sultanlar daim qayğılı,
 Nə cür oturmalı, nə cür durmalı?
 Dövləti qurmağı öyrənməlidir,
 Ona nələr məçhul, nələr bəllidir.
 Qalxıb, abad olur, çökür də dövlət,
 Tərəqqi, tənəzzül ən böyük heyrət!
 Nə cür qanad tapır qəhrəman ordu,
 Nə cür xilas edir əzilən yurdu?
 Açıb bu kitabda yerin dibini,
 Vermişəm hər şeyin öz tərtibini.
 Dövləti ucaltmaq istəyən kişi,
 Yalnız müdriklərə tapşırar işi.
 Gərəkli, ürəkli, səxavətli ər,
 Min-min şüa saçan qəmərə bsnzər.

Qüdrətli şahlarda xalqın haqqı var,
 Xalqı ucaldanlar daim ucalar.
 Şaha qüdrət versin rəiyyət gərək,
 Şah xəlqi qorusun göz bəbəyitək.
 Döyüşdə mərdanə qılınc tutmağı,
 Ordunu qaldırıb cəngə atmağı.
 Nə çür darmadağın edib atmağı,
 Əzməyi öyrətdim, başa düş məni.
 Göstərdim kitabda hər bir tədbiri,
 Xalqı xilas edən hərbi tədbiri.
 Qüdrətli sultanı çox sevər ellər,
 Üzünü görməyi təberrik bilər.
 Şah gərək ucaltsın xidmət əhlini,
 Dərgahdan qovlasın illət əhlini.
 Tanısın dürüstü, nadürüstü də,
 Alov boğulmasın küldə, tüstüdə.
 Burda yırtıcı da, baş kəsən də var,
 Canını verməyə tələsən də var.
 Cəsur, vəkalətli, qəhrəman ürək,
 Nə umar: dağ boyda xəzinə gərək.
 Şahın rəiyyətə varsa rəğbəti,
 Gedər əziyyəti, olmaz möhnəti.
 Sultan, ucuz tutma nəsihətimi,
 Dua qıl, alqışla bu adətimi.
 Nəzər sal, anla ki, kitab yazan ər
 Ən böyük sərvərdir, ən böyük hünər.
 Şah bəxtiyar olar, gedər irəli,
 Dərk etsə öydüyüm fəzilətləri.
 Anlayar cahanda nədir kişilik,
 Mərdlik, pakizəlpək, əndişə, bilik.
 Əslimdən, nəslimdən söz açır dilim,
 Nə cür çiçəkləndi vətənim, elim.
 Öz doğma elimdən çıxandan bəri,
 Yazdım, tamamladım bu şah əsəri.
 Yetirdim kəməla Kaşğar elində,
 Verdim hər vəsfini ana dilində.
 Xanlar xanı Tavğac Qara Buğranın
 Önündə səsləkdə şe'rim, dastanım.
 Verdi qələm haqqı, ən'am mükafat,
 Məni əzizlədi o qüdrətli zat.

Mənə xas haciblik ünvanı verdi,
 Yaxınlıq, doğmalılıq imkanı verdi.
 Yusif Xas haçibi əzizlədilər,
 Sayıldı hünərvər, müdrik, mö'təbər.
 Bu kitab-şairin müqəddəs yükü,
 Xəlqə nişan verir dörd təberrükü.
 Birinci ədalət-haqqın əsası,
 İkinci dövlətdir-iqbal arxası.
 Üçüncü-idrakdır insana şöhrət,
 Dördüncü-qənaət, məğzində səhhət.
 Mənəm nişan verən nədir səadət-
 Ədalət, qənaət, təfəkkür, dövlət.
 Verdim ədalətə Gündoğdu adı,
 Şahlıq, sultanlıqdır onun muradı,
 Vəzirlik mövqeyi tutan Aydoldu,
 Doğrudan dövlətin dayağı oldu.
 İdraka vermişəm Ögdülmüş adı,
 Vəzirin oğludur, əqlin ustadı.
 Odğurmuş adını aldı qənaət,
 Yaxındır vəzirə bu ülvi xilqət.
 Kitabın məğzidir bu dörd fəzilət,
 Yazıb bitirmişəm, qanımda qeyrət.
 Ərəbcə, tacikcə bu cür kitab çox,
 Bizim dilimizdə, heyhat, misli yox.
 Bunun qiymətini bilənlər bilir,
 Bu cür zəkalarə arif deyilir.
 Türkcə təranələr qoşmuşam sənə,
 Oxu da, unutma, dua qıl mənə.
 Mən ötdüm aləmdən, sən eşit özün,
 İbrət al, qüdrət ol, açılısın gözün,
 İlahi, aləmdə hər kəsə yar ol,
 Mö'minə ruzu ver, ilk pərəstar ol.

FƏSİLLƏR SADALIĞI:

Kitabın başlanğıcı, yeddi planet, on iki bürç.
 İnsanın qədri, qiyməti.
 Dilin xislətləri, faydası, zərərləri.
 Kitab yazarı öz üzrünü bildirir.

Öyüdünü, nəsihətini söyləyir.
 Bilik, oxu fəzilətlərini, faydasını anladır.
 Kitabın düzülüşünü, yazarın yaşını aytır.
 Qılıq, əhval pozuqluğunun zərərlərini aytır.
 Kitabın başı, Gündoğdu, ədalət üstünə söz.
 Aydoldu Gündoğdu hüzuruna gəlmiş.
 Aydoldunun Gündoğdu xaqanla görüşü.
 Aydoldu dövlət xadimi olduğunu bildirir.
 Yenə dövlətin sifətlərini, fəzilətlərini aytır.
 Dövlətin vəfasızlığı, gəldi-gedər olması.
 Gündoğdu Aydolduya özünü tanıtdırır.
 Gündoğdu ədl sifətini biliylə nişan verir.
 Aydoldunun Əlik bəyə sualı.
 Əlik bəyin Aydolduya cavabı.
 Danışmaq yaxşımı, yoxsa susmaq?
 Qutun ağmalığını, dövlətin vofasızlığını aytır.
 Aydoldunun oğluna nəsihəti.
 Aydoldunun Əlik xaqana öyüd kitabı.
 Əlik xaqanın Ögdülmüşü öz hüzuruna çağırması,
 Əlik xaqanın Ögdülmüşə sualı.
 Ögdülmüşün Əlik xaqana cavabı.
 Oxunun (mütaliənin) yeri.
 Bəylər necə olmalıdır.
 Vəzirlər neçə olmalıdır.
 Qoşun başçıları neçə olmalıdır.
 Hasiblər necə olmalıdır.
 Pərdədərilər necə olmalıdır.
 Elçilər neçə olmalıdır.
 Baş katib-yazıçı necə olmalıdır.
 Xəzinədar neçə olmalıdır.
 Dəstirxaçılar gecə olmalıdır.
 Şərabçılar necə olmalıdır.
 Bəylərin xidmətkarlara borcu.
 Əlik bəyin Ögdülmüşə sualı.
 Gündoğdunun Odğurmuşə məktub göndərməsi.
 Ögdülmüşün Odğurmuş ilə konuşması.
 Dünyanın fəzilətləri, faydası, zərərləri.
 Dünyanın qüsurları, eyibləri.
 Fani dünyada baqiliyi qazanmaq yolları.
 Əlik məktubunun cavabını göndərir.

Əlikin Ögdülmüşü Odğurmuşun yanına ikinci
gəz göndərməsi.
İkinci konuşmanın bəyanı.
Bəylər xidmətinin qanun-qaydaları.
Saraydakı qapıçılar ilə rəftar.
Evlənmə, oğul-qız tərbiyəsi necə olmalıdır.
Rəiyyətlər ilə rəftar.
Qonaqlığa getmək, getməmək haqqında.
Süfrə başında ədəb qaydaları.
Yığıncığa də'vət qaydaları.
Fani aləmdən üz döndərib baqiliyə can atma.
Qafillikdən oyanmağın bəyanı.
Əlik Ögdülmüşü ziyarət üçün adam göndərir.
Odğurmuşun Əlik hüzuruna gəlişi.
Odğurmuşun Əlik bəyə öyüdü.
El abadanlığının mənfəətləri.
Ögdülmüşün vaysınıb tövbəyə dayanışı.
Yaxşılığa yaxşılıq.
Odğurmuş xəstələnir. Ögdülmüşü çağırtdırır.
Odğurmuşun yuxu görməsi.
Ögdülmüşün qardaşına sarı getməsi.
Fani dünyaya vurulub yaşayışı zay etmək haqqında,
Dövranın gəldi-gedərliyi, dostların vəfası.

MƏRHƏMƏTLİ, MEHRİBAN TANRININ ADI İLƏ

Yüz min alqış sənə, ey pərvərdigar,
Vahid, ulu Tanrı, fənadən kənar.
Sehrinlə yaratdın ənginlikləri
Ərzi, al günəşi, ayı, ülkəri.
Qadirsən, "Ol" dedin, oldu bu dünya,
Yer-göy, varlıq, hər şey hökmünlə əhya,
Bütün varlıqların dərdi var ikən,
Dərsiz və şeriksiz özünsən.
Ey qadir, ey azad, əbədi ustad,
Səndən özgəsinə yaraşmır bu ad.
Böyüklük, qadirlik yalnız sənə xas,
Vahidsən, ölməzsən, mislin tapılmaz.

Varmı tayın, mislin? Yox...
Yeganəsən. Əzəllər əzəli, sonsuzsan, əhsən.
Sığmır təsəvvürə yeganəliyən,
Hər kəsə pay verir azadəliyən.
Şəksiz yeganəsən, ey ölməz ata,
Nə təftişə sığdın, nə kainata.
İç sirri, dış sirri göstərən mayak,
Gönlümə yaxınsan, gözümdən uzaq.
Ay və günəş kimi işıq saçırısan,
Varmı varlığını dərk edən insan.
Şeyxlər yığını, vahidsən ey pır,
Özün yaratmışsan, hər şey sənindir.
Hər şey gəldi-gedər... sənə daim sağ,
Yaradan, yaşadan özünsən ancaq.
Hər bir yaranmışın yanında şahid,
Özün şahidsizsən, ey ulu vahid.
Tanrının oxşarı, tayı, misli yox,
Hansı idrak onu qavramış az-çox?
Nə gəzər, nə yatar... daim oyaqdır,
Misli, bənzəri yox... olmayacaqdır.
Nə sağda, nə solda, nə əvvəldədir,
Nə altda, nə üstə... yersizmi o pır?
Məkanı yaratdın... öz məkanı yox,
Onsuz heç bir kəsin bir imkanı yox.
Ey hər sirrə yaxın, hər qəlbə əziz,
Surətlər, şəkillər sənədi şəksiz.
Sənin yaratdığın dağlar, dənizlər,
Ucalar, çökəklər, çöllər nə qədər!..
Sənindir göy səma, min-min ay, ülkər,
Qaranlıq gecələr, aydın gündüzlər.
Uçanlar, gəzənlər, nəfəs alanlar,
Səndən ruzu tapıb oldu bərqərar.
Ərşdən başlamış nəm torpağacan,
Atam, sən vermisən hər canlıya can.
İmanı kamil tut, ey haqqa tapan,
Bir olan Tanrıya elm ilə inan.
Sən soruşma onun necəliyini,
"Amin!" de, dərk elə incəliyini.
Hardadır, nə cürdür, sorma maraqla,
Yerdəmi, göydəmi, özünü saxla.

Əfv et suçlarımı, ey ucam-ulum,
 Sən dərdsiz ağamsan, mən dərqli qulun,
 Sənə sığınmışam, sənsən pənahım,
 Darda əlimdən tut, ey qibləgahım.
 Yetirsin peyğəmbər mənə özünü,
 Yapışsın qolumdan qiyamət günü.
 Salam, dərd eşinə, yüz min salamlar,
 Onlara həmişə məhəbbətim var.
 Göstər qiyamətdə o pak üzləri,
 Bizə yol göstərsin müdrik sözləri.
 Vəfinə acizəm, ey canım-gözüm,
 Həmdimi özün qıl, tükənir sözüm.

PEYĞƏMBƏR ƏLEYHİSSƏLAMIN FƏZİLƏTLƏRİ

Tanrı elçisiydi həzrət peyğəmbər,
 Xəlq içrə mötəbər, kişilikdə ər.
 Məş'ələ çevirdi zülmət gecəni,
 Hüsnünün nuruna qərq etdi səni.
 O xəbər gətirdi pərvərdigardan,
 Doğru yola çıxdın, sən ey qəhrəman.
 Ata-anasını fəda qıldı o,
 Yalnız ümmət üçün açdı doğru yol.
 Nə gündüzlər yedi, nə gecə yatdı.
 Tək səni tanrıdan sordu, ucaltdı.
 O sənə uğrunda çox çəkdi nalə,
 Sən ona həmd qıl, səadət dilə.
 Bütün qaygıları ümlmət üçündü,
 Ümmətin uğrunda, məş'ələ döndü.
 Atadan, anadan yaxın, mehriban,
 Ümməti sorardı yalnız Tanrıdan.
 O el səadəti, allah zəhməti,
 Tanrı vergisiydi xülqü, xilqəti.
 İpək təbiətli, əliaçıq, mərd,
 Qılıqlı, mehriban həzrət Məhəmməd!
 Hanı yerdə, göydə qədər əziz?
 Tanrı qarşısında hörməti hədsiz,
 Bütün başçılara bir göz işığı,

Bütün peyğəmbərlər ondan aşağı.
 Mən onun yoluna könül bağladım,
 Qövmünü, hökmünü bərk qucaqladım.
 Özün ehtiyat tut mənim könlümü,
 Onunla oyanım qiyamət günü,
 İlahi, əlimdən özün yapış gəl,
 Bədirlənmiş Ay tək gördüm üzünü.

PEYĞƏMBƏR SƏHABƏLƏRİNİN, RİZVANALLAHİ ƏLEYHİM, FƏZLLƏRİ

Alqışa layıqdir onun dörd eşi -
 Məsləhət məbədi, ülfət günəşi.
 İki qaynatası, iki damadı,
 Xəlqin sevimlisi qolu, qanadı.
 Hamıdan birinci öndəydi Atiq,
 Gözü-könlü doğru, Tanrıya sadıq,
 Malım da, canım da qurbandır! –
 dedi. Yalnız rəsuluna sevinc dilərdi.
 Hələ xalq əsilli Faruq adlı ər -
 Dilində yaşardı qəlbindəkilər.
 Xəlqə şəriəti nişan verərək,
 Qaldırdı pərdəni, göstərdi örnək.
 Sonra Osman gəldi, o ülvi xilqət,
 Kişilər kişisi, əliaçıq, mərd.
 Cüt qızını verdi pəyğəmbər ona,
 Osa canını da öz rəsuluna.
 Hələ həzrət Əli -mərdlik məşəli,
 Əqlinə təslimdi qılınclı əli.
 Comərd, əliaçıq, himməti uca,
 Bilikli, tədbirli, gənc ikən qoca,
 Dinin, şəriətin dayağıdılar,
 Onlara zülm etdi kafər o ki var.
 Bu dörd eş mənimçin dörd mizac gibi,
 Verdilər qəlbimi, diriliyimi.
 Üzümü tutmuşam pərvərdigara,
 Min salam yetirir məndən onlara.
 Onlara səadət, sevinc verim mən,
 Qiyamət günündə tutun əlimdən.

**ŞÖVKƏTLİ, ZƏFƏRLİ, MƏDƏDLİ,
HƏQİQƏT VƏ DİN DAYAĞI TAVĞAC ULU
BUĞRA QARA XAN ƏBU ƏLİ HƏSƏN
BİNNİ ARSLAN XAN RƏHMƏTULLAHİ
ƏLEYHİM ŞƏ'NİNƏ**

Öncə Şərqdən əsdi bahar yelləri,
Sonra ətir saçdı cənnət gülləri.
Deyəsən bir azca boz idi dünya,
Əlvan rənglər ilə bəzəndi dünya.
Çəkdi dövlət yayı səfali bahar,
Qışa hökm elədi: "kənar ol, kənar".
Günəş şö'lə çəkdi, qayıtdı yenə,
Balıq quyruğundan Quru bürcünə.
Necə ətir saçdı ağaclar, ləklər,
Al, sarı, qırmızı, yaşılca rənglər.
Yaşılıq pərdəsi tutdu hər yanı,
Tavğac yola saldı Çin karvanını.
Necə zənginləşdi dərələr, dağlar,
Al, yaşıl geyindi bağçalar, bağlar.
Güldü, qah-qah çəkdi türlü çiçəklər.
İpar kafur ətri dənizlər qədər.
Qərənfil nəfəsli səba küləyi,
Dağıtdı aləmə mişk, ipar iyi.
Tutmuş yeri-göyü qırqovul, ağquş,
Qaz, ördək sədəsi nə xoş olurmuş.
Göydə cəh-cəh vurur durna qatarı,
Dəvə karvanımı nazlı uçarı?
Eşini çağırır ilarquş yalqız,
Yoxsa sevdiyini haraylayır qız.
Kəklik qəhqəhəsi düşür dağlara,
Ağzı qan kimidir, qaş qapqara.
Göydə qağıldayan qara qarğalar,
Yerdə qəmzə satan qızamı oxşar?
Gülşəndə sonalar-bülbullər öter,
İbrani surunu çalar sərəsər.
Əliklər, çüyürlər çəmən nəfəsli,
İnəklər, buğalar ülfət nəfəsli.
Göylər göz yaşıyla dedi sözünü,

Güllər qah-qah çəkib açdı üzünü.
Mənə tə'nə vurdu dünya gülnəfəs, -
Xaqanın üzünü görmədinmi bəs?
Bəlkə yuxlayırsan, dur, aç gözünü,
Bəlkə eşitmirsən, eşit sözümü.
Neçə ildən bəri mə'yus, dul idim,
Atdım dul donumu, ağ libas geydim.
Ulu xaqan oldu bəyim... bəzəndim,
Uğrunda canım da qurbandır, dedim.
Bulud gumbuldadı, davud döyərək,
Xaqan qılıncıtək bərk vurdu şimşək.
Qılınc yıldırımlar sıyırdı qından,
Dağlar silkələndi qışqırığından.
Aləmi fəth etdi Tavğac Buğraxan,
Ona peşkəş olsun qoy iki cahan.
Ey dinin şövkəti, haqqın qılıncı,
Dövlətin dayağı, millətin tacı!
Bayat hasil etdi diləklərini,
Bayat mədəkarın hifz etsin səni.
Ey dünya cəmalı, dövlət dayağı,
Arslan tərپənişli haqqın bayrağı-
Bəxt sənə əl verdi, fələk qılınc-qın,
Bəxtini, təxtini Tanrı saxlasın.
Aləm aram tapdı xaqanı görcək,
Rəng-rəng ərmağanlar göndərdi fələk,
Çıxdı od yuvadan aləm quşlakı,
Rumun qeysərləri, hindin racları.
Mədh edib, şad olub qucaqlaşdılar,
Sevinc taxta çıxdı, aşib-daşdılar.
Bürüdü aləmi nə qədər çiçək,
Dağ-dərə, çöl-çəmən çiçəkdən göyçək.
Xoşdur qönçə-qönçə ətir saçanlar,
Yaşıla ağ üzlə qapı açanlar.
Çiçək var -alovlu qəlyan çəkmədə,
Çiçək var, göbəyi mişk tökmədə.
Şərqdən ərmağanlar daşıyan da var,
Qərbdən xidmət üçün gələn can da var.
Vaxt gəlib qapıya xidmət etməyə,
Qapılar açılır, hörmət etməyə.
Yazın xidmətilə fəxr etdi topraq,

Düşmən boyun əydi, təslim olaraq.
 Xaqan davulları kükrədi, daşdı,
 Görməyən gözlərin uyğusu qaçdı.
 Aləm aram tapdı, yol açdı bəxtə,
 Xaqan ədaləti çıxardı təxtə.
 Səxavət üzünə tamarzı qalan,
 Qoy gəlib xaqanı görsün yaxından.
 Cəfasız, vəfalı kişi istəsən,
 Onun gözlərinə diqqət yetir sən.
 Nə'f umsan, düşmədən borca, ziyana,
 Bəri gəl, xidmət qıl, könül ver ona.
 Xoşrəftar, mülayim, mehriban, adil,
 Aqıl ər özüdür, özgəsi deyil.
 Ey gözəl xilqətli, müqəddəs uru,
 Var olun, qalmasın aləm qupquru.
 Ey Türklərin bəxti, şükr etmək, gərək,
 Sənə dövlət verdi çin verdi fələk.
 Atalar sözündə bir tə'bir də var:
 Atanın köhləni övlada qalar.
 Min hədiyyə vermiş sənə bu aləm,
 "Qutadqu bilik"dir mənim hədiyyəm.
 Növ-növ ərmağanlar keçəri, əbəs,
 Mənim ərmağanım əbədi, ölməz.
 Mal-dövlət tükənir axar su kimi,
 Söz əbədi qalır, gəzir aləmi.
 Yazıldı kitaba xaqanın adı,
 Demək, kitabla bir əbədi qaldı.
 Ya rəbb, mədədkar ol hər işdə ona,
 Daim dövlət quşu qonsun başına.
 Dostunu uca tut, düşməninini yıx,
 Sevinci bol olsun, dərdi azacıq.
 Qoy yağsın yağışlar, güllər açılsın,
 Bağlar yaşillansın, ətir saçılınsın.
 O tapsın bəxtini, sınmasın qaşu,
 Əyilsin önündə düşmənin başu.
 Boz yer olmayınca mis kimi qızıl,
 Ovcu lələ-lələ, baqırı yamyaşıl.
 Türk təxti, türk bəxti yaşasın, gülsün,
 Onu görməyəninin gözü tökülsün.
 Gözündə qalmasıq bir dilək, arzu,

Ucaltsın başını mədədkar özü.
 Xalqına fəxr ilə həmdəm kəsilsin,
 Bir Loğman ömrünü yaşaya bilsin.

YEDDİ SƏYYARƏ VƏ ON İKİ BÜRC

Yaradan, boy verən, əfv edən ağam,
 Mübarək adınla sözə başlaram.
 Könlüncə yaratdın sonsuz aləmi,
 Günəş, Ay-ışığı cüt salxım kimi.
 Yaratdın fələyi-dolanar, dönər,
 Ulduzu gah yanar, gah lapdan sönər.
 Özünsən xəlq edən min-min ülkəri,
 Zülmət gecələri, ağ gündüzləri.
 Bu mavi səmada ulduzlar rəng-rəng,
 Biri yol göstərən, biri bərbəzək.
 Biri bəşər üçün yaranmış ancaq,
 Biri yol itəndə olur şam-çiraq.
 Biri lap zirvədə, biri aşağı,
 Biri od, birinin kəmdir işığı.
 Hamsından ucada Zühəl-Sekantir,
 Bir bürcdə iki il səkkiz ay kəzir.
 İkinci ulduzun adı Onaydır,
 Bir bürcdə duruşu on iki aydır.
 Üçüncü adlanır Görüd-Mərrix, Mars,
 Hara baxsa görər yaşıl, göy, ətlaz.
 Dördüncü adlanır Yaşiq, ya da Şəms,
 Gözü qamaşdıran, özü müqəddəs.
 Beşinci Nahiddir, ya Zöhrə, Sevit,
 Sevil baxsa, şad ol, özünü ovut.
 Yanında dörd tarid-Arzu ulduzu,
 Kimə yaxınlaşsa bənd olur özü.
 Altında Ay gəzər-ilk adı Yalçıq,
 Günəşi görəndə tapar aydınlıq.
 On iki bürc də var, hərəsi bir zər,
 İki xanəvilər, tək xanəvilər.
 Quru-Yaz ulduzu, Ud da çirağban,
 Erəndız-Cevzadır, Kürük-səratan.

Sünbülə Arslana-Şirə həmnəfəs,
 Ülkü-Mizan, Cazan-Əqrəb, Yay da Qövs.
 Oğlaq-Cadiy, Qonaq-Dəvə, Balıq-hut,
 Durarkən görünməz saf göydə bulud.
 Ücü-Yaz ulduzu, üçü yayınkı,
 Ücü-payızınkı, üçü qışınkı.
 Ücü-od, üçü, su, üçü-havadır,
 Üçü torpaq oldu, dərdə şəfadır.
 Bir-birinə yağı ulduzlar da var,
 Gah hücum çəkdilər, kah barışdılar.
 Qarışmaz, yarışmaz yağı ulduzlar,
 Görüşməz... yadların qisas hissi var.
 Gör yaradan Tanrım necə yaratdı,
 Aləm yaraşlıqlı... əlvan həyatlı.
 Yetər... izn verin, insandan deyim,
 İnsanın sanbalı -idrək və elm.

İNSANIN QƏDRİ ELMİ İLƏ BİLİNİR

Mükəmməl yaratdı insanı Tanrım,
 Ona bəxş elədi hünər, fəhm.
 Ona könül verdi, bnr də rəvan dil,
 Əndişə, xülq, həm də gözəl qılıq, fe'l.
 İnsan tilsimləri sındırsın deyə,
 Ona fəhm, bilik verdi hədiyyə.
 Bayat kimə verdi əql, idrək, bilik,
 Çıxdı ürcahına min-min gözəllik.
 Biliyi qüdrət say, fəhmi də ulu,
 Ən böyük insana döndərir qulu.
 Mən isbat edirəm, diqqət kəsil sən,
 Dinlə nə deyirəm, söz götür məndən.
 Zəka kimdədirsə ulu da odur,
 Bilikli bəşərin böyük oğludur.
 Elminə, fəhminə söykənir deyə,
 İnsan çata bilir min-min diləyə.
 Bilikli kişidən bəla uzaqdır,
 Heç vaxt dar ayaqda qalmayacaqdır.

Elmsiz kişini tez qaplayır dərd,
 Ölür, yox olursa dərd, ələm, illət,
 Gəl-gəl, ey biliksiz, öz çarəni bil,
 Elmsiz alçaqsan, elmlə-aqıl.
 Elm-barlı bağıdır... ona yetiş sən,
 Çatarsan nə qədər mətləbinə sən.
 Qalxır, zəka əhli ucalır qat-qat,
 Elmlə sayılır ən əziz ustad.
 Bəylər nə cür aldı dövrəni ələ -
 Yalnız zəka ilə, yalnız elm ilə.

DİLİN FƏZİLƏTİ, FAYDASI VƏ ZƏRƏRİ ÜSTÜNƏ

Elmin, təfəkkürün dilmancıdır dil,
 Kişini bəxtinə dil çatdırır, bil.
 Kişini əzizlər, uçaldar da dil,
 Yarar ər başını, qocaldar da dil.
 Ağız qəfəsində dil bir ac arslan,
 Özünü parçalar açsan, buraxsan.
 Dilindən dad çəkən görün nə deyir:
 Dilini qısmayan taparmı xeyir?
 Çox bəlaya saldı öz dilim məni,
 Başım kəsilməmiş kəsin dilimi.
 Sözüne sərhəd qoy, satmasın başın,
 Dilini dişlə ki, sınmasın dişin.
 Sakın el dilindən... budur çətini,
 Fitnəkar paxıllar çeynər ətini.
 Tanrı cıla verdi dilə, ağıla,
 Mərd ol, dil yiyəsi, başını saxla.
 Özünə rahatlıq, dinclik diləsən,
 Dilindən silahsız söz çıxarma sən,
 Elmlə kişilər elmin güzgüsü,
 Öz başını yeyər nadanın sözü.
 Sözü çoxluğunda mə'na görmədim,
 Gəvəzə natiqə xeyirsiz dedim.
 Sözü çox çeynəmə... az çağır-bağır,
 Yüz söz tilsimini bircə sözlə qır.
 Söz deyəninin başı göylərə dəyər,

İfrat söz insanı alçaldar, əyər.
 Eldə hörmətsizdi boş danışanlar,
 Fəqət "lal" deyilən bir damğa da var.
 İndi ki, böylədir... sözdə dürüst ol,
 Nitqin yığcam olsun, zəka gücün bol.
 Dilini saxlayan başını saxlar,
 Qısa söz deyənün uzun ömrü var.
 Dil nə'fi başqadır, artıq üyütmə,
 Məddah dili də var, arif dili də.
 Çalış, bircə sözüp min qəlbə girsin,
 Qaranlıq gözlərə işıq gətirsin.
 Biliksiz insanlar kordur şübhəsiz,
 Elmdən qüvvət al, ey nadan, aciz.
 Gələn bir gün gedir... parlaq yaşa sən,
 Sözü öldürməsən özün ölməzsən.
 Kişini iki şey şux saxlar düzü:
 Biri-ər xilqəti, biri-ər sözü.
 İnsan gəldi-gedər .. sözdü mə'bədi,
 Ölməz söz insanı saxlar əbədi.
 Özünə əbədi həyat istəsən,
 Fe'lindən, sözündən imdad istə sən.
 Dili mədh elədim, yamanladım da,
 Bunlar səninçindir, qalsın yadında.
 Yüz-yüz, min-min kəlam idrakə sığmaz,
 Gərəkli sözlərin sayı azdır, az.
 Böyükdür danışan, oğlum, səninlə,
 Məndən aşağıda əqlini dinlə.
 Ən əziz sözümlü sənə söylərəm,
 Ata nəsihəti bütöv bir aləm.
 Sənə qızıl qalsa miras, qulaq as!
 Ata sözü qədər dəyəri olmaz.
 Xərcləsən, tükənər xəznənin yüzü,
 Xəzinə gətirər atalar sözü.
 Atanın övlada ilk mirası-söz,
 Dinləsə qazanar oğul birə yüz.
 Söz deyə bildimmi? Oğlum, çəkmə qəm,
 Əgər peşman olub, üzr istəsəm.

KİTAB YAZARI ÜZR İSTƏYİR

Diləyim söz idi, ey ulu alim,
 Gələcək nəsl üçün beş-üç söz dedim.
 Ağına gələni dərhal demə sən,
 Sözü yanlış olsa bəla görərsən.
 El dili yamandır, heç bilsən neynər?
 Xəbislər, paxıllar əlini çeynər.
 Dərd ağır gələndə dil sussun gərək,
 Sözlə yox, mərdliklə dərdi əridək.
 Sorğular soruşar qırpınan gözün,
 Bütün sorğulara cavabsan özün.
 İnsan olan yerdə yanılmaq da var,
 Məgər yanılmayan bir insan olar?
 Elm əhli seyrəkdir, elmsizlər çox,
 Nadan tutub yeri, alimə yer yox.
 Başsızlar başlıya düşmən kəsilib,
 Ədavət ülfəti ortadan silib.
 Kişinin kişidən xeyli fərqi var,
 Yalnız'elmdədir bu fərq, bu me'yar.
 Mən sözü deyirəm yalnız alimə,
 Gözü bağlanmışa sən insan demə.
 Nadana, nakəsə heç bir sözüm yox,
 Ey alim, özüməm xidmətçin az-çox.
 Sənə öz sözümlü yavaş deyirəm,
 Səndən utanıram, üzr istəyirəm.
 Söz deyən yanılar, yoldan azar da,
 Dinləyən düzəldər səhvi arada.
 Söz çilovlu gərək dəvə burnu tək,
 Hansı səmtə çəksən ora gedəcək.
 Bilibən danışan ürfan əhli var,
 Mənim gözlərimin işığıdırlar.
 Bütün yaxşılıqlar elmdən doğar,
 Göylərə yol açır alim adlı nur.
 Bütün sözlərini elm ilə söylə,
 Yalnız alim üzü saçmada şö'lə.
 Söz endi toprağa mavi səmadan,
 Sözlə qanadlandı, ucaldı insan.
 Dibsiz dəniz kimi sonsuzdur insan,
 O dibdə bilinir lə'l ilə mərcan.

Dənizdən incini sən çıxarmasan,
 Onu bir çay daşı, çaylaq daşı san,
 Boz yerin altında qızıl layı var,
 Qazıb çıxarılsa başda tac olar.
 Alim öz elmini dilləndirməsə,
 Yoxdur o elmdən fayda heç kəsə.
 Elm ilə təfəkkür qanaddır qoşa,
 Bacarsan qanadlan, yüksəl günəşə.
 Eşit, nələr söylər bu kəndin bəyi
 O da bayraq edib yalnız biliyi.
 Cahanı tutmağa zəkavət gərək.
 Xalqı ram etməyə fərasət, ürək.
 Aləmi əql ilə tutdu cahangir,
 Xalqı ram eləyən elmin sehridir.
 Yarandığı gündən yoldadır bəşər,
 Udur bu yürüşü yalnız aqillər.
 Hər hansı dövrdə rütbə, xəzinə,
 Kimə şö'lə saçıb? Alim üzünə.
 Kişinin eybini nə silər? İdrak,
 Elmin bulağıdır onu qılan pak.
 Elm, zoka sənə verməsə murad,
 Yalnız bundan sonra qılınça əl at.
 Xalqa başçı olur bilimdən bəylər,
 Qılinc çalır yalnız kor dərəbəylər.
 Aləmi tutmağa zəkavət gərək,
 Xalqı ram etməyə fərasət, ürək.
 Elm ilə fərasət, biliklə qeyrət.
 Kişiyə bəxş edir eşsiz səltənət.
 Tutmaq istəyirsən iki cahanı,
 Soruş öz könlündən bəs elmin hanı.
 Özünə yaxşılıq istəsən əgər,
 Yaxşılıq yolunu tut, ey hünərvər.
 Adı qala bilər, insan özü yox,
 Batırsan adını toyuqsan, toyuq.
 Ad qalır, dünyadan tez köçür insan,
 Adın yaşayır, sən də yaşarsan.

YAXŞILIĞA QATILMAQ

Yaxşılıq fürsəti keçibse ələ,
 Həm sözdə, həm işdə yaxşılıq eylə.
 Sovuşar igidlik, sönər həyat da,
 Bir gün uyuyarsan toprağın altda,
 Ömrü qənimət bil yaxşılıq et ki,
 Odur qazandıran eşqi, ülfəti.
 Heç kəs bu dünyada ölümsüz deyil,
 Mərdin yaxşılığı baş tacıdır, bil,
 Cahanda dağ boyda ərlər doğuldu,
 Axırda toprağın qisməti oldu.
 Yaxşı da, yaman da, bəy də, kölə də,
 Ölür... adı qalır yalnız ölkədə.
 Gəlmiş, sənə çatmış indi də növbət,
 Yalnız yaxşılıq et, ad-san qoyub get.
 Şah olsa bir gün döşənir yerə,
 Alqış ad-san qoyub can verənlərə.
 Yalnız iki adı yaşadır həyat:
 Biri yaxşı addır, biri yaman ad.
 Seç götür... yaman ad dərhal sökülür,
 Yaxşı addan ərzə işıq tökülür.
 Yaxşı ad çıxartsan layiqsən eşqə,
 Yaman ad çıxartsan, yalnız söyüşə,
 Zöhhakın cəmdəyi lə'nət qazandı,
 Fəridun hələ də bəşərin andı.
 Biri yaxşı idi, öydülər onu,
 Biri yaman idi, soydülər onu.
 Yamanı xoş gəlir, ya sənə yaxşı,
 Xalqın lə'nətimi, yoxsa alqışı?
 Yamanlıq – yaxşılıq rəmzidir insan,
 Seç, götür birini, hansını umsan.
 hamını sınaqdan çıxarır zaman,
 İşıqla zülmətdir, yaxşıyla yaman.
 Mərdlər ad çıxarır, alqış qazanır,
 Əclafliq edənlər qarğış qazanır.
 Min dəfə sınaqım zövqü iflici,
 Daim geri getdi, üzüldü gücü.
 Haçan, hansı yerdə görüb bir kişi,
 Bəhrə-bar yetirə şərin gərdisi?

Pislik-cəhənnəmdir, yalnız yandırar,
 Salamət qoyduğu birçə daşımı var?
 Fikir ver, nə qədər sələflərin var:
 Avamlar, aləmi basıb alanlar...
 Hansının könlündə yanıbsa işıq,
 Verib bu aləmə zinət, yaraşlıq.
 Bəşər bəylərindən kimdə fəzilət,
 Olubsa, gətirmiş xalqa səadət.
 Bu gün də yaşayır yaxşı kişilər,
 Ən vacib işlərə başçı kişilər.
 Elmin məbədinə hakimsə hər kim,
 Arifi, alimi irəli çəkir.
 Bir cüt əl - insanın əmək aləti,
 Elm ilə saxlayır bəşəriyyəti.
 Gör hansı eşq ilə çırpınmış ürək:
 Acı, yoxsulu da zənginləşdirmək.
 Bəşərin fəxridir səxavətlilər,
 Onu yaşarı bil, ölübsə əgər.
 Bilib ölməyini hazırlıq yapan,
 Bir daş məktub yazır bizə məzardan.
 Hər kim oxuyursa məzar daşını,
 Dərk edir həyatın çağlayışını.
 Elmdən qədrli cahanda nə var?
 Nadanın öyüdü - həqarət, qubar.
 Ürfan nuru saçan ağ saçlı kişi
 Necə təsvir edir görün gərdisi!
 Yuxarı başdaca yer tutdu nadan,
 Aşağıya döndü həməən yer əl'an.
 Alim yer tutursa aşağı başda,
 Orda lə'lə dönür adiçə daş da.
 Əyləş aşağıda, ya yuxarı qalx,
 Hörmətini elmin göstərər ancaq.
 Yüzündən seçilir yqlınız iki ər!
 Biri bəy, o biri alim hünərvər.
 Qalanlar miyanə... dəyişir donu,
 İstəsən bunu seç, istəsən onu.
 Sən indi hansısan, tapmacanı aç,
 İkisindən biri... üçüncüdən qaç.
 Qılınc alıb-satan təhlükə saçar,
 Qələm alıb-satan elmə yol açar.

Alim töhfəsidir gözəl qanunlar,
 Sürünəni ərşə qaldırır onlar.
 Ölümün diriyyə mirasıdır söz,
 Atalar sözünün nəf'i birə yüz.
 Elmsiz adamlar kor kimidir, kor,
 Nur istə elmdən, ey zavallı, nur.
 Gözəl söz -dodaqda reyhan, qızılgül,
 Cəsur natiqləri vəsf et, ey könül.
 Ariflər içində Türkcə məsəl var,
 Qoy deyim, sabaha qalsın yadigar.
 Dilin kürkü sözdür, əqlin kürkü söz,
 Mərdin kürkü üzdür, üzün kürkü göz.
 Yaxşı sözlər deyər mərd ömrü boyu,
 Daim üzündədir üzünün suyu.
 Sən bax, diqqətlə bax Türk bəylərinə,
 Yaxşılıq biçilib əyinlərinə.
 Türk bəyləri içrə ən şöhrətli ər,
 Alp Ər Tonqa idi-daim səfərbər.
 El-oba içində adlı-sanlı, mərd,
 Elmlı, zəkali, ən cəsur xilqət.
 Əfrasiyab derdi taciklər ona,
 Xalqı birləşdirib yıgdi başına.
 Kimlər dolandırır bəşəriyyəti,
 O kəs ki, güclüdür elmi, sənəti.
 Taciklər kitabda yazıblar bunu.
 Kitab -aşıb-daşan əqlin yekunu.
 Ən sərt düyünləri kim aç bilər -
 Ağızlı kişilər, alim kişilər.
 Qulanı basmağa nərsə arslan gərək.
 Cahanı tutmağa hünərli erkək.
 Zülməti boğmağa, işıq olmağa,
 Elm ilə yol açır Cahangir ağa.
 Düşmənin boynunu qılıncla vuran,
 Adil siyasətlə olur qəhrəman.

ELM, ZƏKA-İDRAK FƏRQLƏRİNİN NƏFLƏRİNİ BİLDİRİR

Bilirsən qəsdimi, ey ulu alim,
Elmdən, zəkadan-idrakdan deyim.
Zülmət bir gecədə məş'əldir zəka,
Elmdir nur salan kor qaranlığa.
Elm ilə, idrakla yüksəlir insan,
Qədr-qiymətini elminlə qazan.
Yad et zəka tacı Nuşirəvanı,
Necə işıqlatdı əqli cahanı.
Elmi sayəsində (mən eşitmişəm)
Qaçmış cəhənnəmdən əhli-cəhənnəm,
Səadət gətirdi xaqan mllətə,
Adını həkk etdi əbədiyyətə.
Çocuk ki hələlik yürütmür qələm,
Kamala, idrakla dolmayıb, nə qəm.
Qələm də dincəlir zəka sönəndə,
Qoca əldən düşüb dağdan enəndə.
Əgər ölsə dəli, ona ölüm yox,
Öldümü, qaldımı, nə bilsin yazıq?
Ağılsız, kamalsız yüngül kişilər,
Arsızdır bəhrəsiz ağaclar qədr.
Elmdir yaradan qədr-qiyməti,
Savadsız adamın nə mərifəti?
Zəkali kişilər nə bəxtiyarmış,
Deməli, əsli də, nəslə də varmış.
İdrakı olanın nəcabəti var,
İdrakı olanlar bəylik qazanar.
Üzüb qara yerdən əlini insan,
Saçdı kainata elm ilə ürfan.
Zəkadan saçılır aləmə şö'lə,
Bəylər xalq işini görür əql ilə.
Dünyada nə qədər gözəl sənət var,
İdrak sayəsində yaranmış onlar.
Nə böyük mətahdır demə təfəkkür,
Hələ zərrəsinin hökmü böyükdür.
Alim nə deyirsə dinləmək gərək,
Dörd şeyi yadında saxlasın ürək.
Biri-od-alovdur, biri-xəstəlik,

Biri-qarı düşmən, o da üstəlik.
Dördüncü-elmdir, ömürdən baha,
Sən bu dördcə şeyi ucuz tutma ha!
Bunlardan hər biri alim kimidir,
Yə'ni həm faydalı, həm zərərli dir.
Elm kimya kimi həmişə cəmdir,
Təfəkkür cövhəri, qəlbə məlhəmdir.
Elm gül suyuna bənzəyir bir az,
Nə elmi, nə ətri gizlətmək olmaz.
Güləbi gizlətsən, gələcək ətri,
Dilə od vuracaq elmin hər sətri.
Elm sənənin oylə sərvətəndi ki,
Darta, çala bilməz bir oğru-əyri.
Elm ayağında qandaldır... əhsən!
Yararsız işlərə gedə bilməzsən.
Elmin qüdrətilə oldumu rəhbər,
Uca, pak adını ər zəncirləyər.
Qandala saldığın canavarı sən,
İstədiyən sənəyə yönəldəcəksən.
Zəka sənənin üçün ən müqəddəs and,
Elm sənənin üçün mehriban ustad.
Bildiysin düşməndir biliksiz ərə,
Yetər bu düşmənlik onu öldürə.
Türkcə bir məsəl var buna bənzəyən,
Oxu və həkk elə öz beyninə sən.
Zəkaliyə eşdir zəkası, ağı,
Nadana ləkədir öz nadanlığı.
Qarnını, əynini görürsə elmin,
Yavuz qoldaşındır biliksizliyin.
Qəzəbi özündən iraq tut, iraq,
Uyma qəhr etməyə heç və'də, heç vaxt.
Qəzəblə, qəhr ilə iş görmə, sakın,
Yoxsa puça çıxar ömrün, varlığın.
Sonradan vaysınar qəzəbli kişi,
Dürüst görə bilməz ən adi işi.
Müdrək kişilərə sər-sanbal gərək,
Ay və Günəş kimi gur camal gərək.
Kişi -xoşqılıqlı, mülayim, mətin,
Çırağı olmalı mədəniyyətin.
Kişi zəki gərək -iş görə bilsin,

Elmini ellərə pay vsrə bilsin.
 Seçsin gərəklini, gərəksizləri,
 Görsün yararlıını yararsızları.
 Nur ilə zülmətin fərqi bilsin,
 Özünün dərini, sərini bilsin.
 Hər sözü bişirən kamil kişiler,
 Çiy yeməz, əti də bişirib yeyər.
 Yetər mətləbinə bu cür adamlar,
 Hər iki dünyada məğrur adamlar.
 Kişiyə düşməndir qəhri, qəzəbi,
 Daim çılğın yaşar, daim əsəbi.
 Bu sözə əməl et, ey üzü nurlu,
 Yaşa ər qürurlu, alim qürurlu.
 Qəhr edən adamlar biliksiz olur,
 Qəzəbin içində zəka boğulur.
 Cəhalət kişiyə düşməndi, düşmən,
 Alçaqlıq yaranır kindən, qəzəbdən.
 Elmlı kişiler sözünün əri,
 Sözü -ürək hökmü, can bərabəri.
 İnsanın içəri düşmənləri var,
 Qəlbi sökül-tökür, dağıdır onlar.
 Düşməndir -yalana öyrəşən dilin,
 Və'də xilaflığın -başqa qatilin.
 İçki düşkünlüyü-başqa düşmənin,
 Düşmən təhlükədir, başa düş mənə.
 İfratçılıq özü -düşmən -nataraz,
 İfrat kimsələrin sevinci olmaz.
 Xülqün, xasiyyətin alçaqlığı da,
 Zəhərli ilana bənzəyir qında.
 Yaman dil, acı dil-ən yava duyğu,
 Adamı öldürən zəhər tuluğu.
 Bu çür qüsurların ikisi, üçü,
 Birləşsə, tükənməz insanın gücü?
 Xəbisin, kinlinin gicələr başı,
 Heyhat, ətəyindən o tökməz daşı.
 Gəl ey yaxşı kişi, yaxşı ol yene,
 Yaxşı çırağ tutur öz ölkəsinə.
 Eşit nə çür olur mətin, mö'təbər,
 Xalqa əl uzadan müdrik kişiler.
 Yaxşılıq yaşayır, ölmür heç və'də,

Yamanlıq gəbərir, əzizlənsə də.
 Yaman tez qocalır, ömrü beş-üç gün,
 Yaxşı məş'əlidir uzun bir ömrün.
 Yaxşı hər gün tapır bir diləyini,
 Yaman daim yeyir öz ürəyini.

KİTABA AD VERMƏYİM VƏ QOCALIĞIM

Kitaba ad verdim "Qutadqu bilik",
 Tapsın oxuyanlar ağ gün, xoşbəxtlik.
 Bitirdim kitabı. Sizə tanışdır,
 O, iki dünyanı qucaqlamışdır.
 Mərd iki dünyanın səadətini
 Tapırsa, qazanır öz qismətini.
 Sözümlün əvvəli, ilki Gündoğdu,
 Öncə deməliyəm ad hardan doğdu,
 Aydoldu barədə konuştum sonra,
 Saldı şö'ləsini bəxtli çağlara.
 Gündoğdu dediyim çin ədalətdir,
 Aydoldu dediyim bəxt, səadətdir,
 Ögdülmüş haqqında söz dedim sonra
 Əqli aldı bizi ucalıqlara.
 Onların yanında Okturaduş durur,
 Afiyət deyirəm, afiyət odur.
 Dörd nəsnə üstündə yürütdüm sözü,
 Oxuyub düşünsən atılar gözün.
 Sevinclə yürüyən ey məğrur igid,
 Sözüml ucuz tutma, könlünlə eşit.
 Möhkəm ol, ayrılma haqqın yolundan,
 Vermə gəncliyini əbəs... faydalan.
 Gənclik gəldi-gedər... tut qədrini bil,
 Nə qədər bərk tutsan... daimi deyil.
 İkilik gücü var səndə... min olsun,
 İtaət, ibadət adətin olsun.
 Gənclik əldən çıxdı... vaysınıram mən.
 Kəsirəm... fayda yox ahdan, nalədən.
 Arxada qalıbsa kimin qırx yaşı,
 Gəncliyin onunla gedir yanaşı.

Salam, gəlib çatdın, ey əlli yaşım,
 Ağ quzğun kibidir ağaran başım.
 Nə söylər əlli yaş? Ölüm bir oğru,
 Hər halda gedirəm əcələ doğru.
 Kim əlvida desə altmış yaşına,
 Yaz gedir... yanaşır ömrün qışına.
 Otuz nə verirsə əlli yaş aldı,
 Altmış gəlsə çatsa, daha nə qaldı?
 Sənə neyləmişəm, ey əlli yaşım,
 Qisas istəyəni, bəlkə baş daşın!
 Şirin gəncliyimdi çıxan qarşıma,
 Kimlər zəhər qatdı mənim aşıma?
 İndi yaydı qəddim, o zamanlar-ox,
 Onda da, indi də arzularım çox.
 Mənə nə verdisə qaynar gənçliyim,
 Kayb etdi qoçalıq... hanı dincliyim?
 Al məni yanına, ey aləmpənah,
 Ömrümə od vurur çəkdiyim hər ah.
 Ayaqlar sürünür... ayaqlar ağır,
 Yorğun gözlərimi qaranlıq basır.
 Getdi ağız dadı, könül atəşi,
 Hanı gəncliyimin uçar köhləni,
 Dur, yığış, ey qoca, şələni bağla,
 Ötən günlərinə hönkürüb ağla.
 Bütöv bir həyatı vermişən yelə,
 Qalan günlər üçün bir üzür dilə.
 Ey mənim ölməzim. hara can atdın,
 Bunca ol ərini neçin yaratdın?
 Duaçınam, hər şey öz əlindədir,
 Yaşımın üstünə bir az yaş gətir.
 Səndən qüvvət alıb başladım sözə,
 Bir gün tamamlaram, versən icazə.
 Ey dilim, vəsf elə ulu Tanrını,
 Qurduşdan arıtdı könül tarlamı.
 Qəblərə nur saldı, seçdi, yaratdı,
 Doğru yol göstərüb dadıma çatdı.
 Tulladı zülmətdən məni işığa,
 Qərq oldum günəşə, yar-yaraşığa.
 Azıb batmış idim, yol göstərdi, yol,
 Oddan çıxarmasa, kül olardım, kül.

Sevdi, əzizlədi, məni ucaltdı,
 Xətalar yolundan dartdı, çıxartdı.
 Könlümü doldurdu səadət ilə,
 Dilimə can verdi şəhadət ilə.
 İdrakım, qayəmdir peyğəmbər sözü,
 Yapışsın qolumdan peyğəmbər özü.
 Mən nəydim? Taqətsiz, yolsuz bir kölə,
 İlahi, yetişdim sənə fəzlinlə.
 Necə şükr edim ki, eşitsin Tanrım?
 Çatsın imdadıma ağ sabahlarım.
 İlahi, bilirsən açizliyimi,
 Tək sənə bəllidir qəlbimin qəmi.
 Sənə şükr etməyə gücüm çatarmı?
 Sən özün şükr elə özünə, Tanrım!
 İmkan vermə çıxım haqqın yolundan,
 Sönməsin könlümdə bu din, bu iman.
 Canım çıxan zaman üstümə tələs,
 Axır nəfəsimi şəhadətlə kəs.
 Alanda qoynuna yer altı məni,
 Yağdır məzarıma öz rəhmətini.
 Taqətsiz qulunam, ey ulu yəzdan,
 Özün fəzlin ilə keç günahımdan.
 Bütün mö'minlərə həyansan, həyan,
 Bu gün bir nişan ver baqi dünyadan.

GÜNDOĞDU ELBAŞI ÜSTÜNƏ SÖZ

Fəhm fəhm eləyir, bilik bildirir!
 Vəfasız dünyanı bizə güldürür.
 Qartımış qarıdır, mələk cildi var,
 Bir qız cəmalında görünən kaftar.
 Özünə cəzb edər o şux gülnəfəs,
 Fəqət əl uzatsan əlini verməz.
 Sevməz sevənləri, ceyran tək qaçar,
 Ondən qaçanların ayağın qucar.
 Bə'zən görərsən ki, bəzənib gedər,
 Bə'zən baxar yerə, nazlanıb gedər.
 Gahdan arxasını çevirər sənə,
 Tutmaq istəyərsən, əl verməz, dönər.

Neçə bəy qarıtdı, qarımaz özü,
 Neçə bəy kiritdi, çəh-cəhdir sözü,
 Çahanda mərd, çəsur bir bəy də vardı,
 Aləm sayəsində bir lələzardı.
 Dövləti bərqərar, adı Gündoğdu,
 Bəxtinin günəşi vaxtında doğdu.
 Əmri, fe'li dürüst, gözü-könlü tox,
 Dili baldan şirin, yalan sözü yox.
 Hüşyar, zəka əhli, savadı ə'la,
 Düşməne amansız, od-alov, bəla.
 Qüdrətli, qürurlu el bahadırı...
 Onu tez yüksəltdi mərd addımları.
 Hümmətlə yürüdüb siyasətini,
 Çox uca tutardı ləyaqətini.
 Buna uyar gəlir kişinin sözü,
 Oxuyub anlasan, açılar gözün.
 Kişinin hüsnüdür hümmət, mürüvvət,
 Hər bir alçaqlığa alovlu nifrət.
 Mərdin öz hümməti, öz mürüvvəti
 Artırır ondakı qədri-qiyməti.
 Gündoğdu xilqəti örnəkdir bizə,
 Günəş və Ay kimi nur saçdı ərzə,
 Hər kim ağıllısa çəkdi yanına,
 Ucaltdı özünün kəhkəşanına.
 Yığdı ətrafına seçmə bəyləri -
 Zəkali, qeyrətli min hünərvəri.
 Xalqa can yandırdı, yaratdı, qurdu,
 Müdrik kişilərin üstündə durdu.
 Təni yardım etsin hər başı uca,
 O da nəfəs dərib dinçəlsin azca.
 Bir gün qayğılanıb dedi: -
 Şübhə yox, bu bəylik işləri əzablıdır çox.
 Hər işin nə qədər baş ağrısı var,
 İşlər türlü-türlü, vaxt az, macal dar.
 Təkcə nasıl görüm bu qədər işi,
 Mənə yardım gərək, iş görən kişi.
 Yetsin imdadıma bir ərən, bir ər,
 Qeyrətli, bilikli, çəsur, hünərvər.
 Dili düz, qəlbi düz, işlə qol-boyun,
 Mehriban, imanlı, haqsevər olsun.

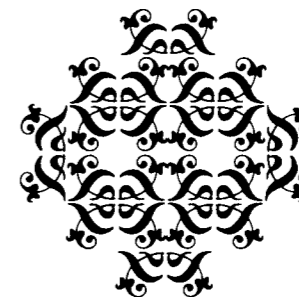
Sirrimi, əhdimi bildirim ona,
 Bütün işlərimi qoysun yoluna.
 Müdrik, dünya görmüş, sınıanmış kişi,
 Başından keçirib bütün gərdişi.
 Mənə köməkçilər, yardımçılar ver -
 Elmlı, qeyrətli, hər işə qadir.
 Yardımçılar gərək qeyrətli, işcil,
 Yalnız iş görənlər həyata qabil.
 Yardımçı çox olsa, məşəqqət olmaz,
 Bəylər bəy işini görər, keyfi saz.
 Yardımçı -bəyliyin qanadı, qolu,
 Onsuz hansı tədbir yerini tutdu?
 Gündoğdu yardımçı tapa bilmədi,-
 Nə qəm, bir cüt əlim sağ olsun! -dedi.
 Hər gün tab elədi yüz məşəqqətə,
 Dincəlsə, dinclik də döndü zəhmətə.
 Yaxşı ki, müqəddəs bəxtin yiyəsi,
 Bu haqda bəxş edib bir söz töhfəsi.
 Bir sevinc umursak yüz kədər gəlir,
 Məşəqqət kökündə qayalar dəlidir.
 Bөрkü də böyüyür, boyüdükcə baş,
 Baş ağrısıyla da gəl tutaş.
 Əlik bütün elə göz-qulaq oldu,
 Açıldı qapılar, qara ağ oldu.
 Boğdu öz əlilə yaramazları,
 Atdı yamanları eldən dışarı.
 Bu cür təmizlədi eli-elatı,
 Şöhrəti yüksəldi, dövləti artdı.
 Burda şair dili söz demiş gözəl,
 Olmuş ağızlarda, dillərdə məsəl:
 Qafillik ucundan çoxları öldü,
 Ayıqlıq həmişə imdada gəldi.
 Sakın, qafilliyi özünə ar bil,
 Hər iki dünyada miskinli qafil.
 Yurdu basıb gəlsə düşmən qəfildən,
 Öncə qafil olur gəbərən, köpən.
 Daim ayıq-sayıq, hüşyar olmasan,
 Yırtıcı düşməni nə cür yıxarsan?
 Ölkədə ayıq ol, ey başçı qüdrət,
 Bunu tələb edir həm də şəriət.

Vaxtı öldürənlər ən böyük axmaq,
 Hələ ki qadirsən, qafil olma, qalx!
 Ayıq başçılardan qüvvət alır kənd,
 Bürüyür ölkəni xeykr-bərəkət.
 Elbaşı ayıqsa çiçəklənər yurd,
 Eyni sudan içər həm qoyun, həm qurd.
 Sevənlər eşq ilə onu öydülər,
 Yağılar eşidib boyun əydilər.
 Pənah istədilər çoxları ondan,
 Çoxları öpdülər astanasından.
 Könlü ayıqların fikri, mətləbi,
 Əlvandır səhrada çiçəklər kimi.
 Bəylik-ayıqlıqdır, haq yoluna çıx,
 Ey kəmalı günəş, çöhrəsi açıq.
 Bəylik -siyasətdir, ey elsevər bəy,
 Onu doğru-düzgün yürütmək gərək.
 Bəxtiyar yaşayar ellər, əmin ol,
 Bəyləri tutsalar doğru-dürüst yol.
 Yaxşı ad -mərd üçün necə səadət!
 Ölməzlik ülviyyət, ən ülvi qismət.
 Bəy bayraq eləsə insaniyyəti,
 Bütün yaxşılıqlar olar qisməti.
 Elbaşı ucaldı eli-obanı
 Bürüdü cahanı şöhrəti, şanı.
 Alqışlar, dualar onu ucaldı,
 Ad-sanı, dövləti günbəgün artdı.
 Oldu cahan xalqı ona aşına,
 Yığıldı hər yandan ellər başına.

ƏHMƏD YÜQNƏKİ

ATİBƏTÜL- HƏQAİQ

Ə dib Əhməd Yüqnəki (Yüqnəkli) Qaraxanlılar dövründə yaşayıb yaratmış mütəfəkkir türk-islam şairlərindəndir. Onun türk dili ilə yanaşı ərəb, fars dillərini dərinlən bilməsi, islam elmlərinə vəqif olması məlumdur. Gözləri görməsə də, daxili aləmi, ruhu nurlu olan bu müqəddəs şəxsiyyət haqqında daha çox dini-əfsanəvi mətnlər-mənbələr danışır.

Ə.Yüqnəkinin qorunub saxlanmış yeganə əsəri “Atibətül-həqaiq”, yaxud “Hibbətül-həqaiq”, əslində, əxlaq kitabıdır. XII əsrin birinci yarısında yazılmış əsər dövrün hökmdarlarından əmiri-əzəm Mühəmməd Dada İspəsalar bəyə həsr edilmişdir.

“Şahnamə”dən gələn ənənəyə uyğun olaraq, Y. Balasaqunlunun “Kutatqu biliy”i kimi, “Atibətül-həqaiq” də əruz vəzninin mütəqarib bəhrində yazılmışdır. Ə.Yüqnəki vəzni, bəhri saxlamaqla türk şerinin əsas forması sayılan dördlülklərdən də geniş istifadə etmişdir. Bununla yanaşı “Atibətül-həqaiq” poetik keyfiyyətlərinə görə “Kutatqu biliq” qədər mükəmməl deyil.

R.R.Aratin fikrincə, Ə.Yüqnəkinin əsərinin müxtəlif nüsxələrinin mövcudluğu göstərir ki, “Atibətül-həqaiq” türk-müsəlman ziyalılar arasında kifayət qədər məşhur olmuş, orta yüzillərin əxlaq kitabı kimi maraqla oxunmuş, özündən sonrakı türk ədəbiyyatına əhəmiyyətli təsir etmişdir.

TANRININ MƏDHI

İlahi, öküş həmd ayurmən sanqa,
Sənin qəhmətinqdin umarmən onqa.

İlahi, sənə çox həmd söyləyirəm,
Səndən mərhəmət umuram.

Sənamu ayuqay səza bu tilim?

Unarça ayayın, yarı bir manqa.

Bu dilim səni öyə bilərmi?
Gücüm yetincə öyürəm, mənə yardım et.

Sənin q barlıqınqka tanukluk birür

Cəmad, canvar, uçqan, yüqürqən nənqə.

Sənin varlıqına şahidlik edir
Canlı, cansız, uçan, qaçan hər şey.

Sənin q birlikinqkə dəlil arkaqan

Bulur bir nənq içrə dəlillər minqə.

Sənin varlıqına dəlil arayan
Bircə şeydə minlərlə dəlil tapır.

Yox erdim, yaratdıq, yana yok kılıp

İkinç bar kılursən mukirmən munqa.

Yox idim, yaratdın, yenə yok edib
İkinci dəfə yaradacaqsan, buna inandım.

Aya şək yolında yiliqli, odun,

Kəl ottın özünq yul ölumdin önqə.

Ey şübhe yoluyla gedən, oyan,
Gəl ölümdən öncə atəşdən qurtar.

Yarattı ol uqan tününq, kündüzünq,

Udup biri-birkə yorır önq-sonqa.

Qadir tanrı gecəni-gündüzü yaratdı,
Bir-birinə uyub ard-arda gəlirlər.

Tünətür tününqni kününq kiterip,

Tününq kiterip baz yarutur tanqa.

Gündüzü aparıb gecəni qaraldır,
Gecəni aparıb yenə danı ağardır.

Ölüqdin tiriq, həm tiriqdin ölüq
Çıkarur, körürsən munı, kəd anqa.
Ölüdən diri, diridəndə ölü,
Çıxarır, bunu görürsən, yaxşı anla.

Bu kudrət idisi uluq bir bayat,

Ölüqlərni tirqüzmək asan anqa.

Bu qüdrət yiyəsi uca bir tanrıdır,
Ölüləri dilitmək onun üçün asandır.

Peyqəmbərin mədhi

Eşit emdi kaç söz həbib fəzlindən,

Ukuş huş yititip sözümnü anqa.

Dost fəzlindən indi bir neçə söz eşit,
Huşunu mökəm toplayıb sözümlü anla.

Ol ol halk talusu, kişi kutluqı,

Törütmiş tə yok bil anqa tuş, tənqə.

Odur xalqın seçimi, ən müqəddəs kişi,
Yaradılanlar içində onun tayı, bərabəri yoxdur.

Rəsullər örünq yüzbu, ol yüzkə köz,

Ya olar kızıl ənq, bu, ənqkə mənqə.

Peyqəmbərlər onun ağ üzüdür, o, üzdəki gözdür,
Yaxud onlar al yanaq, o, yanaqdakı xaldır.

Anınq öqdisindin tatır bu tilim,

Anınq mədhi bolsa şəkər, şəhd anqa.

Onu öydükə dilim dadlanır,
Onun məhdindən dilim şəkər, bal olur.

Bu kün təqsü mindin dürud, ol yarın,

Əliq tuttaçımka əqirsə munqa.

Bu gün məndən ona ehtiram olsun, o, sabah
Əlimdən tutacaq mən dərdə düşsəm.

Bilgi

Biliqdin ururmən sözümkə ula,
Biliqlikə, ya dost, özünqni ula.
Biliq birlə bulnur səadət yolu,
Biliq bil, səadət yolını bula.

Bilikdən vururam sözümə təməl,
Biliyə, ey dost, könlünü bağla.
Biliklə tapılır səadət yolu,
Bilik bil, səadət yolunu tap.

Bahalıq dinar ol biliqlik kişi,
Bu cahil biliqsiz bahasız bişi.
Biliqlik, biliqsiz kaçan tənq bolur,
Biliqlik tişi er, cahil er tişi.

Bilikli adam qiymətli dinardır,
Biliksiz cahilqara qəpikdir.
Bilikli ilə biliksiz nə zaman bərabər olur,
Bilikli qadın kişidir, cahil kişi qadındır.

Sünqəkkə yiliq təq ərənkə biliq,
Ərən körki akl ol, sünqəkninq yiliq.
Biliqsiz yiliqsiz sünqək təq hali,
Yiliqsiz sünqəkkə sunulmaz əliq.

İnsanda bilik sümükde ilik kimidir,
İnsanın zinəti onun ağılı, sümüyün zinəti iliyidir.
Biliksizin halı iliksiz sümüyün halı kimidir,
İlksiz sümüyə kimsə əl uzatmaz.

Biliq bildi, boldı ərən bəlqülüq,
Biliqsiz tiriqlə yitük körqülüq.
Biliqliq er öldi, atı ölmədi,
Biliqsiz tiriq erkən atı ölüq.

Bilikli insan məşur oldu,
Biliksiz diriəkən itmiş görünür.
Bilikli kişi öləndə adı ölmədi,
Biliksizin diriəkən adı ölər.

Biliqliq birinqə, biliqsiz minqin,
Tənqəqli tənqədi bilinqning tənqin.
Baka körqil emdi uka sınaqu,
Nə nənq bar biliq təq asıqlıq önqin.

Bilikli birdisə, biliksiz mindir,
Ölçə bilənlər verə bilər biliyin ölçüsünü.
İndi anlayıb sınaqaraq baxıb gör,
Bilikdən faydalı başqa nə var.

Biliq birlə alim yokar yokladı,
Biliqsizlik ərni çökərdi kodı.
Biliq yinq, usanma, bil ol hak rəsul,
Biliq Çinqə ersə, siz arkand tidi.

Biliklə alim göylərə yüksəldi,
Biliksizlik insanı arxada qoydu.
Bilik axtar, yorulma, bil ki allahın peyğəmbəri
Bilik Çində də olsa, axtarıb tapın demişdi.

Biliqlik biliqni ədərqən bolur,
Biliq tatqın, ay dost, biliqlik bilür.
Biliq bildürür bil biliq kadrini,
Biliqni, biliqsiz otun, nə kılur.

Bilikli həmişə bilik axtarır,
Biliyin dadını, ey dost, bilikli bilir.
Biliyin qədrini bilik bildirir,
Biliksiz odun parçasıdır, biliyi neynir.

Biliqsizkə hak söz tatıqsız erür,
Anqar pənq nasihat asıqsız erür.
Nə türlüq arıqsız arır yumakın,
Cahil yup arımaz, arıqsız erür.

Biliksizə haq söz dadsız olur,
Öyüd-nəsihət faydasız gəlir.
Kirlini yumaqla təmizləmək olursa,
Cahil yuyulub təmizlənməz, çirkli olur.

Biliqlik kişi kör bilür iş ödin,
Bilip itər işni, ökünməz kidin.
Kamuq türlüq işte biliqsiz onqı
Ökünç ol, anqar yok onq anda adın.

Bilikli kişi hər işin vaxtını bilir,
İşini bilib görür, peşman olmur.
Hər cür işdə biliksizin qisməti
Peşimanlıqdır, ona bundan başqa heç nə düşməz.

Biliqlik kərəkliq sözüq sözləyür,
Kərəksiz sözünü kömüp kizləyür.

Biliqsiz nə aysa ayur ukmadın,
Anın öz tili öz başını yiyür.

Bilikli gərəkli sözü söyləyir,
Gərəksiz sözünü gömüb gizləyir.
Biliksiz nə desə düşünmədən deyir,
Onun öz dili öz başını yeyir.

Biliq birlə bilnür törütqən idi,
Biliqsizlik içrə kanı hayr yidi.
Biliq bilməqəndin bir ança budun
Özəlqin but itip idim bu tidi.

Biliklə bilinir yaradan tanrı,
Biliksizlikdən xeyir görən hanı.
Bilik bilməməkdən neçə insanlar
Əlləri ilə büt düzəldib tanrım dedilər.

Biliqliq sözi pənd, nasihat, ədəb,
Biliqliqni öqdi əcəm, həm ərəb.
Tavarsızka bilqi tükənməz tavar,
Nəsəbsızka bilqi yirilməz nəsəb.

Biliklinin sözü öyüd, nəsihət, ədəb,
Biliklini öydü əcəm və ərəb.
Dövlətsizə bilik tükənməz dövlət,
İmkansızca bilik alınmaz imkan.

Dil

Eşitqil, biliqliq nədü tip ayur,
Ədəblər başı til küdəzmək tiyür.
Tiling bəklə tutqıl, tişinq sınmasun,
Kalı çıksa bəktin, tişinqni sıyur.

Eşit, bilikli nələr söylər,
Ədəbin əsası dili gizlətməkdir deyər.
Dilini möhkəm tut, dişin qırılmasın,
Əgər dilin çıksa, dişin sınar.

Sanıp sözləqən ər sözi söz saqı,
Öküş yanqşaqan til unulmaz yaqı.
Sözünq boşlaq ıdma, yıqa tut tiling,
Yetər başka bir kün bu til boşlaqı.

Kişinin düşünüb söylədiyi söz yaxşıdır,
Çox danışan dil güc yetməz düşməndir.
Sözünü boşuna atma, dilini bərk tut,
Bu dil bir gün başına bəla açar.

Xirədlıqmu bolur tili boş kişi,
Təlim başını yidi bu söz til boşı.
Öçüktürmə ərni tilin, bil bu til
Başıktursa bütmez, bütər ok başı.

Dili boş adam ağıllımı olur,
Boşuna söz deyən dil çox başlar yedi.
İnsanı dillə acıqlandırma, çünki dil
Yaralasa sağalmaz, ox yarası sağalar.

Səfih ər tili öz başı duşmanı,
Tilindin töküldi təlim ər kanı.
Öküş sözləqəndə ökünqən təlim,
Tilin bəkləqəndə ökünmiş kanı?

Səfeh kişinin dili öz başının düşmanıdır,
Çoxunun qanı dilinə görə töküldü.
Çox danışanlardan peşiman olanlar çoxdur,
Dilini saxlayanlardan peşiman hanı?

Nə kim kəlsə ərəkə, tilindin kəlür,
Tilindin kim edqü, kim isız bolur.
Eşit,büt bu sözkə, kamuq tanqda tən
Turup tilkə yüknüp tazarru kılur.

Nə gəlsə insana, dilindən gəlir,
Dilindən kimi yaxşı, kimi pis olur.
Eşit, inan bu sözə, hər sabah tezdən
Durub dilinə təzim edərək yalvarır.

İki nənq biliksə bir ərdə kalı,
Bükəndi ol ərkə mürüvvət yolu.
Bir ol yanqşar ərsə kərəksiz sözüq,
İkinç yaldan ərsə ol ərniq tili.

İki şey birləşsə bir kişidə əgər,
Ona kömək yolu bağlanır.
Biri gərəksiz söz söyləməkdir,
İkincisi dilin yalan danışmasıdır.

Tili yalqan ərdin yırak tur təzə,
Keçür sən me umrünq könilik özə.
Ağız, til bəzəki köni söz turur,
Köni sözlə, sözni, tilinqni bəzə.

Dili yalan kişidən uzaq dur qaçaraq,
Sən də ömrünü doğruluqla keçir.
Ağızın, dilin bəzəyi doğru söz olur,
Doğru sözlə danışığını, dilini bəzə.

Küdəzqil tilinqni, kəl az kıl sözüq,
Küdəzilsə bu til, küdəzlür özünq.
Rəsul ərni otka yüzün atqısı,
Til ol tidi, yıq til yul ottın yüzünq.

Dilini saxla, az söylə sözünü,
Dil saxlansa, özünü qoruyarsan.
Peyğəmbər dedi ki, dili insanı oda atar,
Dilini saxla, üzünü oddan qurtar.

Köni söz əsəl təq, bu yalqan basal,
Basal yip açıtma aqız, yi əsəl.
Bu yalqan söz iq təq, köni söz şifa,
Bu bir söz, uzakı urulmuş məsəl.

Doğru söz bal kimi, yalansa soğan,
Soğan yeyib ağzını acıtma, bal ye.
Yalan söz xəstəlikdir, doğru söz şafa,
Bu, keçmişlərdən qalmış məsəldir.

Köni bol, könilik kıl, atan köni,
Köni tiyu bilsün kişilər sini.
Könilik tonın ked kodup əqrilik
Kədim ton talusı könilik tonı.

Doğru ol, doğruluq elə, doğru ad qazan,
Doğru tanısınlar insanlar səni.
Əyriliyi qoyub doğruluq donunu geyin
Geyimin yaxşısı doğruluq donudur.

Katıq kizlə razıq, kişi bilməsün,
Sözinqdin özünqə ökünç kəlməsün.
Kamuq yaşru işinq bolup aşkara
Bu körqən, eşitqən sanqa külməsün.

Sirrini bərk saxla, heç kim bilməsin,
Sözündən özünə peşmanlıq gəlməsin.
Bütün gizli işin olub aşkar,
Hər görən eşidən sənə gülməsin.

İşim tip inanıp sır ayma sakın.
Neçə mə inançlıq iş ersə yakın.
Sərip sində razıq sinqip turmasa
Sərərmü işinqdə, munı kəd sakın.

Dostum deyib sirrini yayma, saqın,
Nə qədər olsa da inandığın, yaxın.
Sirrini özündə belə gizlənib durmasa
Dostunda durarmı, bunu yaxşı düşün.

Zəmanə

Məcəz boldı dostluk, hakikat kanı?
Minqər dostta biri bulunmaz köni.
Öküsrək kişinin içi qadr erür,
Köni dostunq ersə taşı, bil münü.

Dostluq məcaz oldu, həqiqət hanı?
Min dostdan biri doğru deyil.
Çox insanın daxili vəfasızdır,
Doğru dostun olsa, çıxıb qaç, bunu bil.

Bu kün bu ajunda kişilik isiz,
Kanı, kaçça bardı kişilik, isiz.
Vəfa köli suqlup kurur yulları,
Cəfa toldı taştı tənqizdin ediz.

Bu gün bu dünyada insanlıq pislikdir,
Hanı, hara getdi insanlıq, hayıf.
Vəfa gölünün qaynaqları qurudu,
Dəniz aşkarca cəfa ilə dolub daşdı.

Kanı əhd, əmanət, kanı edqülük?
Kidin kündə hayr iş mə kötrülqülük.
Başı bardı xayrınınq, sonqı bardusı,
Önqi kəldi şərrininq, sonqı kəlqülük.

Hanı əhd, əmanət, hanı yaxşılıq?
Son günə xeyirxah işlər qalacaq.
Xeyrin əvvəli getdi, sonu gələcək,
Önü gəldi şərin, sonu gələcək.

Ajun toldı udvan, cəfa, cəvr bilə,
Kanı bir vəfalıq, bar ersə tilə.
Sən artak sən, anın ajun artadı,
Nəlük bu ajunka kılur sən gilə?

Dünya doldu düşmanlıq, cəfa, cövr ilə,
Hanı bir vəfalı, var isə dilə.
Sən pozuqsan, dünya ona görə pozuqdur,
Nə üçün bu dünyaya əzab verirsen?

Qərib erdi islam, qərib boldı baz,
İbadət riya boldı, abid məcaz.
Xarabat oramı bolup abadan,
Xarab boldı məscid, budun binəmaz.

Qərib idi islam, yenə qərib oldu,
İbadət riya oldu, abid məcaz.
Meyxanə çevrəsi abad oldu,
Xaraba oldu məscid, xalq namazsız.

Əməl koddı alim və zahid vəra,
Arif rəks çıxarıp itər xoş səma.
Bidətin yıqıqlı kişi kəlmadı,
Anın kündə arta turur bu bida.

Əməldən ayrıldı alim, zahid zühddən,
Arif rəqs çıxarıb xoş səma edir.
Bidətdən imtina edən adam qəlmadı,
Ona görə də hər gün bidət artır.

Kanı əmrü maruf kılur edqü ər?
Kanı kəndü edqü kişi turqu yir?
Yirər sən zamananqını, halkın kodup,
Zamananqını yirmə, kişisini yir.

Hanı əmri-maruf edən yaxşı kişi?
Hanı yaxşı kişinin duracağı yer?
Zəmanəni, xalqı qoyub gedərsən,
Zəmanəni qoyma, insanı qoy.

Kim ol yüzçi ersə, kişi yiqi ol,
Kərək ersə yiqlik, yori, yüzçi bol.
Kim ol yolluq ersə, aninq yolu yok,
Kim ol yolsuz ersə, anqar kinqrü yol.

Kim ikiüzlüdürsə, kişinin yaxşısı odur,
Yaxşılıq gərəkdirsə, ikiüzlü ol.
Kim haqlı isə, onun yolu yoxdur,
Kim haqsız isə, ona geniş yol.

Aya artak işliq, sevinçin, salın,
Səninq ruzgarinq bu, könqülçə kılın.
Tiləkçə tiril inç, fariq, kadqusuz,
Nə yirkə yıqar baz sini, nə tilim?

Ey pozuq işli, sevinclə, salamathıqla,
Sənin zamanındır, könlüncə yaşa.
Diləyincə yaşa, rahat, qayğısız,
Harda alacaqlar qarşını, hansı dillə?

Uvut yitti, yindip bulunmaz yıdı,
Halal yiqlikanı, körünməz bodı.
Halal kəndü kayda bu kün,kanı? Kim
Haramnı yiyürdə haram tip yidi?

Abır getdi, aransa qoxusu tapılmaz,
Halal yeyən hanı, izi-tozu yox.
Halalın özü bu gün hardadı? Kim
Kim haramı yeyəndə haram deyib yedi?

Budun mallıq ərkə urup yüzlərin
Tözü kul kılurlar azad özlərin.
Kim ol malsız ersə ol ərni körüp
Yüz evrüp keçərlər yumup közlərin.

Xalq üzünü zənginlərə çevirib
Öz azadlıqlarını köləliyə qurban verirlər.
Kimsə bir kişini yoxsul görsə,
Gözlərini yumaraq üz çevirib gedir.

Aya malıka suk ər, yakın bil, bu mal
Bu kün kadqu, sakınç, yarın yük vəbal.
Haram ersə malınq əzab ol sonqı,
Şisab ol, əqər bolsa malınq halal.

Ey mala hərıs kişi, yaxşı bil ki bu mal-dövlət
Bu gün qayğı, əndişə, sabah yük, vəbaldır.
Malın haramdırsa, əzabdır sonu,
Hesab var, nə qədər halal, nə qədər haramdır.

Nəlük malıka munça suk ol bu özünq?
Könqüldə qəminq ol, tilinqdə sözüinq.
Barursən, bu malınq yaqınqka kalur,
Uyadıp birürlər sarınu bözüinq.

Nə üçün mala-dövlətə bu qədər hərissən?
O könüldə qəmin, dildə sözündür.
Öləcəksən, malın düşməne qalacaq,
Utansa sənə bükülməyə yalnız bez verəcək.

Səniq malınq ol mal aşındurdukunq,
Sanqa həsrət ol tək tutup turdukunq.
Bu kün kəndü süçüq bu tirmək sanqa,
Açıq bolqa yarın kodup bardukunq.

Həqiqi mal-dövlət axirətdir,
Tutub durduğun yalnız həsrətdir.
Mal yığmaq bu gün dadlıdırsa sənə,
Sabah qoyub getdiyın acı olacaq.

Bu ajun məzəsi katıqlıq məzə,
İzası öküsrək, məzəsi aza.
Əsəl kayda ersə bilə arısı,
Arı zəhri tatqu əsəldin oza.

Bu dünyanın dadı qarışıq daddır,
Acısı daha çox, dadısa azdır.
Harda bal varsa, orda arı var,
Baldan öncə arı zəhəri dadılır.

Hünərliqka ajun vəfasızrak ol,
Hünərsızka mundın cəfa azrak ol.
Hünər birlə dövlət birikməklıki
Bulunmaz kamuq kızda ol, kızrak ol.

Hünərliyə dünya daha vəfasızdır,
Hünərsizə cəfa ondan azdır.
Hünərlə taleyin birləşməsi
Çox nadirdir, çox görülməz.

Nə yazdı ajunka bu sahib hünər,
Nədükə bu anı ulaşı kınar?
Xəsisləni kötrüp, nəfisni çalıp,
Azu kutsuz ajun karıpmu munar?

Nə etdi dünyaya hünər sahibi,
Nə üçün dünya onu daim qınayar?
Xəsisı yüksəldib, nəfsi yerə çalıb,
Yoxsa bədbəxt dünya qocalıbmı?

Aya hükmin ajun tapa üqqüçi,
Yirip munı birər, yana öqqüçü!
Uqan hükmi birlə kəlür kəlqən iş,
Anıq əmri birlə təqər təqqüçü.

Ey dünyada hökmünü yürüdən,
Əvvəl hökm edib, sonra öyən!
Olan işlər tanrı hökmü ilə gəlir,
Onun əmri ilə yetişir hər yetişən.

Ajunka bu söküş, məlamət nəlik?
 Kazalar yorıtqan, yaratqan məlik.
 Kaza birlə sançlur adakka tikən,
 Kaza birlə ilnür tuzakka əlik.

Dünyada bu söyüşmə, məlamət nədir?
 Taleyi yürüdən, yaradan tanrıdır.
 Qədərlə ayağa tikan batır,
 Qədərlə düşür tələyə ceyran.

Kamuq təqdəçi nənq kazadın erür,
 Ukuşsuzlar anı səbəbdin körür.
 Kaza birlə uçqan kalık kuşları
 Karıka konar, həm qəfəska kirür.

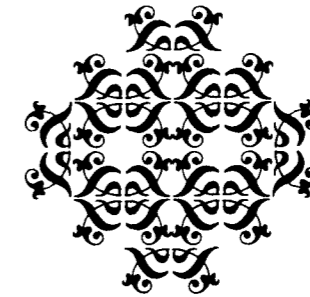
Hər şey başa qəzadan gəlir,
 Ağılsızlar onu səbəbdən bilir.
 Uçuşan göy quşları qədərdən
 Gah kola qonur, gah qəfəsə düşür.

Kaza kəlsə, yüqrük yükürməz urup,
 Kaza kaytarılmaz katıq ya kurup.
 Sanqa rənc, anqa qənc biriqli uqan,
 Cəza kılma ya rənc idisi tarup.

Qəza gəlsə, qaçan vurmaqla qaçmaz,
 Möhkəm yay qurmaqla qəza qaytarılmaz.
 Sənə qəm, ona dövlət verən tanrıdır,
 Dara düşdükdə şikayət etməyin mənası yoxdur.

ƏHMƏD YƏSƏVİ

DİVANI-HİKMƏT

Türklərin İslamı qəbul etdikləri ilk əsrlərdə zəngin türk təfəkkürü ilə İslam dünyagörüşünün təmasından yaranan (və orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərinə qədər türk ədəbiyyatının əsas yaradıcılıq mənbəyi olan) təsəvvüf (sufilik) özünün ilk mükəmməl təzahürünü Türkiyə müdriki Əhməd Yəsəvidə tapdı. Böyük mütəfəkkir (və ilk böyük müqəddəs türk müsəlman!) haqqındakı rəvayət-mənbələr tezliklə bütün türk ellərini dolaşaraq ona heç kimin iddia edə bilməyəcəyi qədər geniş şöhrət gətirdi. Yüzlərlə mürid-dərvişlər el-el, oba-oba gəzib Əhməd Yəsəvi ilahilərini, yaxud hikmətlərini türklər arasında yaydılar. Və öz mürsidlərinin nə qədər böyük fəzilət sahibi olduğunu göstərmək üçün onun demədiyi sözləri belə onun adından söyləməkdən çəkinmədilər. Beləliklə, həm mürsid Əhməd Yəsəviyə, həm də onun müxtəlif yüzilliklərdə yaşamış müridlərinə (Yəsəvi dərvişlərinə) aid sufi şerləri sonrakı dövrlərdə tamamilə təbii olaraq "Türkiyə müdriki"nin əsərləri, türk müsəlman ədəbiyyatının üç incisindən (Yusif xas Hacib Balasaqunlunun "Qutadqu bilik"i, Əhməd Yəsəvinin "divani-hikmət"i, Əhməd Yüqnəkinin

"Atibətül-həqiq"i) biri kimi təqdim olunmağa başladı.

* * *

Əhməd Yəsəvi XI əsrin ikinci yarısında Türkiyədə-Yəsi şəhərində Şeyx İbrahim adlı müqəddəs bir kişinin ailəsində dünyaya gəlmişdi. Atasını, onun ardınca anası Ayişə xatunu itirdikdən sonra böyük bacısı Gövhər Şahnazla yetim qalanda gələcəyin məşhur təriqət sahibinin hələ yeddi yaşı var idi.

Əhməd Yəsəvi o zaman Yəsədə məşhur olan türk şeyxi Arslan Babanı çox gənc yaşlarında özünə mürsid seçir. Və rəvayətə görə, bir neçə yüz il yaşı olan Arslan Baba Peyğəmbərin ona verdiyi əmanəti yüz illərdən sonra Əhməd Yəsəviyə təqdim etməklə onun (Əhməd Yəsəvinin) müqəddəsliyini hələ gəncliyindən təsdiq eləmişdi. Həmin rəvayət-mənbənin təfəsilatı belədir ki, ac qalan ətrafı Məhəmməd Peyğəmbərin yanına gələrək ondan yemək istəyir. Peyğəmbər dua edir. Və onun duası ilə Cəbrayıl cənnətdən bir tabaq xurma gətirir. Xurma yeyilərkən biri tabaqdan yerə düşür. Cəbrayıl deyir ki, bu

xurma sizin ümmətinizdən Əhməd adlı birinin qismətidir. Peyğəmbər ətrafındakılara həmin xurmanı kimin öz sahibinə çatdırı biləcəyini soruşur. Heç kəsin dinmədiyini görən Arslan Baba bu işi öhdəsinə götürür. Peyğəmbər xurmanı Arslan Babaya verib Əhmədi nə zaman, harada tapacağını söyləyir, təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmağı da ona həvalə edir. Arslan Baba Yəsiyə gəlib Əhmədi uşaqlarla oynadığı yerdə tapır. Və özünü tanıtdıqda (hələ xurmadan bəhs etməmiş) uşaq ona çatacaq əmanəti istəyir. Arslan Baba beş yüz il ağzında saxladığı xurmanı çıxarıb sahibinə verir.

Peyğəmbərin ətrafından (əshabələrindən) olan Arslan Baba təxminən bir il öz müridinin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olub (yəni ilahi missiyasını həyata keçirib) vəfat etdikdən sonra Əhməd Yəsəvi bütün Türkistanda məşhurlaşmağa başlayır.

Lakin bundan əvvəl onu şöhrətləndirəcək başqa bir hadisə də olubmuş... Qışı Səmərqənddə keçirib yazda, yayda Türkiстан dağlarına ova çıxan Yəsəvi adlı hökmdar bir dəfə əmr verir ki, idarəsi altında olan ərazidə məskunlaşmış bütün dərvişlər toplaşsın ova gedəndə onun yolunu Kəsən Qaraçuk dağının aradan götürülməsi üçün dua etsinlər. Dərvişlər nə qədər dua etsələr də bir nəticə hasil olmur. Hökmdar soruşur ki, ölkədə duaya qatılmayan dərviş qalıbmı. Şeyx İbrahim oğlu Əhmədin hələ uşaq olduğuna görə dəvət edilmədiyini deyirlər. Hökmdar Əhmədin ardınca adam göndərir.

Əhməd əhvalatı böyük bacısına söylədikdə o deyir ki, atamızın vəsiyyəti var... Sənin zühur məqamının gəlib-gəlmədiyini atamızın türbəsidəki bağlı süfrədən biləcəyik. Əgər o süfrəni açsən, demək zamanın gəlib, dəvəti qəbul edə bilərsən... Əhməd atasının türbəsidəki bağlı süfrəni tapıb açır, onu da özü ilə götürüb Yəsiyə gedir. Gəlib görür ki, dərvişlər onu gözləyir. Süfrəni açıb oradan bir parça çörəyi camaat arasında elə bölür ki, hamıya lazımı qədər çatır. Onun bu kəramətini görənlər mövqeyinin ucalığını anlaşırlar.

Əhməd atasından qalmış xirqəyə bürünərək elə bir dua edir ki, birdən-birə göydən Qaraçuk dağının üzərinə tökülən sel-su ətrafda böyük bir dərya yaradır. Dərvişlərin səccadələri su üzərində üzürmüş. Əhməd başını xirqədən çıxaran kimi su çəkilir, günəş çıxır. Və oradakılar baxıb görürlər ki, Qaraçuk dağından bir nişanə də qalmayıb.

Hökmdar Əhməddən rica edir ki, onun adının əbədi qalması üçün dua etsin. Əhməd hökmdara "Dünyada hər kim bizi seversə, qoy sənin adınla yad eləsin" deyir. Və o zamandan başlayaraq hər

ikisinin -həm hökmdarın, həm də onun adı "Əhməd Yəsəvi" olaraq yad olunur.

Əhməd Yəsəvi İslamın əsaslarını daha dərindən öyrənmək üçün böyük elm-mədəniyyət mərkəzlərindən olan Buxaraya gedib burada dövrün məşhur sufi alimi Şeyx Yusif Həmədanidən (1048-1140) təlim-tərbiyə alır. Güman edilir ki, Əhməd Yəsəvi 1110-cu ildən 1140-cı ilə, yəni böyük mürsidin vəfatına qədər ona müridlik eləmiş, həm İslamın əsaslarını, həm də sufiliyin incəliklərini öyrənərək Şeyx Yusif Həmədaninin üçüncü xəlifəsi mövqeyinə yüksəlmişdi. Şeyx Yusif Həmədaninin vəfatından sonra onun yerinə əvvəl birinci xəlifəsi Şeyx Abdullah Bəni, sonra ikinci xəlifəsi Şeyx Həsən Əndaki, ondan sonra isə (1160-cı ildə) üçüncü xəlifəsi Əhməd Yəsəvi keçir. Lakin çox çəkmir ki, öz yerini dördüncü xəlifə Şeyx Əbdülxəliq Qucduvaniyə verib Yəsiyə dönür. Və Türkiştann geniş çöllərində məskunlaşmış xalq arasında sürətlə məşhurlaşmağa başlayır. Türk, ərəb və fars dillərini, İslamın əsaslarını dərindən bilməsi, böyük fəzilət sahibi olması, xalqın anlayacağı bir dildə söylədiyi hikmət-ilahilər tezliklə "Türkiştan müdriki"nin adını yəsəvilik təriqətinin yaradıcısı kimi hər yərə yayır.

Rəvayətə görə, Əhməd Yəsəvi altmış üç yaşına çatdıqda müridlərinə bir quyu qazdırıb onun dibində yalnız bir insanın sığa biləcəyi genişlikdə hücrə düzəltdirir. Ömrünün sonuna qədər həmin hücrədə ibadətlə məşğul olan böyük mürsid 1166-cı ildə elə buradaca vəfat edir.

Əhməd Yəsəvinin İbrahim adında oğlu, Gövhər Şahnaz və Gövhər Xoşnaz adlarında iki qızı olmuş, oğlu atasının sağlığında dünyadan köçmüşdür.

Rəvayətə görə, böyük mürsidin doxsan doqquz min müridi, özünün həyatda ikən təyin etdiyi çoxlu xəlifələri mövcud imiş. İlk xəlifəsinin Arslan Babanın oğlu Mansur Ata, ikinci xəlifəsinin Xarəzmlı Səid Ata, üçüncü xəlifəsinin isə türkdər arasında çox məşhur Süleyman Həkim Ata olduğu göstərilir.

...Rəvayətdə deyilir ki, vəfatından iki yz il sonra Əhməd Yəsəvi böyük türk hökmdarı Əmir Teymurun yuxusuna girərək ona qarşıdakı müharibələrdə zəfər qazanacağı barədə müjdə verir. Düşmənlərini məğlub edən hökmdar Yəsəyə gəlib Əhməd Yəsəvinin məzarını ziyarət elədikdən sonra göstəriş verir ki, onun üzərində möhtəşəm bir türbə tikilsin. Və Əmir Teymurun tikdirdiyi həmin türbə sonralar dağılsa da, türk hökmdarları tərəfindən zaman-zaman bərpa olunmuşdur.

Əsl həyatı, tərcümeyi-halı çoxlu sayda müqəddəs rəvayətlər içərisində görünməz olmuş Əhməd Yəsəvinin türk dünyasının ən böyük düşüncə ərənlərindən olduğu tamamilə şəksiz-şübhəsizdir ki, bunu "Türkistan müdiriki"nin məşhur -"Divani-Hikmət"i də sübut edir. Lakin türk sufiliyinin ilk mükəm-məl əsərlərindən biri (bəlnə də, birincisi) olan "Divani-Hikmət" Əhməd Yəsəvi tərəfindən klassik divan yaradıcılığı ənənələrinə müvafiq bir şəkildə tərtib olunmuş əsər deyildir. Mütəfəkkir sənətnarın müxtəlif vaxtlarda (görünür, daha çox ahıl yaşlarında) söylədiyi təsəvvüf məzmunlu şerləri onun müridləri bütün Türküstanı dolaşaraq oxumuş, həmin şerlərə zaman-zaman müəyyən əlavələr etmiş, ilk müəllifinin tərcümeyi-halından alınmış motivlərlə "Divan"ı daha da zənginləşdirmişlər. Və tədqiqatçılar şübhə etmirlər ki, sonralar "Divan"a daxil olunan hikmətlərin müəyyən hissəsi bilavasitə onun ilk müəllifinə aid deyil.

"Divani-hikmət"in ən mükəmməl nəşrini hazırlamış prof. Kamal Əraslan göstərir ki, "Divan"ın Əhməd Yəsəvinin bütün hikmətlərini əhatə edən əsaslı bir nüsxəsi yoxdur. Əlimizdəki nüsxələrin ən qədimi XVI və ya XVII əsrə aiddir. Müxtəlif bölgələrdə ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən toplanıb yazıya alınan hikmətlər bir məcmuə səciyyəsi daşımaqla yanaşı, həmin məcmuələrdəki hikmətlərin sayı fərqlidir. Və "Divani-hikmət" adını daşıyan əlyazmalarındaki şerlərin çoxu Əhməd Yəsəviyə məxsus olsa da, Yəsəvi dərvişlərinə aid olanlar da vardır.

* * *

Bismillah dip bəyan eyləy hikmət aytıp
Taliblərgə dürr ü gühər saçtım muna.
Riyazətni katıg tartıp, kanlar yutup
Min dəftəri-sani sözün açtım muna.

Sözni aydım, hər kim bolsa dıdartaləb,
Cannı canğa peyvənd kılıp rəgni ulab,
Ğarıb, fakir yetimləni könqlin avlab
Könqli bütün xələyində kaçtım muna.

Kayda görsənq könqli sınır, mərhəm bolğıl,
Andağ mazlum yolda kalsa, həmdəm bolğıl,
Ruzi-məhşər dərgahığa məhrəm bolğıl,
Ma vü mənlik xələyində kaçtım muna.

Ğarıb, fakir yetimləni Rəsul sordı,
Uşol tünü Mirac çıxıp dıdar kördi,
Kaytıp tüşüp, ğarıb, yetim izləp yördi,
Ğarıbləni izin izləp tüştüm muna.

Ümmət bolsənq ğarıblərgə tabi bolğıl,
Ayət, hadis hər kim aytsa, sami bolğıl,
Rızk u ruzı hər nə birsə, kanı bolğıl,
Kanıc bolup şövq şerabın içtim muna.

Mədinəgə Rəsul barıp boldı ğarıb,
Ğarıblıkdə minət tartıp boldı habıb,
Cəfa tartıp Yaratkanğa boldı karıb,
Ğarib bolup akbələrdin aştım muna.

Aqil irsənq ğarıbləni könqlin avla,
Mustafa dik ilni kizip yetim kavla,
Dünyapərəst nacinslərdin boyun tavlə,
Boyun tavləp dəryə bolup taştım muna.

İşk babını Mövlam açkaç manqa tigdi,
Tofrak kılıp, hazır bol dip boynum igdi,
Baransıfat məlamətni oki tigdi,
Peykan alıp yürək bağrım tiştüm muna.

Könqlüm katıg, tilim açıg, özüm zalim,
Kuran okup aməl kılmas yalğan alim,
Ğarib canım sərf eyləyin, yontur malım,
Hakdın korkup otna tüşməy bistim mıma.

Altmış üçkə yaşım yitti, öttüm ğafil,
Hak əmrini möhkəm tutmay, özüm cahil,
Ruzə, namaz kaza kılıp boldum kahil,
Yaman izləp yaxşılardın kiçtim muna.

Va dirığa, muhabbətəni camın içməy,
Əhl ü iyal xanumandın tükəl kiçməy,
Cürm ü isyan girihlərin munda çiçməy,
Şeytan ğalib, can birərdə şaştım muna.

İmanımğa çəngal urup kıldı ğəmnak,
Piri-muğan hazır bol dip saçtı tiryak,
Şeytan lain mindin kaçıp kitti bıbak,
Bihamdillah, nuri-ıman ilttim muna.

Piri-muğan xizmətidə yügrüp yördüm,
Xizmət kılıp közüm yummay hazır turdum,
Mədəd kıldı, Azazilni kavlar sürdüm,
Andın sonqra kanat kamp uçtım muna.

Ğarib, fakir, yetimləni kilğil şadman,
Xulnlar kılıp azız canıng eylə kurban,
Taam tapsanq canıng bilə kilğil ihsan,
Haıcdın iştip bu sözləmi aydım muna.

Ğarib, fakir, yetimləni hər kim sorar,
Razi bolur ol bəndədin pərvədigar,
Ey bixəbər, sin bir səbəb, özi asrar,
Hak Mustafa pəndin iştip aydım muna.

Yitti yaşda Arslan Babğa birdim səlam,
Hak Mustafa əmanətin kilnğ inam,
Uşol vantda minq bir ziicrin kildim tamam,
Nəfsim ölüp laməkanğa aştım muna.

Xurma birip, başım siləp nazar kıldı,
Bir fürsətdə ukba sarı səfər kıldı,
Əlvədə dip bu aləmdin güzər kıldı,
Məktəb barıp, kaynap-tolup taştım muna.

İnna fətəhnanı onup mənə sordum,
Pərtəv saldı, bixod bolup didar
Kördüm, Səlam urup usküt didi, banıp turdum,
Yaşım saçıp muztar bolup turdım muna.

Əya, nadan, manna bol dip aydı, bildim,
Andın sonqra çöllər kızıp haknı sordım,
Ruzı kıldı, Azazilni tutup mindim,
Ləngər təküp, bilin basıp yançtım muna.

Zikrin tamam kılıp öttüm divanəğa,
Hakdın özgə hiç sözləməy biganəğa,
Şəmin izləp şagird kirdim pərvanəğa,
Ahnər bolup köyüp-yanıp öçtim muna.

Nam u nişan hiç kalmadı la-la boldum,
Allah yadın ayta-ayta illa boldum,
Xalis bolup, muxlis bolup, fəna boldum,
Fəna fillah məkamığa aştım muna.

Sünnət irmiş, kafir bolsa, birmə azar,
Könqli katıg dil-azardın Xuda bizar,
Allah hakki, andağ nulğa Siccın tayyar,
Danalardın iştip bu söz aydım muna.

Sünnətlərin muhkəm tutup ümmət boldum,
Yir astığa yalğuz kirip nurğa toldum,
Hakpərəstlər məkamığa mahrəm boldum,
Tıgı-batın birlə nəfsni yançtım muna.

Nəfsim mini yoldın urup xar eylədi,
Tilmür turup xəlayıqka zar eylədi,
Zikf ayturmay şeytan birlə yar eylədi,
Nazir sin dip nəfs başını sançtım muna.

Kul Xacə Əhməd ğaflət birlə ömrünq ötti,
 Va hasrəta, közdin tizdin kuvvət kitti,
 Va vəyləta, nədamətni vaıctı yitti,
 Əməl kilmay karvan bolup köçtim muna.

***

Əya, dostlar, kulak salınq ayduğumğa,
 Nə səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.
 Mirac üzrə hak Mustafa ruhum kördi,
 Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.

Hak Mustafa Cəbraildin kıldı sual,
 Bu nəçük ruh, təngə kirməy tapdı
 Kəmal, közi yaşlığ, halna başlığ,
 Kaddı hilal, ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.

Cibril aydı, ümmət işi sizgə bərhak,
 Kökkə çikip məlayıkdin alur səban,
 Nalişigə nalə kilur həftüm taban,
 Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.

Əvvəl ələst birabbikum didi bil
 Hak, kalu bəla didi ruhum, aldı səban,
 Hak Mustafa fərzənd didi, bilinq mutlak,
 Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.

Fərzəndim dip hak Mustafa kıldı kəlam,
 Andın songra barça ərvah birdi səlam,
 Rahmət-dərya tolup taş dip yitti pəyam,
 Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.

Rahim içrə peyda bol dip nida kıldı,
 Zıkr ayt didi, azalarım titrəy birdi,
 Ruhum kirdi, süngəklərim allah didi,
 Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.

Tört yüz yıldın kiyin çikip ümmət bolğay,
 Niçə yıllar yürüp halkka yol körgüzgəy,
 (Yüz) on dört minq müctəhidlər hizmet kilğay,
 Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.

Tokuz ay u tokuz gündə yirgə tüştüm,
 Tokkuz saat turalmadım, kökkə uçtum,

Ərş ü kürsi payəsini barıp kuçtum,
Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.

Ərş üstidə namaz okup tizim büktüm,
Zarım aytıp, Hakkə bakıp yaşım töktüm,
Yalğan aşık, yalğan sufı kördüm, sögtüm,
Ol səbəbdən altmış üçdə rdim yirgə.

Candın kiçməy hu-hu digən barı yalğan,
Bu kaltakdın sormanq sual yolda kalğan,
Haknı tapnan, özi pinhan, sözi pinhan,
Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.

Bir yaşında ərvah manğa ülüş birdi,
İki yaşta peyğambərlər kilip kördi,
Üç yaşında Çiltən kilip halım sordı,
Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.

Tört yaşında haic Mustafa birdi xurma,
Yol körsəttim, yolğa kirdi niçə gumrah,
Kayda barsam Xızır Babam manqa həmrah,
Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.

Biş yaşında bilim bağlap taat kildim,
Tatavvu [la] Ruzə tutu padət kildim,
Kiçə-kündüz zıkrin aytıp rahat kildim,
Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.

Altı yaşda turmay kaçtım xəlayıkdın,
Kökkə çikip dərş ögrəndim məlayıkdın,
Damən kisip həmə əhl ü əlayıkdın,
Ol səbəbdin altmış üç kirdim yirgə.

Yitti yaşda Arslan Babam ızlöp taptı,
Hər sir körüp pərdə birlə büküp yaptı,
Bihamdillah, kördüm didi, izim öpti,
Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.

Kabız kİlip Arslan Babam canın aldı,
Hurlar kİlip harır tondın kəfən kildi,

Yitimiş minq fəriştələr yığıp kİldi,
Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.

Cənazəsin onup yirdin nötərdilər,
Bir fursatda uçmaq içrə yitkürdilər,
Ruhın alıp iliyiingə kirgüzdilər,
Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.

Allah-allah, yir astıda vatan kildi,
Münnir, Nəkir mən rabbik dip soruğ sordı,
Arslan Babam islamıdın bəyan kildi,
Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.

Akı! irsənq, irənlərgə hizmət kilğıl,
Əmri-maruf kilğanlarğa izzət kilğıl,
Nəhuyi-münkər kilğanlarğa hörmət kilğıl,
Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.

Sikizimdə sikkiz yandın yol açıldı,
Hikmət ayt dip başlarımğa nur saçıldı,
Bihamdillah piri-muğan mey içirdi,
Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.

Piri-muğan han Mustafa, bişək bilinq,
Kayda barsanq vəfin aytıp təzim
Kilinq, Dürud aytıp Mustafağa ümmət bolinq,
Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.

Tokuzumda tolğanmadım toğrı yolğa,
Təberrük dip alıp yördi koldın kolğa,
Kıvanmadım bu sözlərgə, kaçtım çölgə,
Ol səbəbdin altmış üçdə kİrdim yirgə.

On yaşında oğlan boldunq, Kul Xacə Əhməd,
Xacəl İkkə bina noyup Kilmay taət,
Xacə min dip yolda Kalsanq, vay, nə həsrət,
Ol səbəbdin altmış üçdə kirdim yirgə.

* * *

Hər subh-dəm nida kildi Kulammğa,
Zıkr ayt didi, zıkrin aytıp yördüm muna.
İşksızlarını kördüm irsə, yolda kaldı,
Ol səbəbdin işk dükkanın kurdum muna.

On birimdə rahmət-dərya tolup taştı,
Allah didim, şeytan mindin yırak kaçtı,
Hay u həvəs, ma vü mənlik turmay köçti,
On İkkidə bu sırlarını gördüm muna.

On üçümdə nəfs həvanı kolğa aldım,
Nəfs başığa yüz minq bəla karmap saldım,
Təkəbbürni yirgə urup basıp aldım,
On törtümdə tofraksıfat boldum muna.

On bişimdə hur u gılman qarşu kildi,
Başım üzüp, ko! Kavşurup tazım kildi,
Firdəvs athıg cənnətidin muhzır
Kildi, Didar üçün barçasım koydum muna.

On altımda barça ərvah ülüş birdi,
Hay, hay, sizgə mübarək dip Adəm kildi,
Fərzəndim dip, boynum kuçup könglüm aldı,
On yitimdə Türkiştanda turdum muna.

On səkkizdə Çiltən birlə şərab içtim,
Zıkrin aytıp, hazır turup kögsüm tiştim,
Ruzi kildi, cənnət kizip hurlar kuçtım,
Hak Mustafa cəmalların kördüm muna.

On tokuzda yitmiş makam zahir boldı,
Zıkrin aytıp iç ü taşım tahir boldı,
Kayda barsam Xızır Babam hazır boldı,
Çavsul-ğıyas mey içürdi, toydum muna.

Yaşım yitti yigirmigə, ötdim marcam,
Bihamdillah, pir hizmetin kildim tamam,
Dünyadaki kurt u kuşlar kildi səlam,
Ol səbəbdin Hakka yavuk boldum muna.

Mümin irməs, hikmət iştip yığlamaydur,
İrənlərnı aytkan sözün tınqlamaydur,
Ayət, hədis mazmunını anqlamaydur,
Bol rivayət Ərş üstidə kördüm muna.

Rivayətni körüp Hakka sözləştim min,
Yüz minq türlüq məlayikkə yüzləştim min,
Ol səbəbdin Hakını sözləp izləştim min,
Can u dilim anqa fəda kildim muna.

Kul Xacə Əhməd, yaşınq yitti yigirmi bir,
Nə kilğay sin, günahlarınq tağdın ağır,
Kıyamət kün gəzab kilsa Rəbbim kadir,
Əya, dostlar, nəçük cəvab ayğum muna.

* * *

Xoş ğayibdin kulakımğa ilham kıldı,
Ol səbəbdin Hakkə sığnıp kildim muna.
Barça büzürg yığlıp manqa inam birdi,
Ol səbəbdin Hakkə sığnıp kildim muna.

Min yigirmə iki yaşda fəna boldum,
Mərham bolup çin dərdlikkə dəva boldum,
Yalğan aşık, çin aşıkka güvah boldum,
Ol səbəbdin Hakkə sığnıp kildim muna.

Əya, dostlar, yaşım yitti yigirmə üç,
Yalğan dava, taatlarım barçası puç,
Kiyamət kün nə kilğay min bürəhnə, luç,
Ol səbəbdin Hakkə sığnıp kildim muna.

Min yigirmə törtkə kirdim haıcdın yırak,
Axirətka barur bolsam, kanı yaran,
Ölgənimdə yığlıp urımq yüz minq tayaq,
Ol səbəbdin Hakkə sığnıp kildim muna.

Cənazəmni arkasıdın taşlar atınq,
Ayakımdın tutup südrəp gurgə iltinq,
Hakkə kulluk kilmadınc dip yançıp tipinq,
Ol səbəbdin Hakkə sığnıp kildim muna.

Yazuk bilən yaşım yitti yigirmə biş,
Sübhan dəm ziicr ögrətip kögsümni tiş,
Kögsümdəki girihlərin sin özünq yiş,
Ol səbəbdin Hakkə sığnıp kildim muna.

Min yigirmə altı yaşda sevda kildim,
Mansursıfat didar üçün ğavğa kildim,
Pırsız yörüp dərd ü halət peyda kildim,
Ol səbəbdin Hakkə sığnıp kildim muna.

Min yigirmə yiti yaşda pirni taptım,
Hər sır kördüm pərdə birlən büküp yaptım,
Astanəsin yastarıban izin öptim,
Ol səbəbdin Hakkə sığnıp kildim mıma.

Min yigirmə sikkiz yaşda aşm boldum,
Kiçə yatmay mihnət tartıp sadık boldum,
Andın sonqra dərgahığa laym boldum,
Ol səbəbdin Hakkə sığnıp kildim muna.

Bir kəm otuz yaşna kirdim, halım xarab,
Işq yolıda bolalmadım misli-türab,
Halım xarab, bağrım kəbab, közüm pür-ab,
Ol səbəbdin Hakkə sığnıp kildim muna.

Otuz yaşda otun kilip köydürdilər,
Cümlə büzürg yığlıp dünya koydurdılar,
Urup, sögüp, yalğuz Hakkə söydürdilər,
Ol səbəbdin Hakkə sığnıp kildim muna.

Kul Xacə Əhməd, dünya koysanq işinç bitər,
Kögsündəki çikkan ahınq ərşə yitər,
Can birərdə hak Mustafa kolunq tutar,
Ol səbəbdin Hakkə sığnıp kildim muna.

* * *

Va dirığa, nətük kılğum ğariblığda,
 Ğariblığda ğurbət içrə kaldım muna.
 Xorasan u Şam u İrak niyyət kılıp
 Ğariblığnı kör kadrını bildim muna.

Nələr küsə körmək kirek ol Xudadın,
 Yusufını ayırdılar ol Kənanın,
 Toğğan yirim ol mübarək Türkistandın,
 Bağırımğa taşlar urup Kildim muna.

Ğurbət tigdi Mustafa dik irənlərgə,
 Otuz üç minq səhabə, həm yaranlarğa,
 Əbu Bəkir, ömər, Osman, Murtazağa
 Ğurbət tigdi alarğa həm, aydım muna.

Ğurbət tigsə, püxtə kılur köp hamlarnı,
 Dana kılur, həm xas kılur köp amlarnı,
 Kiyər kız ton, tapsa, yiyür təamlarnı,
 Anıq üçün Türkiştangə kıldım muna.

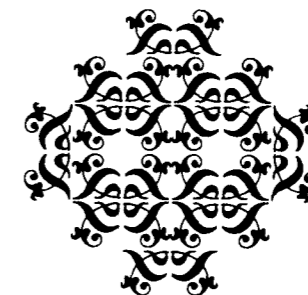
Ğariblığda yüz yıl tursa, irür mihman,
 Taxt u baxt u bustanları irür zindan,
 Ğariblığda qul boldı ol Mahmud Sultan,
 Ey yaranlar, ğurbət içrə köydim muna.

Ğariblığda Arslan Babam izləp taptı,
 Hər sır pərdə birlə büküp yaptı,
 Bihamdillah, kördüm didi, izim öpti,
 Uşbu sırnı körüp heyran kaldım muna.

Arzulık min karındaşlık vilayətğa,
 Uluğ babam ravzaları Ak Türbətğa,
 Babam ruhi saldı mini bu ğurbətğa,
 Min bilməs min nəçük tansır Kildim muna.

Kul Xacə Əhməd sözləgəni Haknı yadı,
 İşitməgən dostlarığa kalsun pəndi,
 Ğurbətlənip öz şəhriğə kaytıp yandı,
 Türkiştanda məzar bolup Kaldım muna.

NİZAMİ GƏNCƏVİ

Qədim türk ədəbiyyatı tarixinin son böyük hadisəsi Nizami Gəncəvinin (1141-1209) yaradıcılığıdır. “Xəmsə” müəllifi kimi müsəlman şərqində məşhur olan Nizami farsdilli olduğu qədər də türkdür (və sözün dərin mənasında, türkdillidir).

N.Gəncəviyə qədərki türk ədəbiyyatı bütün tarixi təkamül məntiqi ilə məhz “Xəmsə”yə gətirib çıxarır: qədim türk eposu, Y.Balasaqunlunun “Qutatqu biliy”i, Ə.Yüqnəkinin “Atibətül-həqaiq”i, Ə.Yəsəvinin “Divani-hikmət”i... və Nizaminin “Xəmsə”si!... İdeal dövlət idarəçiliyi axtarırları... Və İskəndər!...

Nizami ideyalarının, başqa sözlə, metafizikasının da kökü Əl-Fərabî ət-Türkidən gəlir və dahi türk şairinin yaratdığı, demək olar ki, bütün poetik obrazların fəlsəfi sxemi dahi türk filosofunda mövcuddur: hökmdarın kamilliyi, ideal idarə sistemi, etik intellektualizm, qnoseoloji optimizm və s.

Əgər nəzərə alsaq ki, Nizaminin dönə-dönə müraciət etdiyi antik fəlsəfənin Şərqdə ən mükəmməl şərhçisi Əl-Fərabî ət-Türkidir, onda aydın olur ki, dahi türk filosofunun dahi türk şairinə müəllimliyi geniş miqyaslıdır. Əl-Fərabî deyirdi ki, insan oğlu “ilahi intellekt” in fəaliyyət sferasına nüfuz etmək imkanına malikdir – bu inqilabi mövqeyi Nizami də müdafiə etmişdir.

“Xəmsə”nin əsas qəhrəmanı ideal (tədricən ideallaşan!) hökmdarıdır. “Sirlər xəzinəsi”ndən “İskəndərnamə”yə qədər Nizamini getdikcə daha dərindən və şübhəsiz, daha geniş problemlər kontekstində düşündürən bu ideya qədim türk eposunun mərkəzində dayanır. Xosrov, Bəhram və xüsusilə İskəndər obrazları qədim türk eposunda mürəkkəb tarixi təkamülün faktı kimi müəyyənləşmiş “epik qəhrəman”ın varsıdır... Həm qədim türk eposunun, həm də “Xəmsə”nin “epik qəhrəman”ı dünyada universal nizam yaratmaq cəhdinin ifadəsidir.

QƏZƏLLƏR

* * *

Allah, allah, bax bu cür dilbər mənim olsun gərək.
Zülmətə atəş saçan gövhər mənim olsun gərək!

Aləmi odlandırır şəkər ləbinlə ud xalın,
Udla bir şəkər səpən məcmər mənim olsun gərək.

Duzda dad, ləzzət olar, amma şirinlik, heyf, yox!
Həm şirin, həm duzlu bir şəkər mənim olsun gərək.

Hazıram nuş etməyə cüt aləmi bir badədə,
Saqim ol ki, sən verən sağər mənim olsun gərək.

Mişk zülfün ətrini saçmaqdadır dünyalara,
Ah, bu cür xoş rayihə, ənbər mənim olsun gərək!

Zülfünə quldur Nizami, nə deyir zülfün ucu:
"Bax bu çür sadıq nökr, cəkər mənim olsun gərək!"

* * *

Dün gecə bəxtim oyandı, mənə pay gəlmiş idi,
Nur cəmalından açıb pərdəni, Ay gəlmiş idi.

Şeh axır güldən... atıb örtüyünü nazlı qəmə, r,
Bəd nəzərdənmi qaçıb salmış haray, gəlmiş idi.

Gözlərimdən su içən inçimə baxdım, baxdım.
Onun uğrunda gözüm yaşı, ya çay gəlmiş idi.

İkimiz bir can olub, ah, necə xoşbəxt uyuduq,
Oyanıb:-Tez!-dedi-Qalx!-sanki bir hay gəlmiş idi.

– Gedirəm, bəlkə umarsan bir umu,– bircə öpüş!
Qəlbimə həsrət odu, ah ilə vay gəlmiş idi.

Tez qaçıb mən ürəyi yanmışa bir od vurdu,
Dirilik çeşməsi getdi, bir humay gəlmiş idi.

Şirvanı şah bilərək başına and içdi könül,
Gör, Nizami, yuxuna hanki susay gəlmiş idi

* * *

Mənim dərdim böyük dastan.. oxu, dərmanım ol, ey dost!
Canım yarə, günüm qarə, sökülmüş danım ol, ey dost!

Önündə mən kəmərbəstə, nə əmr etsən, gözüm üstə.
Nigarımsan, canım istə, qulam, sultanım ol, ey dost.

Səbuhkəm ol, salıb yadə.. qanımdan dolur al badə,
Desəm "Nəğmə oxu bir də"! Ahım, əfqanım ol, ey dost!

Gələr bayram, vüsəl qıysan... de harda qaldı bəs qurban?
Bir az rəhm eylə, ver fərman, de ki, "Qurbanım ol", ey dost!

Məgər hicran çəkən yarı sevindirməzmi dildarı?
Yolumdan yığ tikanları... gülüm, reyhanım ol, ey dost!

Nizami bir ürək... kövrək... arar yarı tamaşa tək
Barı bir dəm gəlib baş çək, mehim, mehmanım ol, ey dost!

* * *

Ürəyimə yara vurdun öz əlinlə, gülə-gülə.
Gözlərimdən qanlı yaşlar axıb gedər gilə-gilə.

Ürəyimin içindəsen, şəklin neçin bayırda bəs?
Tamarzınam, içərimdə olduğunu bilə-bilə.

Bu dünyadan mənim payım yalnız sənə vurğun ürək,
İki ürək birləşibse, qıyma, dönmə bir qatılə.

Biz ki, eşqin mizanında tən, dürüstük...

rəva görmə
Mənim eşqim çoxaldıqca, səninki az, yüngül gələ?

Bir vaxt məni əzizlərdin... De, bəs nədir bu düşmənlik?
Həmənki dost deyiləmmi? Ey nur, ey ilahi şö'lə!

Bütün könlü qırıqları məlhəminlə sağaldan sən.
Nizamiyə çatıb növbən... qəsd eləmə, insaf elə.

“İSKƏNDƏRNAMƏ”dən

ALLAHA XİTAB

Harda ki, ağıl bir xəzinə tapar,
 Allahın adını eyləyər açar.
 Allah ağıllıya nəvazişkardır,
 Ağılsızlara da əlacı vardır.
 O, sözün sirrini əyan eyləyər,
 O verər zəlilə, acizə hünər.
 Zahirdən, batindən aşıkar, nihan,
 Əqlə yol göstərən odur hər zaman.
 O, bu imarətin səqfini tikmiş,
 O, bu karxananın nəqşini çəkmiş.
 Qəlbə də xoş gəlir ondakı qüdrət,
 Əqlə də vacibdir ona itaət.
 Bütün varlıqların fəvqündə durur,
 Varlığı hər şeyi yaradıb qurur.
 Hikməti gizlidir, hökmü aşıkar,
 Onun tərifinə dil aciz qalar.
 Əsli pak, zatı pak, təkdir vücudu,
 Nə oddur, nə torpaq, nə yel, nə də su.
 Varlıqlar hamısı onun möhtacı,
 Onunsa heç kəsə yox ehtiyacı.
 Yeddi qat içində nə var binadan,
 Min alqış ona ki, odur yaradan.
 Ona qovuşmağa yol yoxdur fəqət,
 Əqlə, düşüncəyə sığmaz bu hikmət.
 Desək ki, göydədir o Pərvərdigar,
 Ona təzim edən yer tənha qalar.
 Yox, əgər yerdədir, söyləsək, Allah,
 Şənini alçaltmaq olmazmı günah?!
 Məbudun zatından danışan zaman
 Axtarma nə göydə, nə yerdə məkan.
 Əgər qüdrətindən deyib danışsaq,
 Hökmünə tabedir bu göy, bu torpaq.
 Hər bir kərəminə, qəzəbinə sən
 Naşükür olmayıb, baş əyməlisən.
 Birinin könlündə yandırır çırağ,

Birinin könlünə çəkər dərdlə dağ.
 Birinə saraylar verər fələkdən,
 Birini quyuya salar yüksəkdən,
 Birdir hüzurunda onun çox, ya az,
 Böyüyü, kiçiyi əsla ayırmaz.
 Onun qarşısında çöp kimidir dağ,
 Hökmünə bağlıdır ölmək, yaşamaq,
 Heç bir kəs torpağa dil verə bilməz,
 Nəqş vura bilməz suya da heç kəs.
 Təkcə o yaradar torpaqdan insan,
 Tək odur suya da naxışlar vuran.
 yoluna nur saçan odur,
 Bağlı qapıları ilk açan odur.
 Sakin, mütəhərrik, – nə var dünyada,
 Varlığı bağlıdır o böyük ada.
 Hökmüylə yaranmış bütün kainat,
 Bütün canlılara o verir həyat.
 Ondan ad almışdır bu varlıq tamam,
 O, tamdır, qalanlar nə var – natamam.

MİNACAT

Bəndəyə əl tutan sənsən, ilahi,
 Yoxdur səndən başqa onun pənahı.
 Olmuş-olacağı sənsən yaradan,
 Sənin kərəminə möhtacdır insan.
 Lütf elə, əlini mənə də uzat,
 Mənə öz qovğamdan özün ver nicat.
 Sənsən, Pərvərdigar, hər bir muradım,
 Səndən hasil olar hər bir muradım.
 Mərhəmət görərsə səndən bir insan,
 Nə göydən qorxar o, nə də ulduzdan.
 Sən varkən ehtiyac yoxdur göylərə,
 Asiman var ikən kim baxar yerə.
 Varkən bu dünyada hər cürə büsat,
 Behiştə nə üçün axtarmaq həyat?
 İnanma ki, cənnət burdan şən olsun,
 Deyirsən yaxşıdır, sən deyən olsun.
 Bizə də behiştə bir yer ayır sən,

Sil pis naxışları düşüncəmizdən.
 Biz öz çarəmizi bilmirik əsla,
 Hansı yol yaxşıdır apar o yola.
 Səni ümid ilə hey axtarmaqda
 Kimisi qarada, kimisi ağda.
 Bir meyvə dərməkçün sənin bağından,
 Hərə bir qapıda eyləyir fəğan.
 Məndə cəsərət yox sənə söz deyim,
 «Onu ver,» – deyərək bir şey istəyim.
 Diləyim yerinə yetsə hər kəsdən,
 Görürəm o deyil, sənsən lütf edən.
 Sənin mövcudata yox ehtiyacın,
 Onların hamısı sənin möhtacın.
 Sən ki, dostluq ilə çıxdın qarşıma,
 Biganəlik külü tökmə başıma.
 Feyzindən işıq ver gözlərimə sən,
 Qoy olum asudə özgə gözlərdən.
 Pərvanə olmuşam şəbçırağına,
 Bir quşam, qonmuşam sənin bağına.
 Bu kiçik bəndəni salma gözündən,
 Böyüksən, kömək et böyüklüklə sən.
 Mən nəyəm, bir zərrə – gözlə görünməz,
 Səndən nur almışdır o zərrə – sönməz.
 Sənin qüdrətinlə aşkar olmuşam,
 Hər bir xəzinəyə açar olmuşam.
 Köhnə hekayəti çatdırdım sona,
 Başlasın təzə söz indi cövlana.
 Saldın ilk sözümü sən dildən-dilə,
 Bu son addımı da yetir mənzilə.
 Ziya saç, qoy qəlbim işıqla dolsun,
 İncə mətləblərə o, güzgü olsun.
 Bu çətin yollarda budur məqsədim:
 Sənin bəyəndiyin bir yolla gedim.
 Elə kömək et ki, işlərimə sən,
 Özün şad olasan dediklərimdən.
 Mən öz xoşum ilə gəlirəm önünə,
 İtaət eyləyim peyğəmbərinə.

SONUNCU PEYĞƏMBƏRİN TƏRİFİ

Nə bir taxt istədi Məhəmməd, nə tac,
 Qılıncla çox aldı şahlardan xərac.
 Yox, yox, səhv elədim, o böyük nəbi
 Həm taxt sahibiydi, həm tac sahibi.
 Onun taxtı idi bütün bu əflak,
 Başının müqəddəs tacıydı «lövlək».
 Mələk simalıydı, Allahtanıyan,
 Bizə də Allahı o verdi nişan.
 Bizləri cənnətə odur aparın,
 Cəhənnəm odundan odur qurtaran.
 Parlayıb nur saçdı bu kainata,
 Bənzərdi Zülmatda abi-həyata.
 Uca qalxmasaydı ərşin tağından,
 Kimdi kainatın sirrini açan?
 Mənəvi bir töhfə o verib bizə,
 ərşin sovqatını göndərüb bizə.
 Yolunun torpağı olan başımız
 Dəyməz başındakı bir tükə yalnız.
 Bizim halımıza qəlbən yanaraq
 Gündüz Günəş oldu, gecələr çıraq.
 Hər sınıq ürəyin odur pənahı,
 Odur bağışladan hər bir günahı.
 Dahidir, böyükdür o, dahilərdən,
 Üstündür, yüksəkdir hər peyğəmbərdən.
 Cənnətdən torpağa gəldisə Adəm,
 O qoydu torpaqdan cənnətə qədəm.
 Aytək çıxdı Yusif quyudan əgər,
 Nur saçdı quyudan o, Aya qədər.
 Xızra abi-həyat oldusa qismət,
 Həyat çeşməsindən keçdi Məhəmməd.
 Yunisi uddusa balıq bir zaman,
 Ona səcdə etdi balıqla ilan.
 Davuddan yadigar tək bir zireh var,
 Məhəmməd yüz zireh qoyub yadigar.
 Süleymanın taxtı getdisə bada,
 Məhəmməd əbədi qaldı dünyada.
 İsanın beşiyi göyə qovuşdu,

Məhəmmədsə özü göylərə uçdu.
 Tur dağı Musaya oldusa eyvan,
 Məhəmmədin qəsri yarandı nurdan.
 Şamının önündə durub çıraqlar,
 Səndən işıq istər, səndən pay umar.
 Şəffaf bir çeşməsən, təmiz bir bulaq,
 Üzünü suyunla yuyub bu torpaq.
 Bu quru torpağın səfası sənsən,
 Bu xəstə dünyanın səfası sənsən.
 Həkim sən, aydıdır düşüncən, zəkan,
 Əlində Allahın hökmü bir dərman.
 Məxluqun gözüne sən işıq verdin,
 Göydə mələklərə yaraşır verdin.
 Adın möhür kimi sözə ziynətdir,
 Camından hər qətrə əbədiyyətdir.
 Ondən bircə udum içərsə hər kəs,
 Dünyada dərd bilməz, əziyyət bilməz.
 Elə et ki, olsun o dadlı şərbət
 Bu yazıq bəndənə – mənə də qismət.

KİTABIN YAZILMASININ SƏBƏBİ

Dolanıb döndükcə qoca ruzigar,
 Özünə bir yeni müəllim arar.
 Köhnə havaları dəyişər tamam,
 O, yeni nəğmələr bəstələr müdam.
 Dövrən oyunbəxtək oynar bir müddət,
 Çıxarar pərdədən bir təzə surət.
 Edib füsunkarlıq bu surət ilə,
 Xalqı əyləndirər bir zaman belə.
 Onu da qocaldıb dövrən itirər,
 Səhnəyə yeni bir surət gətirər.
 Təzə şairlər də təzə xətt ilə
 Köhnə tarixləri təzələr belə.
 Hər dövrün olar bir usta bağbanı,
 Bəsləyib böyüdər körpə fidanı.
 Bir gövhər hüsnünü itirsə əgər,

Daşdan baş qaldırar başqa bir gövhər.
 Gəlinimdə olan şuxluq, təravət
 Peykərşünaslara eylər kifayət.
 Təzə olmasaydı bu əsər, yəqin
 Təzə bir söz demək olardı çətin.
 Bir harın at idim bir zaman mən də,
 Zəhmətlə, zillətlə düşdüm kəməndə.
 Hər bir xəzinədə var məndən nişan,
 Ancaq, heyf olsun ki, deyiləm cavan!
 Gənclik – təzə nallı, harın, köhlən at,
 Qocaldın – nal qızır, düşür əldən at.
 Kürədən çıxanda güzgü bərq vurur,
 Fəqət sınıan zaman zirehə yarar.
 Söz, sənət eşqilə çırpınan ürək
 Alır sirdaş kimi ilhamdan kömək.
 Düşüncəm beynimin qızıl qanından
 İncitək incə söz alardı hər an.
 Çünki gizləndə bir ilhamçım vardı,
 Mənimlə örtülü söz danışardı.
 Susmuşdur sirdaşım xeyli zamandır,
 Mən də söz tapmıram, halım yamandır.
 Bir də ki, sözümü dinləyib duyan
 Bizi tərək eləyib, gedib dünyadan.
 Şah Arslan torpaqda, qəbirdə ikən,
 Necə söz söyləyim, şer yazım mən?
 Şah əgər lütf ilə etsə mərhəmət,
 Yeni söz deməyə eylərəm cürət.
 Bu dar keçidlərdə dərd məni aldı,
 Bədənim sustaldı, rəngim saraldı,
 Yolumu tufantək tutdu fikirlər,
 Gözümdə qalmadı yuxudan əsər.
 Gecə, dar qəlblərdən qara bir gecə,
 Yollar baş tükündən daha da incə!
 Belə bir gecədə mümkünmü səfər?
 Heç belə bir yolda quyu seçilər?
 Zülmətə bürünmüş keşikçixana,
 Həmlə eləmişdir fil pasibana.
 Bir ahı balası doğmuşdur çəmən,
 Müşk-ənbər saçmada öz göbəyindən.
 Nə pərvanə şamdan uzaq dayanır,

Nə də ki, şam ondan uzaqda yanır.
 Bir belə gecədə oturmuşam tək,
 Kağızda yazılar qara gecətək.
 Dürr üçün qəvvastək suya batırdım,
 Gah seçib götürür, gah da atırdım...
 Gecədən bir qədər keçmiş olardı,
 Hələ qaranlıqdı, sübhə çox vardı,
 Fələyin köhləni olub tənəfəs,
 Xoruzlar banlamır, gəlməyir bir səs.
 Daxmada gecənin hörüklərindən
 Yeddirəng ipəklər toxuyuram mən.
 Bu lacivərd küpdən mən də İsatək
 İplər çıxarıram hər an rəngbərəng.
 Əvvəldən bəsləyib tərbiyə verən
 Bir nəcib insandır məni yetirən:
 Mötəbər bir şəxsdir o Xoylu İmad;
 Qalxmaq istəyəne o edər imdad.
 Səxası dünyanı salmış heyrətə,
 Dürlə bəzək vurmuş o, səxavətə.
 Bu qoca dünyada ona tay hanı
 Ki, sözü, səxası tutsun cahanı?
 Onda Müştərini görərək hər an,
 Vurar üzüyünə Ütarid nişan.
 Əfsus ki, bəxtimin sərkəşliyindən,
 Gizləyir bu dünya o zatı məndən.
 İşlərim düyünlü, nəсібim dərd-qəm,
 Nə yaxın bir dost var, nə də bir həmdəm.
 Məgər neçə uşaq tutar bir mama?
 Bir ağac nə qədər yetirər xurma?
 Yuxusuz, ac-susuz qalib o gecə,
 Bu mavi dəryada üzürdüm təkçə.
 Gecə – gecə deyil, dibsiz bir quyu,
 Ayı da, Günü də udmuşdu suyu.
 Gecənin bağırını yarmışdı zülmət,
 Kölgə eyləyirdi işığa töhmət.
 Atdığım kəməndlə, şahın bəxtindən,
 Əmlik ceyranları ovlamışam mən.
 Əngin dənizlərə mən tor atmışam,
 Bu torla növbənöv balıq tutmuşam.
 Xoş görüb bəxtini şahın rəsəddə,

Mən sözə başladım xoş bir saətdə.
 Vuruşur önümdə Çin ilə Həbəş,
 Şaha edəcəyəm onları peşkəş.
 O qorxunc gecədə süstləşirdim mən,
 Tutmasaydı şahın bəxti əlimdən,
 Çatdı mədəninə gövhər axtaran,
 Könül azad oldu qəmdən, qubardan.
 Qızıl çadırını Günəş ucaltdı,
 İpləri dağların başına atdı.
 Gecəki əzabı unutmaq üçün
 Bir məclis bəzədim mən də həmin gün.
 Ariflər bəyənən bir yer seçərək,
 Orda bir taxt qurdum mən sultanlartək.
 Yeni bir üsulla büsat quruldu,
 Düşüncəm məclisə xidmətçi oldu.
 Şərabım, reyhanım, məzəm, həmdəmim
 Sözümdü, fikrimdi, qəlbimdi mənim.
 Qızışib coşduqca beynim şərabdan,
 Gəldi səxavətə söz də bu zaman.
 İlham buludlarım çəkdi nərələr,
 Gövhərşünaslara yağdırdı gövhər.
 İki şey cəsarət istər insandan:
 Biri od, biri də yırtıcı aslan.
 Sanki həmcins imiş odla aslan da,
 Nə düşsə məhv edər bunlar bir anda.
 Taleyim açıldı, oldum bəxtəvər,
 Zöhrə dəf göndərdi, Müştəri dəftər.
 Lütfdən gah bəzək yaradıram mən,
 Gah hikmət saçıram söz xəzinəmdən.
 Saçdığım gövhərlə bəzəndi cahan,
 Çünki var şah kimi bir gövhər alan.
 Yenidən mədəne mən əl uzatdım,
 Gedib xəzinənin məğzinə çatdım.
 Heç yaxşı iş deyil yalan danışmaq,
 Bu qızıl, bu da od, ərit, yoxla, bax!
 Neçə vaxt ağ rəngə lacivərd qatdım,
 Bitdi «Şərəfnamə», murada çatdım.
 Coşdu Çin naxışlı şerim, sənətim,
 Gör hara qalxacaq mənim şöhrətim!
 Gör əvvəl nə əkdim, gör bitdi nələr,

Sınığı bu sayaq bitişdirərlər.
 Neçə il olar ki, gövhər sevənlər
 Axtarıb tapmayıb bir belə gövhər.
 Axır ki, tapıldı bir gövhər satan,
 Yaxşı mal alınar satıcısından.
 Padişah əmr etdi: bəzənsin bir bağ,
 Sərvlər çəməyə gətirsin növraq.
 Qəlbi nurlu şahın şərəfinə mən
 Güc alıb idrakin şəfəqlərindən,
 Bir sərv bəzədim ki, məclis şad olsun,
 Onun şərəfinə badələr dolsun.
 Şer yox, mənasız nəzm yazanlar
 Çətinlik çəkməzlər, onlara nə var?
 Daşlardan cəvahir çıxaran ancaq
 Bilir ki, çətindir gözəl söz tapmaq.
 Bu incə xəyallar məni coşdurdu,
 Könlümün atəşi beynimə vurdu.
 Öz tüstüm başıma qalxdıqca mənim,
 Quruyub qaxaca döndü bədənim.
 Gəlinə bu gözəl gəlin hasilə,
 Məndə səbr gərək, şahda hövsələ.
 Sözü bax, baş alıb hara ucalır,
 Mən nələr deyirəm, o nələr çalır?
 Bilmirəm, bu qədər füsunkar sözlər
 Babil quyusundan çıxır nə təhər?
 Zöhrəyə o «Zənd»i kimlər öyrətdi,
 Oxuyub Harutu tamam bənd etdi?
 Şehirli nəğməmdən Zərdüşt xar oldu,
 Söndü çox «Zənd»lərin alovu, odu.
 Deryaya dürr saçsın qətrə buradan,
 Qoy xurma daşsın Bəsrə buradan.
 Bu altıkünc tağda bir buludam mən,
 Səpərim hər yana su ciyərimdən.
 Bitkitək pay alır hamı suyumdan,
 Yağışım sərvlər yetirir hər an.
 Kölgətək işıqdan kim çəksə zərər,
 Əlbəttə, həmişə ondan çəkinər.
 Çəşməmdən feyziyə olsa da çoxu,
 Getmir gözlərinə həsəddən yuxu.
 Mənim meyxanamdan içərlər şərab,

Mənim sözlərimdən bağlarlar kitab.
 Bu feyzi onunçün qazandım ki, mən
 Əsla su içmədim yad bir çəşmədən.
 Xəlvətdə poladdan sildim ki, pası,
 Yaqut rəngi alsın onun aynası.
 Silib bu aynanı parlatdım par-par,
 Yerdən toz-torpağı külək aparar.
 O Çin üzül nigar, bilmirsən məgər
 Rumun qalasını necə fəth edər?
 Xəzinə kəşf etmək istəsə biri,
 Gərək unutmasın çətinlikləri!
 Xəzinə kəşf etmək istəsən əgər,
 Hər bir çətinliyə tab et, sinə gər!
 Məsəl var, deyərlər, eşit, qulaq as:
 «Viranə ocaqdan heç tüstü çıxmaz!»
 Yuxu var, əvvəlcə çox qorxunc olur,
 Gün doğur, ürəyin fərəhlə dolur.
 Qəlbə qorxu salan çox şeylər üçün
 İnsan şükr eləyir axırda bir gün.
 Nə çoxdur şairlik iddia edən, –
 Qorxuram meydanda qan tökülməkdən.
 Yayın ortasında çox yağsa yağış,
 Elə soyuq düşər, sanki dönüb qış.
 Havaya yağışdan nəm çöksə əgər,
 Günəş o çirkləri silib məhv edər.
 Payız yetişdikdə, bilir ki, hər kəs,
 Daha lətif külək, incə meh əsməz.
 Artıq rütubətdən törəyər vəba,
 Tənəffüs çətindir belə havada.
 Bundan qurtarmaqçün qalayarlar od,
 Tökərlər bu oda səndəl, gül və ud.
 Təbimlə şaha ud yandıraram mən,
 Daha başqa bir iş gəlməz əlimdən.
 Allah məni ona bəndə xəlq etmiş,
 İtaətdən başqa bilmərəm bir iş.
 Dünyagörmüş adam, – yaxşı ya yaman, –
 Şikayət eyləməz öz ruzgarından.
 Bu dünya heç kəslə deyil həməvaz,
 Sazəndələr kimi bir hava çalmaz!
 O sazda görərsə ipək bir teli,

Qırıb atmaq üçün uzanar əli.
 İpək yetirməkdə iki cür qurd var,
 Ziddir odla sutək həmişə onlar.
 Biri baramanı toxuyur bir-bir,
 O biri karvanla ipək məhv edir.
 Pətəkdə iki cür arı var müdam,
 Necə ki, aldadar pərvanəni şam, –
 Biri yem daşıyar hey axşam-səhər,
 O biri gizlincə o yemdən yeyər.
 Bal verən arının bircəsi, yəqin,
 Yüzündən yaxşıdır bal yeyənlərin.
 Hələ can almamış əcəl, turactək:
 «Dad, məni tutdular!» – çığırır dad çək.
 Tamahkar dünyadan nə ummaq olar,
 Ya səni yandırar, ya da çiy saxlar;
 Qaynayıb coşarsan, yanarsan dərddən,
 Qaynayıb coşmasan, çiy qalarsan sən.
 Fələk – yeddibaşlı qorxunc əjdəha,
 Bircə zərbə vursa, məhv oldun daha.
 Xəlbirə bənzəyən təstdir asiman,
 Sən bir xəlbir torpaq, o da bir təst qan.
 O, təstdən su töksə başına nahaq,
 Sən ələ xəlbirtək üstünə torpaq.
 Torpaq da, çeşmə də olan bir yerdə
 Lazımdır, əlbət ki, təst də, xəlbir də.
 Bu göy rəngli küpün çox hiyləsi var,
 İçindən görərsən yüz cür rəng çıxar.
 Küpə bir cadugər minər, deyərlər,
 Bu küpə minmişdir yüz min cadugər.
 Fələk hesabını gəl etmə nahaq,
 Alçağı yüksəkdir, yüksəyi alçaq.
 O gah altda olur, gah üstə olur,
 Ona alt-üst demək daha doğrudur.
 Əbədir fələklə bəhsə girişmək,
 Heç kəslə həmahəng olmayıb fələk.
 Atdığı hər addım fənddir, kələkdir,
 İşləri büsbütün oyundur, rəngdir!
 Birini göylərə ucaldır bəzən,
 Bəzən də qul edir onu, görürsən.
 Tülkütək geydirər qırmızı papaq,

Sonra qara itə yedirdər ancaq.
 Nədir dörd yol üstə məskən düzəltmək?
 Nədir qarın güdmək dördayaqlıtək?
 Dörd balıq qeydindən qurtaranda biz,
 Asudə yatarıq səssiz-səmirsiz.
 Yolüstü mənzildir bu köhnə torpaq,
 İkiçə qapısı var onun ancaq:
 Giriş qapısından girərsə hər kəs,
 Çıxış qapısından çıxmaya bilməz.
 Bədbəxtidir bu dərin quyuda qalan,
 Qar kimi düşərək donub buz olan.
 Xoşbəxtidir şimşəktək yalnız bir anda
 Parlayıb sönənlər fani cahanda.
 Nə lazım dünyada fərsiz bir şamtək
 Gecələr uzununu can verib sönmək?
 Etibar etməyən öz gəmisinə
 Gərək əvvəlcədən üzümək öyrənə.
 Tələsən adama köhlən at gərək,
 Yabıyla nə qədər o, yol gedəcək?
 Hiylədən pozulub, korlanıb dünya,
 Nə qəlbə qan qoymuş, nə üzde həya.
 Fələk o fələkdir: dağ çəkib hədə,

Gərək başqasından borc alam bədən.
Yaxşısı budur ki, olam hər zaman
Qoca ilə qoca, cavanla cavan.
Açma bu düyünü, bəlkə birtəhər,
Məndən dost-aşnalar inciməyələr.

SÖZÜN TƏRİFİ VƏ PADŞAHLARA NƏSİHƏT

Dəniz dalğalanıb gələrsə feyzə,
Sədəfdən dürr alıb çıxardar üzə.
Yenidən dövlətim başımdan aşdı,
Dövlətli ürəyim sözlə dostlaşdı.
Qaranlıq çəkildi, doğdu gözəl gün,
Şux səhər açıldı şux bülbül üçün.
Oyandı yenidən, bəxtim oldu yar,
Gör indi şad könlüm nələr yaradar?..
Tale birisinə verərsə açar,
O, qara daşdan da gövhər çıxarar.
Hər günə ruzigar dedik əzəldən,
Birində tələ var, o birində dən.
Varlıq pərgarının ulu rəhbəri
Mənə söz mülkünü verəndən bəri,
Xeyli düşündüm ki, bu ölkəni mən
Bəs kimə tapşırım özüm gedərkən?
Bir şəhər yaratsam, baxtım olsa yar,
Kim olsun bəs ona sonra şəhriyar?
Ağlım söylədi ki: «Belə şəxs gərək
Tanınsın dünyada məşhur insantək.
Elə lütfkar əl ola ki, onda,
Misli tapılmaya bütün cahanda.
Gərək qarışqaya azca yem verə,
Filə də fil payı seçib göndərə.
Olmaya sərsəri, xam adamlartək;
Əlindən gəlməyə qələm də çərtmək.
Qarışqa yemiylə fili yemləyə,
Cəbrayıl rütbəsi verə milçəyə.
Bütün bəxti dönmüş şahların, əlbət,

Ölçü bilməzlikdən olub bəxti bəd.
Baş ilə ayağı pis fərq etmişlər,
Məst olub, tacı da qoyub getmişlər.
Kiçik çox pay almış, böyük az almış,
Böyüyün qiyməti belə azalmış!
Mənasız səxavət göstərsə hər kəs,
Yırtıq təbil kimi çıxaracaq səs.
Ölçü-biçi bilsən hər bir işdə sən,
Böyük hesabları düz həll edərsən.
Mətahı böləndə sən elə böl ki,
Aparanın ağır olmasın yükü.
Qoyma qoca şaha gənc üstün gələ,
Şiruyə Pərvizi öldürdü belə.
Qocaman ağaca mişar çəkmə sən,
Zöhhak bunun üçün düşdü təxtindən.
Hökmdar ölçüylə bəxş edə gərək
Odu da, suyu da, -Güntək, buludtək.
Əliylə dürr saça o, dənizlərə,
Dağlarda torpağı lələ döndərə.
Harda bayrağını ucaltsa göyə,
Kisədən paylaya bol-bol hədiyyə.»
İdrak sahibidir, şükür Allaha,
Naz da, nəvaziş də yaraşır şaha.
Dağlardan ta saman çöpünə qədər
Hər şeyin hər zaman qədrini bilər.
Hər kəsdə nə qədər varsa ləyaqət,
O qədər göstərər ona səxavət.
Odur ki, çox-çoxdur mədh edənləri,
Dünyada yox misli, yox bərabəri.
Çoxları istədi «İqbalnamə»ni,
Tək ona həsr etdim mən bu naməni.
Çünki tanıdığım bütün şahlardan
Tək odur əməyə düz qiymət qoyan.
Boşdur çox şahların ancaq başları,
Nahaq çox kəsdirmiş onlar başları.
Hay-küy çox, heç bir şey yoxdur süfrədə,
Dönüb bədənləri quru cəsədə.
Onlarda bir tacir təbiəti var,
Zəlitək qan sorub ləzzət alarlar.
Dəniztək düşüncəm, dürrtək sözlərim,

Ləl ilə doludur mənim əsərim.
Şah özü sərrafdır, qədrini bilər,
Sözümün rütbəsi qat-qat yüksələr.

KİTABIN BAŞLANMASI

Yunanlı filosof, zəkada nadir,
Çıxartdı mədəndən belə cəvahir:
Bir dəfə dünyanı səyahət edən
İskəndər keçərək neçə ölkədən,
Gəlib öz yerinə, yurduna çatdı,
Doğma vətəninə nurla parlatdı.
Ağıl hər bir sirrə yol tapsın deyə,
O verdi fikrini elmə, biliyə,
Xəyalı göyləri gəzdi, dolaşdı,
Bağlı qapıların sirrini açdı.
Bəyəndi pəhləvi, yunan və dəri
Dilində yazılmış bir çox əsəri.
Bir də fars dilində şahənə dəftər
Olmuşdu dilində su kimi əzbər,
İstər Rum elində, istər Yunanda,
Dünya dillərində nə var cahanda,
Buyurdu tərcümə edilsin bütün
Bilik xəznəsini doldurmaq üçün.
Dürr yığdı elm üçün bir-bir hər yandan,
Bunlardan yaratdı böyük bir ümman.
Onun yaratdığı birinci əsər
Dünyaşünaslıqdan verirdi xəbər.
O biri – ruhani sirlərə açar,
Onunla yunanlar əbədi yaşar.
Bir də «İskəndərin qeydləri»dir,
Mum kimi yumşalar bununla dəmir.
Kin, qəzəb mərhəmət nədir – bilərlər,
Fələyin sirrindən tutarlar xəbər.
O gövhər kanını yox edib ruzgar,
Bircə «Antiyaxis» qalib yadigar.
Neçə əql övladı nur yaya-yaya,
O şahın rəyilə gəldi dünyaya.
O böyük, ağıllı ayıq hökmüdar

Öz şahlıq taxtında tutarkən qərar,
Əmr etdi, verildi belə bir fərman:
«Alimdir gözümdə ən əziz insan!
Elmlə, hünərlə! –Başqa cür heç kəs
Heç kəsə üstünlük eləyə bilməz!
Rütbələr içində seçilir biri –
Hamıdan ucadır alimin yeri!»
Belə qərar verdi: yanında ancaq
Hər kəs öz elmiylə bir yer tutacaq.
Hamı elmə, fənnə elədi rəğbət,
Çünki elmə təşviq edirdi dövlət.
Elmə qiymət qoydu böyük hökmüdar,
Elmilə ucaldı dünyada Yunan.
Onun tacü xəti indi yoxsa da,
Elm ilə məşhurdur bütün dünyada.
Qəsrinin bürcləri göyə dəyərdi,
Haqqın cəlalına o, baş əyərdi.
Hücrəsi ziynətsiz, bərsiz-bəzəksiz,
Bir dəri üstündə o, çökərdi diz.
Söyüddən qurulmuş sadə bir otaq,
Yerliyi ağappaq, tərtəmiz torpaq.
Könlü bu dünyadan doydugu zaman
İbadətənxanaya olardı rəvan.
Tacını götürüb, bir xeyli müddət
Elərdi ürəkdən haqqa ibadət.
Üzünü sürtərək təmiz torpağa,
Başları Tanrıya o yalvarmağa.
Keçmiş günlər üçün şükr eləyərək,
Gələcək işlərə dilərdi kömək.
Bütün qazandığı qalibiyyəti
Sanardı Allahın bir inayəti.
Allaha şahənə dua edərdi,
Özü də duaya layiq bir ərdi.
Könüldən gəlməyən dua, yaxşı bil,
Mənasız bir işdir, ibadət deyil.
Sidq ilə ibadət eləsə insan,
Naümid qayıtmaz haqq dərğahından.
İskəndər belə bir düz yolla getdi,
Odur ki, cahanı tamam fəth etdi.
Qafil şahlar kimi keyfə dalaraq,

Yaxşını, yamanı gözündən iraq
 Qoymazdı... O, zülmə verməzdi imkan,
 Saxlardı dünyada daim bir mizan.
 Qocalar, cavanlar, uşaqlar üçün
 Açıqdı qapısı onun bütün gün.
 Özünə düzlüyü eləyib şüar,
 O, yeddi ölkəyə oldu hökmüdar.
 Tədbir soruşardı iş bilənlərdən,
 Odur ki, olmuşdu özü işbilən.
 Yoxsa rum papaqlı bir türk nə sayaq
 Çinə, Hindistana basardı ayaq?
 Deyirlər, getsəydi o bir yer üstə,
 Yanında hazırdı bu altı dəstə:
 Minlərcə ən möhkəm, mərd qılincvuran
 Durardı əmrində onun hər zaman.
 Əfsunda Harutu vurub keçənlər,
 Neçə əfsun quran, neçə cadugər,
 Elə natiqlər ki, dilləri atəş,
 Heyrandı onlara səmada Günəş.
 Alim, uzaqgörən hikmətşünaslar,
 Saysız-hesabsızdı qiymətşünaslar.
 Qoca zahidlər də vardı bir qədər,
 Dua elərdilər onlar gecələr.
 Peyğəmbərlərə də gətirib pənah,
 Almışdı orduya onlardan da şah.
 Bir işi düyünə düşsə, hər zaman
 Kömək istəyərdi daim bunlardan.
 Bu altı dəstədən məclis qurardı,
 Onlardan iş üçün tədbir sorardı.
 Hər kəs bildiyini açıb deyərək,
 Ona öz işində edərdi kömək.
 Bu qədər köməkçi edib məsləhət,
 Düyünü açardı onlar, nəhayət.
 Yaşlı kişilərin məsləhətilə,
 Xoştale ulduzun hərəkətilə
 Gördüyü tədbirlər düz çıxan zaman,
 Çatardı məqsədə qadir hökmüran.
 Ona rast gələndə bir qatı düşmən,
 Vuruşda işləri bərkə düşərkən,
 Qızılı salardı işə ən əvvəl,

Qızıltək eylərdi işi təmiz həll.
 Qızıl iş görməsə, iş olsa mahal,
 Qılınca atardı əlini dərhal.
 Qılinc etməsəydi bu işə çara,
 İş tapşırardı əfsunçulara.
 Bir iş görməsəydi onlar da əgər,
 Köməyə gələrdi onda natiqlər.
 Söz də etməsəydi düşməne təsir,
 Alimlər yığışib görərdi tədbir.
 Onlar da qalsaydı təbirdə naçar,
 Zahidlər Allaha yalvarardılar.
 Bu da verməsəydi əgər səmərə,
 Həvalə edərdi peyğəmbərlərə.
 İşə gəlməsəydi heç biri hərgah,
 Haqqa gətirərdi axırda pənah.
 Bəxti yar olardı o şaha müdam,
 İşinə verərdi xeyr ilə əncam.
 Keçdiyi yollara edərdi diqqət,
 Gördüyü şeylərdən alardı ibrət.
 Kəfdən, əyləncədən ovçuluğadək
 Heç şeyə baxmazdı bir oyuncaqtək...
 Şah içki məclisi düzəltdi bir gün,
 Şadlığa qərq etdi dünyanı bütün.
 Müğənnilər gəldi, çalanlar gəldi,
 Ucsuz-bucaqsız bir məclis düzəltdi.
 Məclisdə bir gözəl oxuyan vardı,
 Şah ona daima nəzər salardı:
 Libası yeddi rəng zərif ipəkdən,
 Ərişi, arğacı güldən, çiçəkdən.
 O qəşəng paltara edib tamaşa,
 Heyran qalmış idi xanəndəyə şah.
 Paltar Günəş kimi par-par yanırdı,
 Ancaq ki, xam bezdən astarı vardı.
 O paltar sahibi bir xeyli müddət
 Ömr etdi, hər yanda qazandı şöhrət.
 Soldurdu, toz-torpaq vermədi aman,
 O zərif paltarı köhnəltdi zaman.
 Tikişlər sökülüb, bəndlər boşaldı,
 Xanəndə oxuyub-çalmaqdan qaldı.
 Gördü çox köhnədir əynində paltar,

Astarı üz etdi, üzü də astar.
 Bu bədrəng paltarı şah görən zaman
 Ona acıqlanıb dedi: «A nadan,
 Atıb qızılgülün ləçəklərini,
 Bəzədin tikanla ətəklərini,
 Niyə palaz oldu geydiyin ipək?
 Gövhərşünaslara şəvə nə gərək?»
 Xanəndə baş əyib təzim eylədi,
 Başına, canına and içib dedi:
 «Haman o libasdır bu, ey hökmüdar,
 Diqqətlə nəzər sal, özüdür ki, var.
 Dəyişməyib onda, inan ki, heç nə,
 Astarı çevrilib ancaq üzünə.
 Üzü köhnəlmişdi, gizlətdim mən də,
 Çünki utanardım şahım görəndə...»
 Bu sözlər o şaha eylədi əsər,
 Heyrətlə dayanıb baxdı bir qədər.
 Şaha xoş göründü ondakı xislət,
 Ona bəxş elədi hədiyyə-xələt.
 Söylədi, təsirdən qəhərlənərək:
 «Sirrimiz gizləndə saxlansın gərək!
 Bizim iç üzümüz açılsa əgər,
 Dünyanı üfunət basar, bürüyər!
 Madam ki, o rumi ipək bir rəngmiş,
 İçdən belə çirkin, üzdən qəşəngmiş,
 Gümüş məcməyidə gərək biz nahaq
 Bir qara ud kimi coşub daşmayaq.
 Ud, söyüd külüylə yoxsa gözəllər
 Dişini ağardıb bizə gülərlər...»

İSKƏNDƏR İLƏ ÇOBAN DASTANI

Müğənni, dayanma, sübh açılarkən,
 Püxtə bir mızrab vur o xam ruda sən.
 Könlümə ruh versin gözəl nəğməsi,
 Bu qafil sevdanı oyatsın səsi.
 Həkimlər içində misilsiz olan
 Bir qoca bu sayaq eyləyir bəyan:

O, rumi kəmərli, o Çin taclı şah
 Taxtda oturmuşdu yenə bir sabah,
 Qaşını çatmışdı onun qüssə, qəm,
 Gözündə deyildi əsla cami-Cəm.
 Yarının çöhrəsi Günəşdi, Aydı,
 O qızı qızdırma yandırmadaydı.
 Qəlbində qalmışdı arzusu, kamı,
 Əfsus ki, müşküldü onun əncamı.
 Şahın da köksündə sevdalı ürək
 Qəmli, qüssəliydi həmin xəstətək.
 Əmr etdi, nə qədər Rumda həkim var,
 Hansı bir ölkədə, harda olsalar
 Gəlsinlər, etsinlər çarə birtəhər,
 Şahın ürəyindən silinsin kədər.
 İşdən başı çıxan həkimlər gəldi,
 Sarayda məşvərət – məclis düzəldi.
 Min cür çarə etdi hərə bir yandan,
 Ancaq o gözələ olmadı dərman.
 Yanırdı almatək qızın yanağı,
 Şahın açılmırdı qaş, qabağı.
 Ona vermiş idi şah öz könlünü,
 Qəmlə keçirirdi bütün gününü.
 Qüssə gətirmişdi o şahı cana,
 Taxtından enərək çıxdı eyvana,
 Eyvanda dayanıb qəmgin, mükəddər,
 Ordan çölə, dağa salırdı nəzər.
 Padişah çölləri seyr edən zaman
 Göründü gözünə onun bir çoban.
 Müdrik bir qocaydı, nurlu, zəkali,
 Kafurtək ağ idi saç, saqqalı.
 Sürü yayıldıqca çəmənə, çölə,
 Ürəyi fərəhdən gəlirdi dilə.
 Şah bir az sevindi onu görərkən,
 Çünki nur yağırıdı gülər üzündən.
 Tez adam göndərdi onun yanına,
 Çağırtdı çobanı öz eyvanına.
 Qulamlar baş əyib hökmünə yenə,
 Piri gətirdilər şahın qəsrinə.
 Çoban daxil olub uca saraya,
 Bir qəsr gördü ki, ucalmış Aya.

Bilirdi, belə sədd İskəndərin var,
 Xoşbəxtdir bu qəsrə daxil olanlar.
 Ədəblə yer öpdü, çünki bir müddət
 Başqa şahlara da etmişdi xidmət.
 Şah onu yanına dəvət elədi,
 Onunla söhbətə başlayıb dedi:
 «Ay kişi, gəl, mənə dağdan, dərədən
 Gözəl bir sərgüzəşt danış görüm sən.
 Ürəyim kədərdən çəkilib dara,
 Bəlkə söhbətinlə edəsən çara...»
 Çoban söylədi ki: «Ey tacidar, sən
 Özünsən aləmi abad eyləyən.
 Taxtın işıq salsın ölkəyə hər an,
 Pis göz uzaq olsun xəttü tacından.
 Əvvəl söylə görüm, sən ey hökmüdar,
 Nə üçün tutmuşdur könlünü qubar?
 Söylə ki, müsahib o yolla getsin,
 Sözləri dərindən bir çarə etsin.»
 Çobanın sözünü şah çox bəyəndi,
 Gördü ki, söz bilən və iş biləndi.
 Ağillı danışır dinpərvər kimi,
 Mənasız söz demir çöllülər kimi.
 Şah onu dərindən etdi xəbərdar...
 Bu sirri biləndə çoban da təkrar
 Torpağı öpərək yenə də şaha
 Sidqilə, ürəkdən elədi dua.
 Dedi: «Gəncliyimin xoş zamanında
 Mən xidmət etmişəm şahlar yanında.
 O xidmət etdiyim şahlar içində
 Biri var, yadımdan çıxmaz bu gün də:
 O bir şahzadəydi, Mərvdə yaşardı,
 Uca qəd-qaməti, gül üzü vardı.
 Boyuna sərvlər min həsrət çəkər,
 Üzünün rəngindən sərxoşdu güllər.
 Vardı bir gəlini – gözəl, mehriban,
 Saray nur alardı ay kimi ondan.
 Göz dəydi o qıza, üz verdi əzab,
 Qızdırma əlindən oldu o, bitab.
 Canını yandıran bu bəd azara,
 Nə qədər etdilər, olmadı çara.

Uca sərv incəlib söyüdtək əsdi,
 Hamı o gözəldən ümidi kəsdi.
 Şahzadə ölümlə pəncə-pəncəyə
 Görəndə gözəli: «Sağalmaz,» deyər, –
 Hələ o dilbəri almamış əcəl,
 Biçarə gözəldən tamam üzdü əl.
 Naümid olaraq, o birdən-birə
 Dünyadan əl çəkib düşdü çöllərə.
 Vardı həmin yerdə ucsuz-bucaqsız,
 Qupquru bir səhra – meşəsiz, dağsız.
 Hər tərəf xaraba mağaralardı,
 İçində pələnglər, şirlər yatardı.
 Nə bir ot, nə yarpaq – hər tərəf ölü,
 Xalq ona deyirdi: «Ölümlər çölü».
 Hər kəs əl çəksəydi dünyada candan,
 O möhnət çölündə olardı nihan.
 Heç görən, eşidən yoxdu: bir nəfər
 Ordan sağ qayıdıb gətirə xəbər.
 Şahzadə dözülməz qəmdən, qüssədən
 O çölü etmişdi özünə məskən.
 Bir dostu vardı ki, o şahzadənin
 Yolunda canından keçərdi yəqin.
 Bildi ki, bu çöldə cavan şahzadə
 Ömrünü verəcək boş yerə badə.
 Quldurtək niqablı, əlində yaraq
 Getdi arxasınca, ona çataraq
 Tanınmaz bir səslə qopardı nəərə,
 Tutub şahzadəni o sərdi yerə.
 Şahzadə sərvtək yerə yıxılcaq
 Tez onun gözünü bağladı qoçaq.
 Tərk etdi durmadan o qorxunc yeri,
 Onu gözübağlı qaytardı geri.
 Cavanın vardı bir gizlin otağı,
 Aparıb oturtdu orda qonağı.
 Yanında qoydu bir keşikçi – məhrəm,
 Sirri şahzadədən saxladı möhkəm.
 Çörəyə, suya da edib qənaət,
 Başqa şey verməyə vermədi rüxsət.
 O dustaq şahzadə, sinəsi dağlı,
 Qəlbi, könlü tutqun, gözləri bağlı,

Özü öz işinə qalmışdı heyran:
 Bu belə hardandır, nədir bu zindan?
 Dostusa, durmayıb cəhd edir yenə,
 Çarə axtarırdı onun dərdinə.
 Çalışıb gəlini sağaltdı əvvəl,
 Yüz cürə şərbətlə dəf oldu əcəl.
 Dərdbilən bir təbib elədi dəvət,
 Saxladı yanında onu bir müddət.
 Qurtardı gözəli verdiyi dərman,
 Tərtəmiz sağaldı o, qızdırmadan.
 Əvvəlki gözəllik gəldi yerinə,
 Başladı şənliyə, çəmən seyrinə.
 Dərmandan tapınca o gözəl şəfa,
 Durdu axtarmağa könlünə dəva.
 Cavansa, gözəli görəndə belə,
 Duydu ki, ürəyi vurur eşq ilə.
 Evində şahənə bir məclis açdı,
 Udun xoş ətrini hər yana saçdı,
 Düzdü hər tərəfə gülü, sünbülü,
 Oturtdu bir yanda o qızılgülü.
 Sonra da gətirib gəldi içəri
 Əjdəha ağzından çıxan qəməri.
 Üzündən pərdəni açıb, nəhayət,
 Elədi min cürə nəvaziş, hörmət.
 Şahzadə nə gördü? Məclis düzəlib,
 Sevgili yarı da məclisə gəlib...
 Qorxunc cəhənnəmdən, dardan qurtuldu,
 Həm cənnət, həm huri sahibi oldu.
 Nə deyim, nə qədər sevindi o şah!
 Daha nə şərh edim, artıqdır izah...»
 İskəndər dinlədi dedikcə çoban,
 Elə bil ayıldı pis bir yuxudan.
 Dincəldi, yox oldu çəkdiyi əzab,
 O yetkin qocadan aldı xam şərab.
 Şah burda çobanla söhbət edərkən:
 «Sağaldı!..Sağaldı!..» -Eşitdi birdən.
 Padşah da sevindi, oldu bəxtiyar;
 Bircə asqırmaqla sağalmışdı yar...
 Çobanı görərək belə xeyirxah,
 Onunla şahənə rəftar etdi şah.

Hər kəsin zati pak olarsa əgər,
 Ondən çox yazılar belə əsərlər.
 Ay daim nur saçar, Müştəri parlar,
 Hünərli şəxsin də hünəri parlar.
 İtirmiş olmasa aqlını sərraf,
 Tez seçib ayırar, deməz qəlpə saf.
 Səninlə biri xoş danışsa əgər,
 Könüldən dinlə ki, bir xeyri dəyər.
 Nalayıq söz ilə etsələr xitab,
 Sən gərək sükutla verəsən cavab.

M ü n d ə r i c a t

<i>Bir neçə söz</i>	3
<i>Ön söz</i>	5
Qədim türk eposu	13
Qədim türk şeri	35
Qədim türk nəstri	147
Kitabi–Dədə Qorqud	201
Yusif Balasaqunlu. Qutatqu bilik	219
Əhməd Yüqnəki. Atibətül-həqaiq	253
Əhməd Yəsəvi. Divani-hikmət	269
Nizami Gəncəvi.....	287
Mündəricat.....	318

TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATI

I cild

Qədim dövr

**Prof. Dr.
Nizami Cəfərov**

Naşiri	Hikmət Hüseynov
Nəşriyyatın direktoru	Eldar Əliyev
Mətbəənin direktoru	Səhraf Mustafayev
Texniki redaktoru	Fərid Kərimov
Kompüter dizaynı	Günay Yusifova

Yığılmağa verilib 25.03.2006. Çapa imzalanıb 13.05.2006.
Formatı 60x90 ¹/₈. F.ç.v. 40. Ş.ç.v. 40.
Sifariş №39. Sayı 1000 nüsxə.

“Çaşıoğlu” mətbəəsi.
Bakı şəhəri, Mikayıl Müşfiq küçəsi, 2a.
Tel. 447-49-71.